

GESTA

Miskolci történész folyóirat

VI. évfolyam, 1. szám

KÖSZÖNTÉS	2.
TANULMÁNY	
<i>Kubinyi András: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében</i>	3.
KISEBB KÖZLEMÉNYEK	
<i>Kondai Róbert: Az országokban való sok romlásnak (egyik) okáról</i> (Magyari István és prédikátortársai szerepe Báthory Erzsébet perének előzményeiben, 1602)	23.
<i>Deme Katalin: Bethlen Gábor címeradományai</i>	29.
<i>Magyar Anna: I. Rákóczi György címeradományai</i>	45.
<i>Komárné Laskai Mária: Vauban és kora</i>	57.
<i>Zsoldos Ildikó: Szabolcs vármegye ellenzékiége az 1905–1906. évi kormányzati válság idején</i>	66.
<i>Ö. Kovács József: Fotók, filmek, mindennapok története</i>	77.
FORRÁS	
<i>Nagy Gábor: Irrepserunt</i> (Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről)	85.
PORTRÉ	
<i>Jókedvéből történész – beszélgetés Kulcsár Péter professor emeritusszal</i> (Avagy köszönet Jókainak)	91.
RECENZIO	
<i>Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika</i> (Kőműves Tibor)	96.
<i>Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században</i> (Mlakár Zsófia)	98.
<i>A Suda online (SOL) program és honlapja</i> (Nemes Zoltán)	100.
KONFERENCIÁK, KIADVÁNYOK, KÖZÉRDEKŰ ESEMÉNYEK	
<i>Bocskai István és kora</i> (V. Balogh Judit)	104.
<i>Az erdélyi királyi könyvek digitalizálása</i> (Gyulai Éva)	106.
<i>A Gesta eddig megjelent számainak tartalma</i>	112.
E SZÁMUNK SZERZŐI	116.

Megjelenik tavasszal és ősszel

Szerkeszti a szerkesztőség:
Horváth Zita, Nagy Gábor, Tózsza-Rigó Attila
Olvasószerkesztő: Szőke Kornélia
email: gesta@uni-miskolc.hu
telefon: 46/565230

ISSN 1417 – 2569

Nyomdai munkálatok: MAXIMA Cs–A Kft., felelős vezető: Kundráth Csilla

Tisztelt Olvasó,

először is elnézést kérünk Bakonyi Zsuzsannától, amiért írásának címe hibásan jelent meg előző számunk tartalomjegyzékében, továbbá Rémiás Tibortól, mert átkereszteltük ugyanott. Az ilyenek és hasonlók elkerülése érdekében szépreményű olvasószerkesztőként segíti munkánkat Szőke Kornélia, aki végzős a magyar szakon, másodéves a történelmen és demonstrátor az ezzel a tanévvel megszűnő Muzeológiai és Művelődéstörténeti Tanszéken. Őszi ígéreteink közül a tavaszi szám elkészítésére vonatkozót sikerült megtartani, noha – döntően anyagi okok miatt – a megjelenés már nyári. Az is örvendetes, hogy jóval több hallgató írását van alkalmunk bemutatni: nagyobb részük nappalai tagozatos vagy kiegészítő képzős szakdolgozata, de akad recenzió is.

Két új rovatunk közül a **Forrás** magától értődő, amiként az is, hogy a **Portré** első alakja Kulcsár Péter professzor. Őszi számunkban tervünk szerint a Kubinyi Andrással készülő beszélgetés olvasható, a tavaszihoz pedig Péter Katalint kértük meg.

A *Gesta* iránt megnövekedett érdeklődés hatására közzétesszük eddigi számai tartalomjegyzékét is.

Miskolc, 2006, Pünkösdi hava

a Szerkesztőség

A SUDA ONLINE (SOL) PROJEKT ÉS HONLAPJA

(http://www.stoa.org/sol)

A STOA-konzorciumról szóló korábbi ismertetésemben¹ már jeleztem, hogy a későbbiekben szeretnék foglalkozni a benne található SUDA ON LINE (a továbbiakban SOL) adatbázissal is. Örömmre szolgál hogy a GESTA szerkesztősége helyet adott ennek a szándéknak és így módomban áll közrebocsátani tapasztalataimat és észrevételeimet az ókortudomány és klasszika-filológia nemzetközi kutatási együttműködésének eme újabb, igen értékes gyöngyszeméről.

A SOL projekt 1998 januárjában indult. A STOA kutatói konzorcium saját munkatársai és egy szélesebb nemzetközi együttműködés keretében megszerveződött team munkája, melynek számítástechnikai, informatikai alapjait a University of Kentucky, Center for Computational Sciences dolgozta ki és fejleszti tovább. A projekt kitűzött célja, hogy feldolgozzon és a modern kor követelményeinek megfelelő formában hozzáférhetővé tegyen egy olyan történeti forrást, amelynek használata a hagyományos módon nehézkes, szinte lehetetlen, de szükséges minden, a korszakkal foglalkozó nyelvész és történész számára. A munka tárgya, a SUDA-lexikon, amely eddig nem jelent meg angol fordításban, alapkiadása régen készült, és még a kutatók számára is gondot jelent a hozzáférés.² Ez önmagában is elég indok a projekt kidolgozására és működtetésére.

Soudas, latinosan Suda, egy közelebről nem ismert lexikográfus, aki a Kr. u. X. századi Bizáncban élt és dolgozott. Neve alatt maradt ránk egy görög nyelvű enciklopédia, a SUDA-lexikon. Mintegy 30 ezer címszót tartalmaz az ókori mediterrán világról. Szótár és ismerettár is egyben. Számos művelődéstörténeti érdekesség mellett életrajzi és történeti adatok, valamint nyelvészeti információk gazdag tárháza, a nyelvtudomány és antik orvostörténet kimeríthetetlen kincsesbányája. A lexikon igen nagy értéke, hogy felhasznált és kivonatolt korábbi lexikonokat, grammatikusok műveit és más, azóta elveszett munkákat. Bár az irodalomtörténet nem a legjobb véleménnyel van a SUDA-ról, egyenetlenül szerkesztettnek, pongyolának, megbízhatatlannak tartja, de kultúrtörténeti értékét nem tagadhatja.

Ennek az enciklopédiának az elektronikus változatát készítik el és gondozzák a projekt munkatársai, fel- és kihasználva a legmodernebb lehetőségeket a szöveg rögzítése, világhálós publikálása és későbbi használata szempontjából. A SOL egyrészt szövegkiadás (természetesen bilingvis-megoldású, az angol fordítás mellett megadja az eredeti görög szöveget is), ugyanakkor tartalmaz magyarázatokat és a címszavakkal kapcsolatos bibliográfiát, továbbá egy igen hatékony keresőprogramot (az xml-kódolású adatbázis lehetővé teszi a kulcsszavas keresést), hypertext formátumú kereszthivatkozásokat más enciklopédiák felé és linkeket („ugrópontok”) további információk megszerzéséhez.

Lássuk magát a honlapot! A megadott webhelyre (ld. fent a címsorban!) kattintva megjelenik a SOL nyitólapja. Elég régóta figyelem a projekt munkáját ahhoz, hogy kimondhassam: a nyitólap maga az állandóság! 2001 óta semmi változás nincs rajta – látszólag, de erről később. Lehet azon vitatkozni, ahogy a honlapkészítők és -fejlesztők vitatkoznak is, hogy egy honlap nyitóképe maradhat-e éveken át ugyanaz. Érvek szólnak mellette is és ellene is. Véleményem szerint a SOL jó úton jár, amikor csak azon változtat, ami a lényeg, nevezetesen a munka előrehaladását jelenítik meg *up to date*. Szó szerint napról napra tájékozódhatunk, hol tartanak a lexikon címszavainak fordításában, a fordítás feldolgozásában és közzétételében. Van valami diszkrét bája annak, ha egy honlap fontos adatai naponta frissülnek, s ebből a szempontból a SOL *Progress Report*-ja mintául szolgálhat más adatbázisok számára.

Maga a nyitólap egyszerűen megszerkesztett, nem hivalkodó, ahogyan azt az angolszász gyakorlatban megszokhattuk. A lényeg az információ, a kivitelezésben is minden ennek van alárendel-

¹ Nemes Zoltán, A STOA az ókortudományban. *Klio*, 2000/1., 29–33.; <http://www.c3.hu/~klio/klio011/klio029.html>

² A SUDA-lexikon máig mértékadó kritikai kiadását Ada Adler dán klasszika-filológus készítette el és Lipcsében jelent meg 1928–1938 között, öt kötetben. A lexikon címszavait – miután azok nem betűrendben követik egymást – ő látta el sorszámokkal, melyeket tiszteletére a mai napig Adler-számoknak nevez a kutatás.

ve. Visszafogottak, ugyanakkor harmonikusak a felhasznált színek. Nincs képanyag, kevés a grafika és a betöltődő honlapem. Ez is a célszerűséget, a használhatóságot szolgálja. Ha belegondolunk, hogy adott napszakban túlterhelt nemzetközi hálózattal és nem megfelelő teljesítményű gépeken mennyi időbe kerül egy-egy, grafikával és minden egyébvel alaposan feltöltött webhely megtekintése és használata, akkor értékeljük igazán a SOL puritán egyszerűségét.

A lap bal oldalán elhelyezkedő függőleges oszlopban a projekt munkatársainak névsora található. Csak néhányat emelek ki közülük. *David Whitehead*, a Senior Editor neve a szakma művelői számára ismerősen cseng és egyfajta garanciát jelent a munka minőségére. *Ross Scaife*, aki STOA-konzorcium egyik mindenese, itt is hasonló szerepkörben tűnik fel: összefogja a nagyszámú résztvevőt és munkatársat, gyakorlatilag működteti a feldolgozást.

A lap felső részén néhány fontosabb menüpont található, melyek elsősorban a kutatói együttműködés célját szolgálják. A *Register* bekapcsolódási lehetőséget ad a projektbe mindazoknak, akik elhivatottságot és képességet éreznek magukban arra, hogy hozzájáruljanak a közös célokhoz. Az *About SOL* a projekt bő, tartalmas leírása azokról, akik a legközelebb vannak hozzá, vagyis a szerkesztőktől (Raphael Finkel, William Hutton, Patrick Rourke, Ross Scaife, Elizabeth Vandiver). Itt kapunk általános áttekintést, a „nyersanyag”-ról, vagyis magáról a SUDA-ról, a fordítás és magyarázat szükségességéről, a nemzetközi együttműködés megindoklásáról, a probléma megközelítéséről, a fordítás és a honlap minősége érdekében megtett lépésekről és azok technológiájáról. A következő menüpontok (*Features, Editors, Translators, Rights*) leírják a különböző jogosultságokkal rendelkező résztvevők jogait és lehetőségeit. A *Forum* elvezet bennünket a projektet gondozó anyaintézmény, a University of Kentucky honlapjára, az ott található levelezőlistához és kommentárokhoz. A *SUDA Classics* egy mintacímzót tartalmaz, aminek a segítségével az érdeklődők tanulmányozhatják az adatbázis szerkezetét. A *Help* a szokásos kérdéseket és néhány további ugrópontot kínál a honlappal és általában a byzantinológiával kapcsolatban.

Egy pillanatra vissza kell térnünk arra a pontra, amely a kutatói együttműködésről szól. A SOL nyitott mindazok felé, akik kinyilvánítják együttműködési szándékukat és elfogadják az erre vonatkozó feltételeket. Kétféle módon lehet valaki a SOL hasznos munkatársa. Regisztrálthatja magát mint Guest. A vendégek jogosultak saját megjelenítési formátum meghatározására, különféle módokon kutathatnak az adatbázisban, megnézhetik a címszavakat, különböző kijelzési formátumban tekinthetik meg az eredeti forrásszöveget, rákereshetnek az egyes gyorskapcsolati (hotlinked) kulcsszavakra, hogy megtaláljanak és böngészhessenek kapcsolódó címszavakat, követhetnek linkeket a külső adatbázis-forrásokhoz (pl. Perseus, BMCR, Gnomon). Ezen kívül közvetlen e-mail-eket küldhetnek megjegyzéseikről vagy kérdéseikről a címszavak fordítóihoz vagy szerkesztőihez, elolvashatják a naplófájlt a jelenlegi tevékenységről, frissíthetik saját felhasználói profiljukat, megnézhetik az aktív résztvevők jegyzékét stb. A másik együttműködési lehetőség, ha valaki Translator jogosultságot kér és kap. A fordítók természetesen rendelkeznek a Guest jogosultságokkal, de emellett kérhetnek, fordíthatnak és a későbbiekben módosíthatnak egyes címszavakat, morfológiai és lexikai segítséget kapnak hálózaton keresztül a Perseus Projektben on line található Liddel-Scott-Jones féle *Lexicon of Clasical Greek*-ből, felhasználhatnak linkeket saját munkájukból, valamint a STOA és SOL nem nyilvános internetes forrásaiból.

Folytatva a honlap vizsgálatát, a centrumban található a már említett *Progress Report*, amelyből tájékozódhatunk a lexikon feldolgozottságának állásáról. Alatta belépési lehetőséget kínál a lap magába az adatbázisba. Amennyiben rendelkezünk (a Regisztrációban könnyen megszerezhető Guest/Vendég-) jogosultsággal és jelszóval, érdemes itt kezdenünk, mert saját kívánságunk és lehetőségeink szerinti állapotban folytathatjuk ezáltal a munkát. Beállíthatjuk például, hogy a lexikon görög szövege milyen karakter-kódolással jelenjen meg (Unicode, SGREEK stb). Ez azért fontos, mert a szakma még nem rendelkezik egységes, mindenki által elfogadott nemzetközi szabvánnyal, de a SOL munkatársai gondoltak azokra is, akik számítógépükön más betűkódot használnak. Ez az adatbázis használatát nagymértékben megkönnyíti, illetve egyáltalán lehetővé teszi!

A főoldal további információi a projekt lényegével, történetével és kitűzött céljaival foglalkoznak. Ezek részletes ismertetése helyett nézzük magát az adatbázist és annak használati módjait. Az adatbázisba való belépés legegyszerűbb módja a *Progress Report* felett található kereső használata. Két lehetőségünk van: vagy tárgykört, témakört választunk a (máshol lehulló, de itt – elnézést a szócicért – felhulló...) menüből, vagy konkrét szót, fogalmat, kifejezést adunk meg és azt kerestetjük a programmal. Meghatározhatjuk azt is, hogy egy oldalon hány találatot jelenítsen meg a program.

A keresés eredményének megjelenése után, amennyiben nem saját profilunkkal léptünk be – ld. fentebb a regisztráció kapcsán –, ne felejtjük el beállítani az általunk használt görög fontkészletet, karakterkódokat, különben helytelenül jelenik meg a görög szöveg és elég időigényes újrakezdetni még egyszer például egy egész tárgyszót.

A témakör szerinti keresést egyébként csak speciális esetben javaslom, mert itt nagyszámú találat esetén a program és ezáltal az egész munkafolyamat is lelassul. Arra mindenesetre jó ez a keresési lehetőség, hogy megtudjuk, egy-egy területről hány darab címszó található a Suda-lexikonban. Ez is lehet tanulságos! Pl. történelmi tárgyúnak minősített címszó a jelenlegi állapot szerint 3266, földrajzi tárgyú pedig pedig 2542 található az adatbázisban.

Egyszerűbb a munkát a címszó szerinti kereséssel végezni. Ennek lehetősége a főlapon, a tárgykör szerinti keresés alatt található. Az üres mezőbe be kell írni a keresett szót, vagy kifejezést és meghatározhatjuk, hogy konkrétan mit és hol keressen a program. Lehetőség van például arra is, hogy az Adler-szám alapján találjunk meg egy-egy szócikket, vagy a fordításban, esetleg a vonatkozó bibliográfiában nézzünk szét, de akár egy fordító, vagy ellenőr nevét is megkerestethetjük, ekkor az illető személy nevének valamennyi előfordulását megkapjuk.

Célszerűnek tűnik itt és most egy konkrét keresést végrehajtani és ennek eredményével bemutatni a SOL címszóstruktúráját. Legyen a keresett címszó *Aspasia*, akinek történeti, kultúrtörténeti szerepét nem szükséges indokolnom. Beírva a keresőbe ezt a nevet megkapjuk az alábbi eredményt, melynek csak a struktúráját tudom bemutatni, a kiválóan megszerkesztett és eltalált színezését sajnos nem.

Headword: *Aspasi/a*

Adler number: alpha,4202

Translated headword: Aspasia

Vetting Status: high

Translation:

She became notorious. She was Milesian in descent, clever with regards to words. They say she was simultaneously teacher and beloved of Pericles. It is supposed she became the cause of two wars, the Samian[1] and the Peloponnesian.[2] It also seems that Pericles had a bastard child with the same name, Pericles, by her.[3] [Note] that there were two courtesan Aspasiases.[4] Pericles had the sexual use of one of these, [and] provoked to anger on her account he wrote the decree against the Megareans, forbidding them to be permitted into Athens. Hence these people having their way barred by the Athenians fled for refuge to the Lacedaemonians. Aspasia was a sophist and a teacher of rhetorical principles. And later she became his wife.

Greek Original:

)Aspasi/a: poluqru/lhtoj ge/gonen au/(th. h)=n de\ ge/noj Milhsi/a, deinh\ de\ peri\ lo/gouj. Perikle/ouj de/ fasin au)th\ n dida/skalon a/(ma kai\ e)rwme/nhn ei)=nai. dokei= de\ duoi=n pole/mwn ai)ti/a gegone/nai, tou= te Samiakou= kai\ tou= Peloponnhsiakou=. dokei= de\ kai\ e)c au)th=j e)sxhke/nai Periklh=j to\ n o(mw/numon au)tw=? Perikle/a to\ n no/qon. o/(ti)Aspasi/ai du/o e)(tai=rai. th=? de\ mia=? tou/twn e)ke/xrhto o(Periklh=j, di' h(\n o)rgisqeij e)/graye to\ kata\ Megare/wn yh/fisma, a)pagoreu=on de/xesqai au)tou\ j ei)j ta\ j)Aqh/naj. o(/qen e)kei=noi ei)rgo/menoi tw=n)Aqhnai/wn prose/fugon toi=j Lakedaimoni/oij. h(de\)Aspasi/a sofi/stria h)=n kai\ dida/skaloj lo/gwn r(htorikw=n. u(/steron de\ kai\ gameth\ au)tou= ge/gonen.

Notes:

From Harpokration s.v.

[1] The revolt of Samos from Athenian control, 441-439 BC.

[2] 431-404 BC.

[3] See delta 451.

[4] The entry now draws on a scholion to Aristophanes, *Acharnians* 527, but begins by misunderstanding it: the joke concerned two (unnamed) whores allegedly owned/managed by Aspasia.

Reference:

Henry, Madeleine M., *Prisoner of History. Aspasia of Miletus and her Biographical Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 1995 (Bryn Mawr Classical Review 96.4.7)

Associated internet address:

Web address 1

Keywords: biography; comedy; gender and sexuality; history; military affairs; philosophy; rhetoric; women

Translated by: Jennifer Benedict on 12 February 2000@00:46:27.

Vetted by:

Ross Scaife (added bibliography) on 12 February 2000@07:25:41.

David Whitehead (modified translation; added notes and keywords) on 19 March 2001@07:24:54.

David Whitehead (added note and keyword) on 26 August 2002@06:22:01.

Elizabeth Vandiver (Added italics) on 14 October 2005@17:54:15.

Egy SOL szócikk tehát a következő adatokat tartalmazza. A keresett címszó alatt annak Adler-száma látható. Ezt követi a címszó fordítása, feldolgozottsági állapota, a SUDA szöveg fordítása és eredeti szövege, valamint a szöveghez fűzött megjegyzések. Kapunk bibliográfiai tájékoztatást a címszóról, amennyiben van érdemleges munka vele kapcsolatban és – ha vannak – további internetes címeket. Megadja a szócikk azokat a tárgyszavakat, amelyekhez köze lehet a keresett címszónak. Megtudjuk, hogy ki és mikor fordította a szócikket, továbbá kik és mikor ellenőrizték vagy módosították azt.

Ez csak a struktúra, de ahogy fentebb jeleztem, az adatbázist használva a (színes) képernyőn jól megkülönböztetődnek a kereszthivatkozások, webhelyek és e-mail címek, valamint az egyéb internetes adatbázis-linkek. Gyakorlatilag ez az a hypertext-jelleg, ami a SOL egyik erőssége.

Miben látom a projekt jelentőségét? A fentiekből egyértelműen ki kell tűnnie annak, hogy a SOL az ókortudományban az ezredforduló egyik jelentős tudományos vállalkozása. Létrejött és napról napra fejlődik egy, a világháló lehetőségeit kihasználó forráspublikáció, amely formáját tekintve több is annál, egy valódi hypertext adatbázis. A kutatók szoros, *on line* nemzetközi együttműködésén alapszik és nyitott bárki számára, ezért a feldolgozás állandó, hatékony és minőségi. A SOL nemcsak egy használható lexikont, segédeszközt ad a szakma számára, hanem a világhálón működő és hozzáférhető technológia segítségével feltárta és működteti a kutatás ma már rendelkezésre álló új módját. Felhasználhatóságát tekintve meg kell említenem, hogy a SOL például a chicagói egyetemen a klasszikus tudományok hallgatói számára előírt tananyag. De már nem csak ott. A DE ókortörténeti specializációjában is az. Remélem, hogy ennek az ismertetésnek a hatására másutt is az lesz.

BOCSKAI ISTVÁN ÉS KORA

(TÖRTÉNÉSZKONFERENCIA, MISKOLC, 2006. ÁPRILIS 19–20.)

2004 és az utána következő két esztendő a magyar koraújkorral foglalkozó történészek számára Bocskai István fejedelem felkelésének a 400. évfordulója jegyében telt el. Megemlékeztek róla a hajdúvárosok, a református egyház, Szerencs városa és Erdély is. A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülése ez év tavaszán volt.

A Miskolci Egyetem Magyar Középkori, Kora Újkori és a Történelem Segédtudományai Tanészékének oktatói már több mint négy éve döntöttek úgy, hogy egy nemzetközi történészkonferenciával emlékeznek a fejedelem halálának évfordulójára.

Bár a miskolci történelem szak oktatóinak a kutatásai sok ponton érintkeznek a témával, a Miskolci Egyetem azért is tekintette fontos feladatának a megemlékezést, mert a Bocskai István számára oly fontos két helység, Kassa és Szerencs között található Miskolc városa. A régió tehát, ami otthont ad az egyetemnek, számos helyszín révén érdekelt volt Bocskai felkelésében. Méltó volt tehát erről megemlékezni ezzel is szorosabbra fűzve a város és egyeteme kapcsolatát.

A konferencia szervezésében részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottságának Történelemtudományi és Néprajzi Szakbizottsága is.

A konferencia elsődleges célja az volt, hogy az előadások ne csupán tisztelgő megemlékezések legyenek, hanem valós kutatásokon alapuló új eredményeket foglaljanak össze és tárjanak a szakma és az érdeklődők elé.

Az előadók többsége folyamatosan kutatja Bocskai korát, ráadásul éppen azokat a területeket, amelyek nem kifejezetten a szabadságharc történetének a leírására irányulnak. Így Bocskai és családja történetét, a fejedelem udvarát, annak a felépítését, valamint a korszak társadalmának különböző aspektusait.

Az eredeti tervek szerint némileg grandiózusabb tudományos megemlékezés az anyagiak manapság tapasztalható hiánya miatt a korábbi háromról két naposra szűkült a szervezés négy esztendeje alatt, ám még ebben a konferenciákra nézve nem túl bőségesnek nevezhető időszakban is hálásak vagyunk azoknak a szponzoroknak, akik méltónak találták az ügyet a támogatásukra.

Miskolc város önkormányzata és személy szerint Fedor Vilmos, Miskolc alpolgármestere például rögtön felkarolta a rendezvényt csakúgy, mint a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Közgyűlés is. A résztvevők elszállásolásában és vendégül látásában mind Bessenyei Lajos, a Miskolci Egyetem rektora, mind pedig Fazekas Csaba, a Bölcsészettudományi Kar dékánja támogattak minket. A helyi Unio-Coop üzletlánc segítségével szintén nagyon fontos volt ahhoz, hogy valóban minden a helyére kerüljön, ami a szervezést illeti. A történelem szak PhD-hallgatói és demonstrátorai, valamint lelkes hallgatói minden apró szervezési kérdésben szinte éjjel nappal a vendégek rendelkezésére álltak. Itt szeretném megköszönni Mlakár Zsófiának és Puskár Anettnek, valamint Kondai Róbertnek és Scheinring Endrének az önzetlen segítséget.

A Bocskai István és kora konferenciára örvendetesen sok helyről jelentkeztek előadók. A hazai felsőoktatási intézmények és kutatóhelyek történészei mellett Oroszországtól Románián keresztül Olaszországig számos egyetemről és intézetből érkeztek jelentkezések.

A két nap során három szekcióban tizenöt előadás hangzott el. Az első szekció Bocskait az embert, a politikust, a fejedelmet állította a figyelem középpontjába. Péter Katalin professzor-asszony, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa Bocskai egyik legközelebbi munkatársának, Illésházy Istvánnak a karrierjét elemezte. Ugyanezt tette Papp Klára, a Debreceni Egyetem Történettudományi Intézete igazgatója Csáky István pályájával kapcsolatban. Oborni Teréz Bocskai István szerepét elemezte az Erdélyi Fejedelemség újjáalakulásában valamint 17. századi politikai irányultságaiban.

A kassai fejedelmi udvar társadalmát, személyi összetételét Jeney-Tóth Annamária debreceni levéltáros mutatta be jelenleg is futó kutatásai eredményeit felhasználva. A Bocskai-család kapcsolati hálóját Horn Ildikó, az ELTE tanszékvezető docense rajzolta föl a hallgatóságnak. A második szekció a korszak irodalomtörténeti valamint teológiatörténeti, egyháztörténeti kérdéseit boncolgatta.

Amedeo Di Francesco nápolyi professzor a Bocskaival kapcsolatos toposzokra hívta fel a figyelmet, Simone Di Francesco, a fiatal olasz doktorandusz pedig egy olasz történeti munka Bocskai-vonatkozásait taglalta. Szabó András, a Károli Egyetem irodalomtörténésze a Bocskaira vonatkozó és a családdal kapcsolatos korábbi tévedéseket kívánta eloszlatni. Nagy Gábor miskolci adjunktus, aki Isthvánffy munkásságának a sajtó alá rendezését, kritikai kiadását végzi, valamint egy Isthvánffy-monográfián dolgozik, a hatalmas történeti mű keletkezési idejével foglalkozott és a felkelésre utaló elemeit tárta a hallgatóság elé. Dienes Dénes sárospataki egyháztörténész professzor a fejedelem kegyességét elemezve arra a határozott álláspontra helyezkedett, hogy Bocskai egy nagyon tudatos predestináció-hívő református volt, és hogy ő, és nem pedig lelkésze, Alvinczy Péter fogalmazta végrendeletének ezzel kapcsolatos sorait.

A harmadik szekció a korszak társadalomtörténeti kérdéseivel foglalkozott. Egyed Ákos kolozsvári professzor a székelyek szerepéről beszélt Bocskai István erdélyi fejedelemmé választásában. A székely társadalom Bocskai-kori állapotát, sajátosságait vizsgálta Balogh Judit miskolci adjunktus előadásában. A másik, talán még inkább Bocskaihoz köthető katonatársadalom, a hajdúság volt a témája Gyulai Éva miskolci egyetemi docensnek, aki a hajdúságnak adott címeradományokat elemezte. A lengyel történelem és a lengyel-magyar kapcsolatok kutatója, Gebei Sándor, az egri főiskola tanszékvezetője a hajdú és kozák társadalmak felépítése és viselkedése között mutatkozó ellentéteket és párhuzamokat mutatta be.

A három szekció előadásait és vitáit a szervező bizottság elnökének, Bessenyei József miskolci professzor mondatai zárták, aki a konferencia kezdetén köszöntő szavaival el is indította a munkát. Zárszavában megköszönte az előadók alapos filológiai precizitását, kutatómunkáját és bejelentette a konferencia anyagának egy kötetben való megjelentetését, amely reményeink szerint még az év folyamán napvilágot láthat.

A konferencia szerves folytatása volt a Miskolci Egyetem történészei által eddig szervezett tudományos üléseknek és terveink szerint folytatni fogjuk abban a reményben, hogy egyre fontosabb tudományos műhellyé váljon a Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek közössége.

V. Balogh Judit

AZ ERDÉLYI KIRÁLYI KÖNYVEK DIGITÁLIS KIADÁSA

A kiadásról

A magyarországi forráskiadás egyik jelentős vállalkozása, az erdélyi fejedelmek okleveleinek kiadása egy másik, még nagyobb projekt nyomdokain haladva, annak segítségével jött létre, mégpedig a Magyar Országos Levéltár és az Arcanum Adatbázis Kft. mint kiadó közös munkáját követve. A MOL és az Arcanum 2000 és 2002 között jelentette meg a Királyi Könyvek (*Libri Regii*), vagyis a Habsburg-királyok kancelláriáján vezetett másolati prothocollumok adatbázissal kísért digitalizált kiadását. Az 5 CD-ROM-on publikált levéltári anyagot

Magyar Országos Levéltár
Királyi Könyvek

I.	1—9. kötet,	1527—1647
II.	10—17. kötet,	1647—1683
III.	18—26. kötet,	1682—1703
IV.	27—38. kötet,	1703—1740
V.	39—47. kötet,	1740—1767

a MOL levéltárosai, Kis Péter, H. Németh István, Torstovszky Gabriella, Vissi Zsuzsanna készítették elő a kiadásra (adatfelelős: H. Németh István). A digitális forráskiadáshoz a jegyzőkönyvekbe bevezetett okleveleknek a diplomatika szabályai szerinti adatsorával készítették adatbázist.

A MOL vállalkozása adta az ötletet Balogh Juditnak és Tóth Péternek, a Miskolci Egyetem Történelem szakán oktató történészeknek az erdélyi fejedelmek kancelláriáján vezetett, s szintén (Erdélyi) Királyi Könyveknek nevezett másolati könyvek hasonló közzétételéhez, s ezt a munkát csak erősítette, hogy az Erdélyi Fejedelemség kancelláriai jegyzőkönyvei szintén a Magyar Országos Levéltár gyűjteményében található. Egyébként az Erdélyi Fejedelemség megszűnése miatt ez a forrás kompakt jelleggel csak a kora újkorra vonatkozik, míg a Magyar Kancellárián készült jegyzőkönyveket megszakítás nélkül, hasonló formában vezették tovább a török kiűzését követően is.

Az Erdélyi Királyi Könyvek kiadását a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Középkori, Kora Újkori és a Történelem Segédtudományai Tanszéke, tanszékvezető: Bessenyei József, vállalta el, a vállalkozás anyagi fedezetét pályázatokon (FKFP, NKA Levéltári Kollégiuma, OTKA, SZÖP) szerevén meg. Az adatbázishoz szükséges, s a Királyi Könyvekhez is használt soft-waret az Arcanum Kiadó bocsátotta rendelkezésre. A Gyulai Éva szerkesztésében, Horváth Zita, Nagy Gábor, Tóth Péter közreműködése nyomán, az Arcanum Adatbázis Kft. és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara közös kiadásában megjelent 3 CD—ROM II. Rákóczi György uralkodásának végéig „jutott el”.

Erdélyi Királyi Könyvek

I.	1—9. kötet	1581—1610		2003. február
II.	10—19. kötet	1614—1635	Bethlen Gábor oklevelei	2003. május
III.	20—29. kötet	1630—1656	I. és II. Rákóczi György oklevelei	2004. március

A 17. század második felére, I. Apafi Mihály uralkodására vonatkozó kötetek kiadása előtt azonban az Arcanum Kiadó váratlanul és igen nagyvonalúan felajánlotta, hogy a teljes anyagot, vagyis a már megjelent CD—ROM-okat, illetve a még kiadatlan köteteket megjelenteti DVD-n.

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)

Erdélyi Királyi Könyvek. DVD—ROM.

Szerk.: Gyulai Éva

Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 2005.

c. kiadvány 2005 nyár elején jelent meg, s a kiadást a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar (történelem szak) Muzeológia specializációja készítette elő, a szerkesztésben közreműködött: Borbás Emese és Tózsza Rigó Attila, valamint a Muzeológia specializáció hallgatói: Ancsin Anita, Gábor Linda, Jánosi Fruzsina, Kondai Róbert, Lauber Melinda, Molnár Katalin, Molnár Tamara, Péter Anita, Tordai Rita, Tóth Helga, Új-Tózsza Zsófia.

A DVD egyrészt az Arcanum Adatbázisban eddig megjelent CD ROM-okat, másrészt a Magyar Országos Levéltár két fondjában

- Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (MOL F 1)
- Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára – Protocolla, libri regii et stylonaria (MOL F 15)

őrzött további kötetek összesített adatbázisát és másolatát jelenteti meg.

A DVD tartalma:

I. Erdélyi Királyi Könyvek 1–2–3. Arcanum CD-ROM Budapest, 2003–2004.

II. János Zsigmond oklevelei: MOL F 15 6.

Báthori Zsigmond oklevelei: MOL F 1 32–33–34., MOL F 15 11., 14.

Barcsay Ákos és I. Apafi Mihály oklevelei: MOL F 1 30–31.

Az Erdélyi Királyi Könyvek mint forrás

A Magyar Országos Levéltár őrizetében nemcsak a Habsburg királyok kancelláriáján vezetett másolati könyvek, a Királyi Könyvek (latinul: *Libri Regii*) találhatóak és kutathatók, hanem a törökkorban vazallus országgént önálló államiságot élvezett Erdély hasonló forrásai is. Ezeket szintén Királyi Könyveknek nevezi a forrástudomány és a történeti hagyomány, bár Erdély uralkodói nem koronázott királyok, hanem fejedelmek (*princeps, principes*) voltak. Az Erdélyi Királyi Könyvek sokszor több száz oldalas könyv alakú köteteibe azokat a jelentősebb okiratokat másolták be a fejedelemség kancelláriáján, melyeket a fejedelem adott ki, illetve a neki bemutatott és általa elismert, megerősített iratokat. Az erdélyi udvari kancellárián született másolati könyvek a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárában, kisebb részben a Kolozsmonostori Konvent Levéltárában maradtak fent 35 kötetben.

Az oklevelek tárgya sokféle: birtok, ingatlan, nem egy esetben teljes vár illetve uradalom, jobbágytelkek és örökös jobbágyok donációja, zálogosítása, az egyén társadalmi helyzetét öröklődően befolyásoló kiváltságok (nemesi, igen ritkán főúri rang, a székelyeknél lófőség és gyalogpuskás kiváltság, jobbágyfelszabadítás) adományozása, vagy olykor az azoktól való megfosztás; cím, méltóság (főispánság, főméltóság, fejedelmi tanácsosság, főpapi állás, kenézség és vajdaság) adományozása, testületek (vármegyék, székely és szász székek, városok, mezővárosok, községek, egyházi testületek, székelyek, szászok, románok sőt zsidók, görögök, cigányok) részére adott kiváltságok. A községeknek, mezővárosoknak adott vásártartási jog, adó- és vámmentesség, valamint testületi kiváltságok (pl. céhszabályzatok) írásba foglalása szintén megtalálható az Erdélyi Királyi Könyvekben. Nagy számban fellelhetők bennük a különböző magánokiratban foglalt ügyek (ingatlan adásvétele, ajándékozása, végrendekezés, örökbefogadás, gyámság) érvényességéhez szükséges fejedelmi jóváhagyások is, valamint jogi ügyekkel (perhalasztás, megkegyelmezés, házassági engedély stb.) kapcsolatos iratok, bányák nyitásának és művelésének engedélyezése, ipari nyersanyagok, termékek behozatalának, ill. kivitelének tilalma.

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD az eddigi leggazdagabb oklevélgyűjtemény, amely az Erdélyi Fejedelemség történetéről megjelent. A

DVD **8516 fejedelmi oklevél** gyűjteménye, s mivel a fejedelmek sokszor korábbi, köztük középkori dokumentumokat is átírtak, összesen **10 174 oklevél** szövege olvasható az erdélyi fejedelmek kancelláriáján vezetett másolati könyvekben. A DVD a 35 kötetben fennmaradt Erdélyi Királyi Könyvek közel **14 ezer oldalának** digitális másolatát és az oklevelekhez készült adatbázist tartalmazza. Az Erdélyi Királyi Könyvekben mint Magyarország kora újkori történetének alapvető forrásaiban nemcsak Erdélyre és az Erdélyhez tartozó magyarországi Részekre (Partium) vonatkozó adományok vannak, hanem számos Felső-Magyarországot érintő intézkedés is található. A fejedelmi oklevelekben **sok magyar nyelvű** – testületek, hivatalviselők, magánszemélyek és fogott bírák által kiadott – bevallást, testamentumot is átírtak, így ezek a 16–17. századi erdélyi magyar nyelvhasználat és írásbeliség kutatói számára is fontos források lehetnek.

Az Erdélyi Királyi Könyvek
kötetei és oklevelei

<i>Kancelláriai számozás</i>	<i>Jelzet MOL</i>	<i>Arcanum DVD Sorszám</i>	<i>Oklevelek száma</i>	<i>Fejedelem</i>
	F 1 1.	0.1–72.	106	Báthori Kristóf
I.	F 1 3.	1.1–469.	601	Báthori Zsigmond
II.	F 1 4.	2.1–395.	485	
III.	F 1 5.	3.1–78.	81	Bocskai István
IV.	F 1 7.	4.1–618.	729	Rákóczi Zsigmond
V.	F 1 8.	5.1–437.	472	Báthori Gábor
VI.	F 1 9.	6.1–507.	569	
VII.	F 1 10.	7.1–267.	344	Bethlen Gábor
VIII.	F 1 11.	8.1–166.	215	
IX.	Elveszett			
X.	F 1 12.	10.1–240.	300	
XI.	F 1 13.	11.1–195.	215	
XII.	F 1 14.	12.1–115.	144	
XIII.	F 1 15.	13.1–141.	166	
XIV.	F 1 17.	14.1–107.	161	
XV.	F 1 18.	15.1–176.	227	
XVI.	F 1 19.	16.1–317.	396	
XVII.	F 1 20.	17.1–139.	168	I. Rákóczi György
XVIII.	F 1 21.	18.1–192.	251	
XIX.	F 1 22.	19.1–200.	259	
XX.	F 1 23.	20.1–189.	229	
XXI.	F 1 24.	21.1–220.	238	
XXII.	F 1 25.	22.1–69.	80	
XXIII.	F 1 26.	23.0–138.	138	
XXIV.	F 1 27.	24.1–333.	382	I. és II. Rákóczi György
XXV.	F 1 28.	25.1–415.	453	II. Rákóczi György
XXVI.	F 1 29.	26.1–476.	603	Barcsay Ákos, I. Apafi Mihály
XXVII.	F 1 30.	27.1–640.	718	
XXVIII.	F 1 31.	28.1–127.	144	I. Apafi Mihály

Konferenciák, **kiadványok**, közérdekű események

	F 1 32.*	32.1–107.	111	Báthori Zsigmond
	F 1 33.	33.1–112.	131	
	F 1 34.	34.1–147.	158	
	F 15 6.	k6.1–279	366	János Zsigmond
	F 15 11.	k11.1–413.	513	Báthori Zsigmond
	F 15 14.	k14.1–20.	20	Vegyes (Báthori Zsigmond, Giorgio Basta)

*Másolat, eredetije a bécsi Finanzarchivban

Használat

A DVD—ROM két részből áll, az egyes oklevelek legfontosabb adatait tartalmazó adatbázisból ill. keresőprogramból, és az adatok mellett megjelenő eredeti lapok másolatából, melyeket külön is ki lehet nyomtatni.

§ az adományban részesülő személy(ek) vagy kiváltságot nyert testület(ek), város(ok) neve, személyeknél a teljes névalak, vagyis család-, elő-, és keresztnév,

§ az adományos személy(ek) családi kapcsolataira, jogállására, lakóhelyére, hivatali tisztség(ei)re és működési területére vonatkozó adatok,

§ az adománylevél kiadójának neve, ha nem fejedelem, akkor hivatali tisztsége is

§ a kiadás helye és időpontja

§ az adomány jellege,

§ birtokadomány esetében az adományozott birtok földrajzi elhelyezkedésére vonatkozó adatok,

§ a birtokszomszédok adatai,

§ a korábbi birtokosok adatai,

§ az adományos hivatali elődére vonatkozó adatok,

§ kapcsolatok más családokkal, testületekkel,

§ a bejegyzésben említett országos vagy területi tisztviselők neve,

§ levéltári jelzet,

§ az oklevelekben feltűnő köz- és művelődéstörténeti adatok

Gyulai Éva

A GESTA EDDIG MEGJELENT SZÁMAINAK TARTALMA

1997. (I. évf.), 1. szám

Köszöntő (<i>Kabdebó Lóránt</i>)	3
Probatio calami (A Gesta indulása elé)	4

Tanulmányok

<i>Szlávik Gábor</i> : Traianus útja a hatalomba. Egy antik „rendszerátalakítás” története	6
<i>Horváth Rita</i> : Teophanu, a Német-római Birodalom görög császárnője	36

Régió

<i>Holopcev Péter</i> : Az 1873. évi kolerajárvány miskolci krónikája	54
<i>Vida József</i> : Az 1968-as reform bevezetése és fogadtatása Borsodban	59

Disputa

Őseinket hogy hozád? Erdélyi István, Kristó Gyula és Révész László a magyar honfoglalás vitás kérdéseiről (<i>Markó András</i>)	64
---	----

Évforduló

A pártok történetének magyarországi kezdeteihez. (Politikai nyilatkozatok 1847-ből.) (Közli: <i>Fazekas Csaba</i>)	70
---	----

Szemle

Richard Leakey: Az emberiség eredete (<i>Markó András</i>)	77
Gyulai Éva: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században (<i>Borbás Emese</i>)	78
Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlései jegyzőkönyveinek regesztái (<i>Horváth Zita</i>)	79
Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. 10. szám. (<i>Fazekas Csaba</i>)	81
Kende Tamás: Vérvád (<i>Fazekas Csaba</i>)	83
Studia Miskolcinsensia, 2. (<i>Somogyi Rita</i>)	85

Adattár

A Miskolci Egyetem történelem tanszékein 1996-ban megvédett szakdolgozatok címjegyzéke	88
--	----

1998. (II. évf.), 1. szám

Tanulmányok

<i>Nagy Kornél</i> : A Ivovi örmények önkormányzata a lengyel okkupációt követően (a XIV. század második felétől a XV. század első feléig)	4
<i>Szeitert Gábor</i> : A Duna-Tisza közének népfelkelői a Roth elleni harcokban 1848 őszén	12

Régió

<i>Farkas Krisztina</i> : A miskolci járás 1785-86. évi adóösszeírása (adatközlés)	34
--	----

<i>Horváth Zita</i> : Észak-magyarországi bejegyzések Adalbert Joseph Kriczkel: Utazás az osztrák tartományokon keresztül 1827–1828-ban c. művében	40
<i>Podlesni Pálma</i> : Az 1831. évi kolerajárvány jelentősége, különös tekintettel Borsod megyére	50
<i>Irha Melinda</i> : A miskolci börtönügyi tervezetről s a „börtönlyukak” állapotáról (1844)	58
<i>Gulya István</i> : A miskolci kézművesipar problémái és lehetőségei az 1870–1880-as években	65

Szemle

Pringle, Heather: <i>New Women of the Ice Age.</i> (<i>Lengyel György</i>)	73
Gottfried Schramm: Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. (<i>Vódlí Zsolt</i>)	75
Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. Században. (<i>Sárközy Sebestyén</i>)	76
Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (<i>Horváth Zita</i>)	78
Jean Tulard: Napóleon. (<i>Ugrai János</i>)	81
Molnár András: Batthyány Lajos a reformkorban. (<i>Baranyai Erzsébet</i>)	83
Bruckner Győző: A miskolci jogakadémia múltja és kulturmunkássága 1919–1949 (<i>Üveges István</i>)	84

Adattár

Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon	86
Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó társadalomtudományi irodalom válogatott bibliográfiája, 1994-1995	102
A Miskolci Egyetem történelem tanszékein 1997-ben megvédett szakdolgozatok címjegyzéke	112

1999. (III. évf.), 1. szám

Tanulmányok

<i>Ugrai János</i> : Marczali Henrik történetírása, különös tekintettel a hazai felvilágosult abszolutizmus értékelésére	3
<i>Bereczki Ágnes</i> : Kísérlet a La Magdeleine barlang domborműveinek értelmezésére	19

Közelmények

<i>Buhály Attila</i> : A „szent lándzsa” az urartui kultúrában	27
<i>Lengyel György</i> : Megjegyzések az afrikai Howieson’s Poort Industry és az európai felsőpaleolitikum geometrikus mikrolitjaihoz	33
<i>Szitka Szabolcs</i> : Az égitestekhez fűződő hiedelmek és szokások a honfoglaló magyarok körében	39
<i>Fazekas Csaba</i> : Unatkozó honatyák rajzai 1844-ből	46

Műhely

<i>Koncz Attila</i> : A történeti szociolingvisztika mint a történelem segédtudománya	52
<i>Tóth Péter</i> : Cigány történet – roma történelem	60

Krónika

Múlt – jelen – jövő. Száz éves a miskolci Herman Ottó Múzeum. (<i>Lengyel György</i>)	65
Heckenast Gusztáv (<i>Németh Györgyi</i>)	68

Szemle

Köhbach, Markus: Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554. (<i>Tózsza-Rigó Attila</i>)	69
Chaunu, Perre: Felvilágosodás. (<i>Ugrai János</i>)	72

Adattár

A Miskolci Egyetem történelem tanszékein 1998-ban és 1999-ben megvédett szakdolgozatok címjegyzéke	75
Hírek	81

2004. (IV. évf.), 1. szám

Tanulmányok

<i>Magyar Attila</i> : Szin társadalma 18–19. századi források tükrében	3
<i>Szlávik Gábor</i> : Egy lázongó térség a római Keleten: Iudea provincia	33
<i>Hajdú Ildikó</i> : Újabb szempontok a tornaszentandrásai templom középkori falképeinek megítéléséhez	45
<i>Szarka Levente</i> : A Magyar Királyi Honvédség összevont M hadrendje 1943. augusztus 10-én, az egri 20. gyaloghadosztály példáján	49
<i>Komenda Péter</i> : Krakkói és kassai polgárok kapcsolatai a XVI. század közepén	62
<i>Wódlí Zsolt</i> : Impériumváltások Dél-Baranyában I. 1918–21.	67

Műhely

<i>Balog Éva – Cselenyák Erika – Dózsa Viktória – Hornyák Péter – Jakab Zsuzsa – Kalla Beáta – Kovács Anikó – Kelecseny Mónika – Sallai Boglárka</i> : Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz, I. (1841)	76
<i>Szarka Levente</i> : A M. Kir. 13. Görgei Artúr Gyalogezred kutatástörténete	89

Szemle

Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története (1440-1541) (<i>Fodor Beatrix</i>)	91
Kenyeres István: XVI. századi uradalmi utasítások (<i>Mlakár Zsófia</i>)	93
Az Egri Egyházmegye ezer éve (Konferencia) (<i>Mlakár Zsófia</i>)	96

Rolando Minuti: Az Internet és a Történelem. Elmélkedések egy változás következményeiről (<i>Miheller Hajnalka</i>)	97
Gróf Széchenyi István minden írása CD-ROM (<i>Kalla Beáta</i>)	99
2005. (V. évf.), 1–2. szám	
Köszöntés	2
<i>Bakonyi Zsuzsanna</i> : Adalék a XVI. századi írásbeliségünkhöz (1542-52 közötti magyar nyelvű misszilisek Nagyszombatból)	3
<i>Czetz Balázs</i> : „Amilyen az operatív tiszt, olyan az ügynöksége” (A politikai nyomozó osztály Fejér megyében 1957–58-ban)	8
<i>Janek István</i> : Magyar–szlovák diplomáciai kapcsolatok 1939-41 között	16
<i>Kunt Gergely</i> : XVIII–XIX. századi körözőlevelek viselettörténeti elemzése	29
<i>Nagy Gábor</i> : Det van en gång ett fattigt land (Históriák a középkor és kora újkor svéd királyságából)	49
<i>Szlávik Gábor</i> : „O novum atque inauditum ad principatum iter” Traianus útja a hatalomba	100
<i>Tózsá-Rigó Attila</i> : Viseletkultúra és vagyoni helyzet összefüggései a kora újkor Pozsonyban	125
Konferenciák, kiadványok, közérdekű események	150
Rémiás Tibor: Miskolc 18. századi társadalma... (<i>Horváth Zita</i>)	151
A Gesta szerzőihez	153

AZ ORSZÁGOKBAN VALÓ SOK ROMLÁSNAK (EGYIK) OKÁRÓL
(MAGYARI ISTVÁN ÉS PRÉDIKÁTORTÁRSAI SZEREPE BÁTHORY ERZSÉBET
PERÉNEK ELŐZMÉNYEIBEN, 1602)

A török magyarországi jelenlétének állandósulása hozzájárult, hogy a 16. század végére a protestáns-humanista felfogásban egyre gyakrabban merült fel a kérdés: vajon Isten küldi Magyarországot ellen a törököt, avagy az ördög? Vagyis: a török elleni harc eleve értelmetlen, hiszen isteni rendelés, vagy pedig hasznos, sőt kötelező? A török veszedelmet isteni büntetésként, mégpedig az ősi vallástól való elfordulás méltó válaszaként felfogó nézet főleg Nyugat-Magyarországon, a Dél-Dunántúlon, illetve annak középső részén hódított nagy teret magának, s ennek is köszönhető, hogy jelentős, az országos politikában is meghatározó főúri családok, így a Zrínyiek, a Batthyányiak távolodtak el a lutheri eszméktől és közeledtek a katolicizmus felé, katolizáltak illetve rekatolizáltak.

Nyugat-Magyarországon a kálvini irányzat sokáig együtt jelenik meg a lutherivel, s csak 1591-ben a csepregi kollégiumon válnak végképp ketté. Az ellentétek alapját képező teológiai kérdések megosztják a Nádasdy-birtokokon élő híveket, s nagy számban jelennek meg nyomtatott vitairatok, amelyek a Nádasdyak urasága alatt megtelepedő Hans Mannel (Manlius) nyomdájából kerültek ki. A sárvári udvar és uradalom még Báthory Erzsébet (1560–1614), 1575–1604 között Nádasdy Ferenc gróf felesége, 1604-től mint özvegye földesúri joghatósága idejében is erősen Melancthon hatása alatt állott (érdemes megjegyezni, hogy Philip Melancthon meleg hangú üdvözlőlevelet küldött Báthory Erzsébet későbbi apósának, Nádasdy Tamásnak 1537-ben), s ennek eredményeképp még a 16–17. század fordulóján is érvényesült az egyházszervezet erős központi irányítása. Ez bizonyos fokig befolyásolta az egyházi személyek kinevezését és a funkcióban tartását, s ennek köszönhető, hogy a Nádasdyak olyan papokat kényszerültek tartani birtokaikon, akiktől legszívesebben megváltak volna.

Bár a 16. század végére és a 17. század elejére az „Isten küldi ellenünk a törököt gonoszságunkért”-nézet Magyarországon már csak néhány helyen képviselteti magát a közfelfogásban, s csupán egy-két helyen találkozhatunk ilyesfajta önostorozó attitűddel, a Nádasdyak sárvári és Sárvár környéki uradalmaiban mégis fennmaradt, sőt Magyar István¹ prédikátor személyében és munkáiban fontos követőre és képviselőre talált. Magyar István annak a Báthory Erzsébetnek volt udvari prédikátora, akiről annyi kegyetlenség, szörnyűség terjedt el, amennyit már a bűnök mennyisége miatt is lehetetlen volt elkövetni, illetőleg elhinni. Hogy mi és mennyi igaz mindazokból a vádakból, amelyekkel Báthory Erzsébetet illették, arra ezúttal nem kívánok választ adni, írásom és forrásközlésem célja inkább néhány olyan összefüggés feltárása, amely a Sárvár-környéki protestáns prédikátorok tevékenységét Báthory Erzsébet peréhez köti, illetve a lelkészeknek az asszony elleni rágalomhadjáratban való közreműködésére, a per előmozdításában játszott szerepükre vonatkozik. A protestáns lelkészeknek ugyanis tagadhatatlanul nagy szerepük volt abban, hogy Nádasdy Ferencné rangjához méltatlan eljárás végeredményeként, a csejtei vár falai közé zárva halt meg.

¹ Születéséről biztos adatokkal nem rendelkezünk, Bencze Imre szerint (Bencze, 1995) 1565–70 táján született. Szülőhelyének a csallóközi Magyar községet nevezi meg, véleménye szerint erről a helyről kapta nevét is. Alapfokú tanulmányait a Magyarhoz közeli Szempcen végezte. Bencze nem erősíti meg azt a feltételezést, mely szerint Magyar Wittenbergben tanult volna tovább, ezért a felsőbb tanulmányok helyszínéeként a nagyőri iskolát feltételezi. Ennek az iskolának a vezetője (Horváth Gergely) révén került kapcsolatba Nádasdy Ferencel. Valószínűsíthető, hogy ura mellett volt az 1594. évi esztergomi ostromnál, és itt állította össze legjelentősebb, az *Országokban való sok romlásnak okairól c.* munkáját, amelyet Mannlius 1602-ben nyomtatott ki sárvári nyomdájában (RMK I. 379). A nyugat-magyarországi protestánsok szakadását előidéző Egyesség Könyvét (*Formula Concordiae*) 1599. jún. 9-én írja alá, és szintén ettől az évtől működik Sárváron lelkészként, Samarjai Vidos Lénárd utódként. Halálát 1605-re tehetjük. Kiadott művei még: Beust Joakhim: *Ars bene moriendi* című művének fordítása *Az iol és boldogul való meghalásnak tudományáról íratott kézbeli könyvetske* (Sárvár, 1600) (RMK I. 315.), de 1604-ben megjelentette a Nádasdy Ferenc felett elmondott két halotti beszédét is (RMK I. 390.)

Cikkem lényegét alkotja annak a három 1602-ben született misszilisnek, illetve lelkészek közötti levélváltásnak közlése, amely szerencsés módon fennmaradt és hiteles forrásul szolgálhat a kor-szak kutatóinak.

A Nádasdnyé Báthory Erzsébet elleni jól szervezett hadjáratnak számos okát lehet felfedezni, számos ok, indok vezérelte, vezérelhette az estleges résztvevőket. Egyes kutatók meg vannak győződve arról, hogy az asszony veje, illetve fiának gyámja volt a terv kiötlője, egyesek a rá-galmak mögött az akkori nádort, Thurzó Györgyöt látják, véleményem szerint is ez a leginkább bizonyítható és kézenfekvő álláspont. Nem lehet azonban letagadni a lelkészek szerepét sem az ügyben, még akkor sem, ha a szálak nem az ő kezükben futottak össze, kétlem ugyanis, hogy az ügy az ismert végkifejletig jutott volna, ha a lelkészekon kívül mások nem lépnek fel a kegyet-lenkedések hírébe került Báthory Erzsébettel szemben.

A Báthory Erzsébet elleni vádak, vádaskodások, szóbeszédok kezdete több időponthoz köthető. Némely felfogás szerint csak 1607-től kezdődtek, mások pedig a férje halálának időpontját, az 1604. évet veszik alapul, miszerint férje halálának bekövetkezte volt az a terminus, amelytől kezdve Báthory Erzsébet rendszeresen gyakorolta kegyetlenkedéseit, ahogyan Reviczky Bertalan fogalmazott: „...csejthei várfészkében elhagyatottnak érzi magát, az a borzasztó gondolata tá-mad, hogy avval fogja idejét elűzni, hogy a kieszelhető legnagyobb kínokkal fiatal, viruló lányo-kat a legborzasztóbb módon vagy maga kínozza és gyötri el egész a halálig, avagy cselédei által kínoztatja és gyötörteti”.²

Az alább közlendő három levél azonban cáfolhatatlanul mutatja, hogy a szóbeszédok már sokkal korábban megkezdődtek, vagy más megközelítésből: a prédikátorok más sokkal korábban, pon-tosan 1602-ben megkezdtek a főúri asszony elleni „hadjáratot”. Felmerül a kérdés, hogy Krisztus szolgálói milyen okok miatt indítottak harcot úrnőjük ellen? Az egyik minden bizonnyal az emlí-tett önostorozó felfogás lehetett, „a török mint Isten büntetése”-nézet magában foglalja annak a kérdésnek feszegetését is, hogy vajon növekszik-e az országot sújtó büntetés mértéke, ha az or-szágbán gonoszság és bűn leledzik. Mindezt Magyar István 1602-ben megjelent munkájában úgy fogalmazza meg, hogy a „sok romlásnak nem az Luther” az oka, hanem „asz köztünk való gonoszság”.³ Az udvari prédikátor saját környezetére vonatkoztatva feltehetően gyakran meg-kérdezte magától és híveitől, vajon a Nádasdy-birtokokon mi lehet a bajok gyökere, amely ma-gával hozta Isten büntetését. Különösen erős lesz ez a felfogás az 1605. évtől kezdve, amikor annyi baj, szenvedés hullik az uradalomra, hogy azt nem lehet másnak betudni, mint isteni bünte-tésnek. Hogy ok vagy okozat volt-e a romlás a Nádasdy-birtokon és a tizenötéves háború végső időszakát élő Magyarországon, a kor embere nem tudta egyértelműen kideríteni, mindez azonban tökéletesen beleillett a Magyar-féle felfogásba, miszerint Báthory Erzsébet kegyetlenkedései csak még több baj forrásai. Fő művében egyébként külön részt szentel annak a gondolatnak, hogy a bajok „mindaddig nem szűnnek meg, valamíg az ingerlő eszközök Isten és atyánkfiái ellen való gonosságok hátra nem hagyattatnak... még ennél is nagyobb nyomorúság fejünkre szállandó, ha az előszámlált vétkekből ki nem akarunk térni.”⁴

Egyébként a „per” folyamán felvett későbbi, 1610 szeptemberében készült első jegyzőkönyv is utal arra, hogy a két főporkoláb, Mogyorossy János és Jánossy Gergely sokat tanakodott Magyar István prédikátorral (†1605 körül), hogy mit tegyenek az ügyekkel kapcsolatban. Hogy egészen pontosan milyen ügyekről volt szó, nem derül ki a tanúvallomásból, csak annyi bizonyos, hogy történtek halálestek az uradalomban. Könnyen beláthatjuk, hogy ilyenek bármely másik nemesi udvarban előfordulhattak, és nem volt rendkívüli az sem, hogy a szolgálakat testi fenyítéssel büntették, sőt az udvarokban szolgáló leányokat is gyakran verte úrnőjük. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a korabeli szokásokat, illetve erkölcsi normákat sem, és semmi esetre sem szabad a mai morált visszavetíteni a 17. századra, hiszen ami ma kegyetlenkedésnek tűnhet, az akkor álta-lános, vagy kevésbé kirívó volt.

² Reviczky, 1903. 3. o.

³ Magyar, 1979.

⁴ Magyar, 1979. 93. o.

A fennmaradt levelekből felsejlik, hogyan „szövetkeznek” a Sárvár-vidéki prédikátorok úrnőjük és vélt bűntársa ellen. Magyarai István „sárvári lelkész és a Nádasdy Ferenc gróf uradalmában lévő ágostai hitvallású egyházak esperese”⁵ 1602 márciusában Nagycenken járva megkéri Zvonarich Mihályt,⁶ írjon a nevében Pythiraeus György⁷ keresztúri prédikátornak, és kérjen tanácsot, hogy a közelgő (húsvéti) ünnepeken „engedjék-e úrvacsorához” azt a semmirekellő asszonyt, aki nagyságos úrnőjének segítségére van a kínzásban. Minden bizonnyal ő az a szolgáló, akit a későbbi tanúvallomások Darvolia (Darbúlia, Darabolya) Annaként említenek. A levél szerint az esperesek már korábban egyhangúlag határoztak arról, hogy Nádasdyt és feleségét meg kell inteni a zsarnoki módon elkövetett kegyetlenségek miatt. Zvonarich levele a keresztúri lelkészhez és Magyaraihoz egyaránt 1602. március 27.-én kelt, a cenki lelkész feltehetően átküldött valakit Németkeresztúrra, ahol a helyi prédikátor ráírta véleményét a papírra, s így küldte nyomban vissza, Zvonarich ugyanis még aznap mellékletként csatolta Magyarai István espereshez írt leveléhez.⁸ A keresztúri lelkész véleménye megegyezik Zvonarich véleményével. A levélben említett egyházi előljárók Payr Sándor⁹ alapján Muraközy György és Klaszekovics István esperesek voltak, akik szintén helyeselték Nádasdyék megintését. Egyes adatok arra utalnak, hogy Báthory Erzsébet egyházi megfeddésére még Magyarai életében, tehát még 1605 előtt sor került. A jegyzőkönyvekből származó adatok azonban meglehetősen homályos képet adnak. Bizonyos Bornemissza Ferenc azt vallja, hogy „az prédikációt elvégezvén került sor a feddésre”, míg Bódy Pál vallomása azt mondja: „az prédikáción”. Lényeges és nem elhanyagolható különbség, ugyanis ez utóbbi sokkal súlyosabb eset, ha a gyülekezet előtt, nyilvános történik a feddés, mintha a prédikáció után személyesen kerül rá sor. A vallomások azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy nem lehetett szó a házaspár megintéséről, Nádasdy ugyanis ez idő alatt Bécsben tartózkodott, ezt mind Bornemissza, mind pedig Bódy vallomása alátámasztja.¹⁰

Katona Imre¹¹ egyik cikkében meglehetősen határozottsággal írja le, hogy Nádasdy né feddésére tényleg sor került, nehezen rekonstruálható azonban, hogy mi is történt valójában. Erzsébet mindenestre levélben panaszkolt sérelmeit férjének, aki rendkívül megnehezítelte Magyaraira. A nyilvános megrovás ellen szól az a tény, amelyre Szádeczky-Kardoss Irma¹² mutatott rá munkájában, hogy Zvonarich (aki prédikátortársával és esperesével ellentétben megérte a peres eljárást) tanúvallomásában egyáltalán nem tesz említést a Magyarai-féle feddésről. Vallomásában csak annyit mond, hogy egyszer ő is bement az asszonyhoz feddeni, de hogy mikor, azt nem említi. A közlendő levelek tanúsága szerint egyhangú szándék, gondolat volt a Nádasdy házaspár egyházi megintése, de a prédikátorok levélváltása nem tényként, hanem mint a közeli jövőben biztosan bekövetkező eljárásról beszél erről.

⁵ *Reverendo Stephano Magiariano ministro Christi in Sarwar et seniori ecclesiarum Augustanae confessionis in ditione magnifici comitis Francisci Nadasa.* Az 1602. márc. 27.-én kelt levél címzése. EOL Archivum Generalis Ecclesiae – Góbi Imre elenchus I/a 7. № 29

⁶ Szegény sárvári varga gyereke, nevezték Varga Mihálynak is. Édesanyja bejárt Báthory Erzsébet udvarába, ő maga az özvegy perében tanú. A még Nádasdy Tamás alapította sárvári iskolában kezdett tanulni. 1599-ben Szakonyban, 1601-ben Cenken lelkész. Magyarai halála után, 1605-ben hívták meg Sárvárra (hiszen ugyanazokat az elveket vallja, mint elődje *Az országokban való sok romlásnak okairól* című munkájában, ő is kétkötetnyi prédikációban ostromozza népének bűneit), egyben Nádasdy Pál udvari lelkésze is lett. Itt húsz évig szolgált, előbb esperes, később püspök (1620). Sopronkeresztúron (itt rektor is lesz) jelent meg pápaságot támadó fordítása (*Pápa nem pápa* RMK I. 384.), halála után pedig, 1628-ban *Postillái* Csepregen (RMK I. 567).

⁷ A horvát anyanyelvű Pythiraeus-Mekinich György 1596-tól Németkeresztúron (Deutschkreutz) lelkész, Thesmár István utóda. Nádasdy Ferenc Répceköhalomról hívja ide. Hosszabb ideig működött itt, esperesnek is megválasztották. Báthory Erzsébet végrendeletének tanúja Pásztori Gergely és Madarász Miklós mellett. Feleségül vette a soproni Mock Katalint (ennek sógora, Mock Jakab Báthory Erzsébet fiának, Nádasdy Pálnak volt a nevelője), 1617-ben halt meg.

⁸ EOL Archivum Generalis Ecclesiae – Góbi Imre elenchus I/a 7. № 28—29.

⁹ Payr, 1924

¹⁰ A vallomásokot lásd bővebben: Szádeczky-Kardoss, 1993. 45.

¹¹ Katona, 1989/4. (a levelek keltezésénél Katona téved, amikor 1602. március 2-ára teszi azokat)

¹² Szádeczky-Kardoss, 1993.

1.

Zvonarich Mihály cenki pap levele
Pythiraeus Gergely keresztúri lelkészhez
Cenk, 1602. márc. 27.

Salutem a praepotente custode suorum tuae reverendae dignitati praecor sincere meaque officia seruvia optima fide defero.

Dominus senior Stephanus Magiarinus hodie hac transeundo, de quibusdam mecum collocutus est negociis, praecipuum tamen, de quo etiam censuram tuae d(ignitatis) r(everendae) flagitat, hoc est. Futura est communi decreta suffragio, per dominos seniores, admonitio domini gratiosi et ipsius etiam dominae magnificae de tyrannide, quae exercetur, uera est quaedam mulier nequam cuius, ut plurimum, opera domina magnifica utitur in carnificina illa, omnibus nota; haec, certum est, quod futuris hisce festis¹³ accessura sit sacram synaxin, idque fiet antequam instituat admonitio; quaerit ergo dominus senior utrum repellat eam et arceat communione; placuit mihi, ut non communiret, nisi acta poenitentia, et cum agi tam cito poenitentia non poterit, plane abstineat hac vice a communione, quod si Theodosium Ambrosius¹⁴ multo magis hanc dominus senior iuste repellere poterit. Proderit hoc in futura admonitione, in qua dicitur quippiam etiam de excommunicatione impoenitentium, sit hoc exemplum quasi praeludium futurorum, et stimulus ad accelerandam seriam poenitentiam. Quid de hoc negotio t(ua) d(ignitas) r(everendissima) placeat, per hos eosdem pueros me tua r(everenda) d(ignitas) certiore reddat, quaeso, quo et dominus senior primo quoque tempore de his certior reddi queat. His t(uam) r(everendam) d(ignitatem) dei omnipotentis tutele et defensionis paterne committo.

Datum Cenkii 27 Martii Anno 1602.

Tuae reverendae dignitatis compater, servitor et frater semper addictus

*Michael Zuonarich
minister Christi in Cenk
Manu propria¹⁵*

¹³ Az evangélikusok által követett ónaptár szerint húsvét vasárnap 1602-ben április 4-re esett, a Gergely-naptárban pedig április 7-re.

¹⁴ Utalás arra, hogy Szent Ambrus püspök bűnbánatra kényszerítette a hatalmas Theodosius császárt, akit Ambrus felszólított, hogy tartson bűnbánatot, miután hétezer embert legyilkoltatott. A császár először bűnbánat nélkül jelent meg a templomban, később, 390-ben azonban vezeklőruhában tartott bűnbánatot.

¹⁵ [Magyar István esperes úr, áthaladván itt, bizonyos ügyekről szót váltott ma velem, de a leginkább az alábbi ügyben kéri tisztelendőséged ítéletét. Az esperes urak egyezőakarati határozata alapján meg fog történni a kegyelmes úr és a nagyságos úrnő megintése az önkény gyakorlása miatt. Valóban van egy semmirekellő asszony, akinek ténykedését a nagyságos úrnő a lehető legtöbbet használja a mindenki előtt ismert kínzásban. Bizonyos, hogy ez a [nő] a most következő ünnepeken a szent gyülekezet elé akar járulni, és ez még azelőtt lesz, mielőtt a figyelmeztetést kiütötték. Azt kérdezi tehát az esperes úr, hogy eltiltsa-e és elűzze-e az asszonyt az úrvacsorától. Az volt a véleményem, hogy ne vegyen úrvacsorát, csak ha már bűnbánatot gyakorolt, mivel pedig ilyen rövid idő alatt már nem lehetséges a bűnbánat, ez alkalommal tartsa távol az asszonyt az úrvacsorától, mert ha Ambrus eltilthatta Theodosiust, az esperes úr még jogosabban tilthatja el ezt a nőt. Mindez ki fog majd derülni az elkövetkező megintésben, amelyben valamelyest szó lesz majd a bűnbánatot nem gyakorlók kiközösítéséről is, legyen ez a példa mintegy előjátéka az elkövetkezendőknek és legyen ösztönzője az őszinte bűnbánatok meggyorsításának. Kérem tisztelendőségedet, értesítsen engem ugyanezen fiúk által, hogy tisztelendőségednek mi a véleménye az ügyről, hogy az esperes úr is minél előbb értesülhessen mindezekről.] EOL Archivum Generalis Ecclesiae – Góbi Imre elenchus I/a 7. № 28.

2.

Pythiraeus Gergely válasza Zvonarich Mihálynak
[Németkeresztúr], 1602. márc. 27.¹⁶

Pro piissimo voto r(everendae) d(ignitati) v(estrae) gratias ago, eidemque r(everendae) d(ignitati) v(estrae) a Deo Patre per Christum salutem longaevamque vitam cum largissime affluente divina benedictione precor.

Consilium r(everendae) d(ignitatis) v(estrae), quod mihi mirum in modum placet, approbo, et oro r(everendam) d(ignitatem) v(estram), ut r(everendum) dominum Stephanum per literas excitet, calcar addat, ac animosiozem reddat, ne ab incepto desistat, sed procedat intrepidus in nomine Domini, habebit nos in Christo comilitones sibi per Dei gratiam, qui ipsum et prece et consilio adiutabunt, fidelissimos. Carnificam illam, si accesserit, seorsim (!) examinabit, prout pii pastoris officium efflagitat, eamque ad tempus cum D(omino) Paulo, donec veram poenitentiam egerit, plane secludat ac reiiciat.

Valeat r(everenda) d(ominatio) vestra in domino Iesu Christo cum tota familia feliciter (?)

Gregorius Pythiraeus
r(everendae) d(ignitatis) v(estrae)
Vester a vertice usque ad plantam pedis totus¹⁷

3.

Zvonarich Mihály cenki lelkész levele
Magyari István sárvári lelkészhez
Cenk, 1602. márc. 27.

S(alutem) p(erpetuam) d(icit). De carnifice illa, de cuius a communione rejectione a me quid sentirem, percunctabatur tua dominatio reverenda, quid statuatur et reverendus dominus Georgius Pythirraeus, mihi injunxit eadem sua compaternitas, ut cognoscerem. Feci et executus sum id, quod a me petiit t(ua) reverenda dominatio; ex inclusis, quid illi placeat, lupulenter sciet eadem sua reverenda dominatio, quam his feliciter valere etiam atque etiam desidero.

Datum in Cenk 27. Martii Anno 1602.

Tuae r(everendae) d(ominationis) servitor et compater addictus

Michael Zuonariich
minister Christi in Cenk
Manu propria¹⁸

¹⁶ Pythiraeus a választ Zvonarich levelének aljára írta.

¹⁷ [Tisztelendőséged véleményét, amely nekem is kiváltképpen tetszik, helyeslem és kérem tisztelendőségedet, hogy István tisztelendő urat levélben serkentse és sarkantyúzza, és lelkesítse, nehogy elálljon kezdeti véleményétől, hanem inkább haladjon tovább rendíthetetlenül az Isten nevében, és mi Krisztusban harcostársai leszünk majd az Úr kegyelméből, mégpedig a leghűségesebbek, akik őt kérésünkkal és tanácsunkkal segítjük. Azt a hóhérnőt pedig, ha elé járulna, elkülönítve fogja vizsgálat alá venni, ahogyan az istenes pásztor kötelessége megköveteli, s ezt a nőt egy időre, Szent Pállal szólva: amíg őszinte bűnbánatot nem gyakorol, zárja ki és űzze el [a szentségektől]. EOL Archivum Generalis Ecclesiae – Góbi Imre elenchus I/a 7. № 28.

¹⁸ [Tisztelendőséged érdeklődött tőlem, hogy mit gondolok erről a hóhér nőről és az úrvacsorától való eltiltásáról, s atyaságod megbízott, hogy tudjam meg, hogyan ítéli meg ugyanezeket Pythiraeus György tisztelendő úr. Megtettem és utánajártam annak, amit tisztelendőséged tőlem kért, és ezt a mellékelt levelekből bőségesen meg is fogja tudni tisztelendőséged.] EOL Archivum Generalis Ecclesiae – Góbi Imre elenchus I/a 7. № 29.

Az 1602 Nagyböjtjében keletkezett levelek alapján nem tudhatjuk biztosan, mi valósult meg a lelkészek szándékából, az erre vonatkozó egyéb források sem nyújtanak megbízható adatokat a történetekre. Valóban megintették nyilvánosan a nagyságos asszonyt, esetleg a férjét is, s ha igen, akkor mindezt az istentisztelet alatt tették, vagy mindez csak az említett szolgálot érintette? A levelekből az derül ki, hogy az esperesek és prédikátorok készülnek ugyan a grófi pár egyházi megintésére, de azt későbbre tervezik, s a kínzásokban segédkező szolgálot addig nem engedik úrvacsorát venni, amíg bűnbánatot nem gyakorol, olyan gyorsan azonban nem lehet a bűnbánatot elvégezni, így a prédikátorok azt javasolják Magyarinak, mindenképpen tiltsa el a húsvéti úrvacsoravételtől a szolgálot. Zvonarich levelében *praesens imperfectum*ot használt Báthory Erzsébet tevékenységét illetően (*exercetur; utitur*), ami arra utal, hogy a kínzások (legalábbis a szóbeszéd szerint) a levélváltás idején is folynak. Nem lehet véletlen, hogy Zvonarich Ambrus milánói püspököt említi, aki végül nyilvános vezeklésre készítette a bűnbánatot korábban megtagadott vérengző császárt, a lelkészek is arra készülnek, hogy a nyilvános feddésben bűnbánatra szólítják fel a grófi párt. Lelkészársága ellenben Pál apostolra hivatkozik, amikor nem engedi, hogy a bűnös bűnének megbánása nélkül a szentségekhez járuljon.

Az özvegy elleni „hadjárat”-nak a lelkészek csak mellékszereplői voltak, céljuk és eszközeik is különböztek a bűnvád megindítóinak motivációjától. A történetben sokkal nagyobb szerepet kap Thurzó György nádor, aki az asszony ellen tervezett lépéseit — a korabeli jogszokásokat figyelmen kívül hagyva — jól szervezeten hajtotta végre. Még az uralkodóval, II. Mátyással szemben is véghezvitte, amit akart, holott a király többször is figyelmeztette a nádort, hogy igazodjon az ügyben a jog és az igazság elfogadott törvényeihez. Az említett feddés körüli huzavona, a papok és a gyülekezet közötti szóbeszéd azonban bizonyára rendkívül jó alapot szolgáltatott a nádornak a későbbi „vádemelésnél”, és az országot sújtó isteni büntetés okait kereső lelkészekben használható szövetségeseket találhatott, annak ellenére, hogy céljaik nem voltak ugyanazok. Ha a Báthory Erzsébet környezetében tevékenykedő lelkészeket nem is tekinthetjük a konstruált eljárás főszereplőinek, elindítóinak feltétlenül, hiszen annak ellenére, hogy feltehetően nem látták előre a gyászos végkifejletet, mégis hozzájárultak, hogy a nevezetes Báthory család főúri rangú tagja, az „erős fekete bég” özvegye, nevéhez méltatlan körülmények között, várfogságra vetve fejezze be életét 1614 augusztusában

Források és irodalom

EOL = Magyarországi Evangélikus Egyház — Evangélikus Országos Levéltár

Bencze, 1995

Bencze Imre: Magyar István sárvári prédikátor és munkái. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest

Katona, 1989

Katona Imre: Bűn és bűnhődés Báthory Erzsébet életében = Vasi Szemle, 1989/4

Magyari, 1979

Magyari István: Az országokban való sok romlásnak okairól, Magyar Helikon

Payr, 1924

Payr Sándor: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története, Sopron

Reviczky, 1903

Reviczky Bertalan (Bartolomej Reviczky): Báthory Erzsébet (Egy XVII párját ritkító bűnügyi pör). Fordította: Visnyovszky Emil. Pöstyén

Szádeczky-Kardoss, 1993

Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága, Nesztor Kft. Budapest

BETHLEN GÁBOR CÍMERADOMÁNYAI***Heraldika**

A Bethlen Gábor által kiadott fejedelmi okleveleket a Gyulafehérvári Káptalan levéltára őrizte meg, melynek jelenlegi jelzete: Magyar Országos Levéltár Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (röviden: MOL F1), mégpedig az eredeti kancelláriai számozás szerint a VII–XVI. kötetben, ezek mai jelzete: 10–19. kötet, a IX. számú kötet elveszett, már a 19. század végén sem volt meg.

Bethlen Gábor fejedelemnek az Erdélyi Királyi Könyvekbe bejegyzett 268 nemesség- és címeradományai közül csak 7 db található meg a Magyar Országos Levéltárban őrzött 32 eredeti Bethlen-armális között, míg a Turulban közzétett 49 Bethlen Gábor fejedelemnek tulajdonított címeradomány közül szintén csak 7-et jegyeztek be a másolati könyvekbe.¹ Megjegyzendő azonban, hogy mivel az Erdélyi Királyi Könyvek IX. számú kötete elveszett, így az arány esetleg módosulhatna, azonban nehezen hihető, hogy mindez teljes magyarázatot adna a hiányosságra. Az összevetés is aláhúzza, hogy a kancellárián jóval kevesebb adományt írtak be a jegyzőkönyvekbe, mint amennyit valójában kiadott a mindenkori uralkodó. Az Erdélyi Királyi Könyvekbe bejegyzett nemesség- és címeradományozások alapján azonban így is világos képet kapunk a kitüntetett társadalmi rétegekről, a kor heraldikai szokásairól és ízléséről, valamint a legkedveltebb címerképekről.

Az Erdélyi Királyi Könyvekbe 268 olyan nemesség- és címeradományozást jegyeztek be, melyek adományozója Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629). Kilenc adomány esetében nem ismert a kiadás ideje, négy esetben korábbi, Báthori Gábor általi adományozásokat erősít meg. Az első (1610, Kolozsvár) Zep de Bihar Mihály, Ferenc nemesség- és címeradománya, melyet Váradon erősített meg Bethlen Gábor (1614) az eredetivel azonos formában. Az 1610-ben Gyulafehérváron kelt oklevélben kollektív katonanemesítés történik, ezzel együtt birtokadományozás Torda megyében (Gheres vára, Gheres, Olahtohat, Detreh, Olahszentjakab, Mindszent, Kok, Beolk), mezővárosi kiváltság, vásártartás engedélyezése, adó és/vagy vámmentesség biztosítása, melyet Bethlen Gábor (1627, Gyulafehérvár) a gyéresi katonák és Gyéres mezőváros számára megerősíti. Szintén Báthori Gábor adományát erősíti meg Bethlen, mikor Eösz de Bihar Lukácsnak állít ki címeradományt 1615-ben Gyulafehérváron, azonban utal arra is az oklevél, hogy az ő házáat már Báthory Zsigmond mentesítette az adó fizetése alól. Ugyancsak Báthori Gábor (1611, Tirgoviste, Havasalföld) birtokadományban és hajdú kiváltságban részesítette a Fekete János kapitánysága alatti 1000 bagaméri mezei hajdút, s ezt a címerrel együtt járó kiváltságot erősítette meg Bethlen 1626-ban.² Bethlen Gábor fejedelem 1613-ban 5; 1614-ben 21; 1615-ben 15; 1616-ban 5; 1617-ben 17; 1618-ban 18; 1619-ben 6; 1620-ban 11; 1621-ben 40; 1622-ben 9; 1623-ban 12; 1624-ben 16; 1625-ben 35; 1626-ban 14; 1627-ben 15; 1628-ban 14 és 1629-ben 3 oklevelet ad ki. Kiemelkedik a címer és nemességadományozások számát tekintve 1614, 1621 és 1625, az utóbbi két esztendő a harmincéves háború ideje, amelyben Bethlen Gábor aktívan részt vett. Az oklevelek kiadásának helye szerint: Gyulafehérváron 46 % (122 db), Magyarbrodban 13 % (36 db), Váradon (Nagyvárad) 9 % (25 db), Fogaras várában és Kassán 5-5 % (14-13 db) kelt. Kolozsváron 11, Nagyszebenben 8, Nagyszombaton 7, Medgyesen és Zólyomban 4-4, Besztercén 3, Brasóban 2, és 1-1 nemesség- és címeradományozás lett bejegyezve a Bars melletti táborban, Körmöcbányán, Marosvásárhelyen, Radnót várában, Szakolcán, Szamosújváron és Tirgovistében. 9 esetben nincs megadva a kiadás helye, 3 adat hiányzik.

* Részlet a hasonló című szakdolgozathból. Miskolci Egyetem BTK Történelem kiegészítő szak – 2005. (Konzulens: Gyulai Éva)

¹ Turul (CD-ROM) passim

² Gyulai (szerk.) 2003. 12.60/b. sz.; 7.239/b. sz.; 14.20/a. sz. 8.39/a. sz.; 12.60/b. (Az utóbbi oklevél adatlapján Báthori Gábor helyett tévesen Bethlen Gábor szerepel a CD-n.)

Csak néhány esetben írják le az adományozás okát. Czupor Mihály alsótorjai katolikus papot 1617-ben Gyulafehérváron kelt adományában dicséri műveltségéért, egyházért végzett munkájáért. Van olyan adomány is, ahol nem az adományos, hanem az ajánlója érdemeit méltatja az uralkodó: Kis János régeni lakos oklevelében (1617, Fogaras): „figyelembe véve Bali nándorfehérvári csausz azon szolgálatait, amelyet a fényes oszmán Portán követeink oldalán és más követségek alkalmával különböző alkalmak során teljesített... Kis Jánost megnemesítjük.” 1615-ben Gyulafehérváron kapott címert és nemességet Nagy de Thwre Pál gyalogos, talán hajdú, aki egész életében, már Bocskai alatt is, azért harcolt, hogy „a német iga alatt lévő hazát felszabadítsa”. A negyedik adományozott Feyerwari de Gyulafehérvár István (Magyarbrod, 1621), aki régen udvari zászlós volt, és háromszor visszatért a tatároktól, ahová a fejedelem megbízásából ment. Az ötödik, Eösz de Bihar Lukács (1615, Gyulafehérvár) olyan címert kap, melynek egyik részén királyi korona, ebből egy előrehaladott korú férfi emelkedik ki fehér köntösbe/dolmányba (*amictus*) öltözve, jobbjaival csupaszkardot húz ki, baljában 3 fehér liliomot tart, az adományos hosszú, főleg a váradi várnál tett szolgálataiért kapta a nemességet.³

Miként a kor magyar címereinek általában, a 268 címerből 206-nak kék, osztatlan pajzsa van. Egy késsel és vörössel hasított, egy késsel és vörössel harántosztott, egy pedig késsel és zölddel vágott. Vörös mezejű pajzsot 17-et találunk, míg zöldet és fehéret egyet-egyet. Viszonylag nagy számban fordul elő, hogy nem jelölik meg a leírásban a pajzs mezejének színét (40). Ami az adományozott címerpajzsok alakját illeti, kevés utalás történik rá a leírásokban, mindössze négy esetben fordul elő, ezek háromszög alakúak, s ebből kettő a fent említett hasított és harántosztott pajzsral azonos.

Bethlen Gábor adományaiban a címerleírás általában sisakot jelez, kevés esetben zárt sisakot említ. A Magyar Országos Levéltárban (MOL), illetve a Siebmacher Wappenbuchjának Erdély-kötetében⁴ található címerrajzok alapján a sisak nyitott, pántos, csak elvéve fordul elő zárt, illetve csőrsisak. Érdekes, hogy a Bethlen Gábornak tulajdonított MOL-ban fellelhető címerképek közül azok a címerrajzok, melyek nincsenek bevezetve az Erdélyi Királyi Könyvekbe, egy kivételével zárt csőrsisakot ábrázolnak, míg a bejegyzettek között minimális ennek az előfordulása. Erdélyben a sisaknak egyáltalán nem volt rangjelző szerepe, bár a magyar kancellárián is csak erőtlen kezdeményezés volt ez irányban.⁵ A sisakon általában koronát (esetleg ún. tekercest) találunk. A korona, ha a pajzson lévő címerábrán tartóelemként szerepel, akkor a sisakdísz része. Bethlen Gábor adományaiban a pajzson sisakot találunk, a sisakot korona díszíti, néhány kivétellel: Nagy-Magoczi de Nagydeszk Mihály 1621-ben adományozott címerén korona helyett a pajzs fölött borostyánkoszorú látható, illetve Eösz de Bihar Lukács már említett címerén a sisak néhol aranyozva van, korona nincs. Két esetben említenek zöld koszorút és egy-egy esetben tekercest, illetve gyöngyös koronát. Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró (1623, Várad) sisakdíszében zöld csavart koszorú, vagyis tekercest (*serto viridi in spiram contorto*) szerepel, melyből egymástól egyenlő távolságra három sas toll emelkedik ki; Kaufmann Bernhard speyeri kereskedő (1622, Gyulafehérvár) sisakdíszében zöld koszorú fölött egy követ tartó őrdaru, Baronya Zabo Jánosnak, az udvari szabók előjárójának sisakdíszében zöld babérszikorú, fölött az esthajnalcsillag kel fel és ragyog.⁶

A sisakhoz – egykor csavarokkal ráerősített – sisakdísz vagy oromdísz járul. Ezen valamikor a pajzsbeli kép, máskor a pajzsbeli képnek csak egy része ismétlődik, esetenként a pajzsbeli képtől eltérő, de vele logikailag kapcsolatban álló sisakdísz választanak. Arra is akad példa, hogy a pajzsbeli címerképtől teljesen független a sisakdísz.⁷ „Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején kialakult gyakorlat szerint – mely alól csak néhány kivétel volt – elmaradt a sisakdísz, s csak koronát helyeztek a sisakra, mely azonban nem helyettesítette a sisakdísz” – írja

³ Gyulai (szerk.) 2003. 8.160. sz.; 8.148. sz. 8.48. sz.; 11.39. sz.; 8.39/a. sz.

⁴ Siebmacher (CD-ROM) Adel von Siebenbürgen

⁵ Nyulásziné Straub 1987. 9.

⁶ Gyulai (szerk.) 2003. 11.33. sz.; 8.39/a. sz.; 7.259. sz.; 15.33. sz.; 12.56. sz.

⁷ Bertényi 1993. 42.

Nyulásziné Straub Éva.⁸ Míg a 17. században a nyugati országok kancelláriáján már nem adományoznak oromdísz nélküli okleveleket, addig a vizsgált időszakban a 268 oklevélben mindössze 55 címeradományhoz tartozik sisakdísz. Ez az összes adománynak a 21%-a, ami nem jelentős arány ugyan, mégis kedvezőbbnek tűnik a kép a fentebb leírtnál. A sisakdísz és a pajzson ábrázolt címerkép közötti kapcsolat szemléltetésére néhány példa:

1. A pajzsbeli kép ismétlődik Ambrosy János és Varga-Nagi Pál (1624, Kassa) pajzsának talpán zöld fű, rajta őrdaru, egyik lábán áll, másikban 3 érett búzakalászt tart; sisakdíszén ugyanolyan daru.
2. A pajzsbeli képnek csak egy része ismétlődik Hea de Sarffalwa Péter lovas lófő (1620, Nagyszombat) címerében: a pajzson repülő sólyom, egyik lábával íjból kilőtt nyílvezzőt tart; sisakdíszében 3 íjból kilőtt nyílvezző.
3. A pajzson lévő ábrától eltérő, de vele logikailag kapcsolatban áll Somoghi Zsuzsanna és Somoghi-Nagy de Gyulafehérvár István (1627, Gyulafehérvár) sisakdíszé. A pajzs hártosztott, alsó mezőben hullámok, melyen úszó hajó látszik, felső mezőben teljes szaladó ló; sisakdíszében királyi korona, melyből teljes horgony emelkedik felfelé.
4. A pajzson lévő ábrától teljesen eltérő Zepmezei de Zepmező János (1621, Magyarbrod) adománya. A pajzson királyi koronából természetes színű griff emelkedik ki, a sisakdíszén pávatoll-köteg.⁹

A sisaktakarók színét 7 esetben adták meg a leírásban, ezekben a vörös, arany (sárga), kék és ezüst (fehér) kombinációit találjuk. Három esetben arany–kék és vörös–ezüst, kétszer ezüst–kék és vörös–arany. Mindkét oldalon kék–fehér a takaró egy alkalommal. Az arany–fekete és vörös–kék kombináció is csak egyszer fordul elő Szaniszló de Felseocziarnaton Miklós 1621-ben adományozott címerén.¹⁰

A jelmondat a címer kiegészítő elemei közé tartozik, s ez a tömör mondat legtöbbször a pajzs alatt lebegő szalagon szerepel, esetleg oldalt, ritkán kerül a pajzsra, és ekkor a címer részét képezi.¹¹ Ez utóbbi fordul elő az Erdély és a magyarországi Részek prédikátorai és papjai számára adományozott oklevélen (1629, Gyulafehérvár), melynek felirata: *Arte et Marte dimicandum* (Művészettel és háborúval kell harcolni). Az egyetlen felirat, amely Bethlen Gábor egyéni címeradományán szerepel, ugyancsak nem felel meg a heraldika szabályainak, ugyanis Banczio de Ereszteuény Márton udvari familiáris (1622, Brassó) címerén felül helyezkedik el a körfelirat: *Ditat Servata Fides* (A hűség megőrzése gazdaggá tesz).¹²

Címer és társadalom

Az erdélyi társadalom jellegzetessége, hogy az örökös főrendiség intézményét nem ismeri. Sem a cím, sem a méltóság nem öröklődik akkor, amikor a királyi Magyarországon az örökös főrendiség kialakulásával erősödik a nagybirtok túlhatalma és a legrégebbi előkelő családok vezető szerepe. Erdélyben azonban – a losonci Bánffyakon kívül – nincs a középkorból maradt előkelő család öröklődő címeket pedig nem osztanak.¹³ Az erdélyi birtokok nagyságát figyelembe véve látható, hogy a fejedelem mellett más, valódi nagybirtokos ura nem volt a fejedelemségnek. Még néhány főúr szövetkezése se lett volna képes egy hadsereg felállítására. Bethlen nemesség- és címeradományaiiban a címerképek között jelen van a szervitori (familiárisi) réteg. A szervitorok általában a főúr szolgálatába szegődött nemesek, akik ellátmányt és fizetést kaptak. A katonáskodó nemeseket, ha letöltötték a vállalt évet, nem tarthaták vissza a távozástól. Így lehetővé vált, hogy olyan urat keressenek, akiknél az előmenetelük kedvezőbb. A szervitorok közül kerültek ki a földesurak bizalmas emberei, titkárai, deákjai.

⁸ Nyulásziné Straub 1987. 11.

⁹ Gyulai (szerk.) 2003. 11.153. sz.; 10.233. sz.; 12.82. sz.; 11.63. sz.

¹⁰ Uo. 15.2. sz.

¹¹ Nyulásziné Straub 1987. 11.

¹² Gyulai (szerk.) 2003. 14.72. sz.; 11.92. sz.

¹³ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 735.

Bethlen nemesség- és címeradományozásai között összesen 63 esetben, vagyis a címerszerzés mindössze 24 %-ában járt együtt adómentességgel, a fennmaradó 76 % esetében egyéb adomány nélküli pusztá megnevelés történik, vagyis Bethlen ugyancsak hozzájárult, hogy az Erdélyi Fejedelemségben is felduzzadjon az armális nemesség. Erdélyben is vannak a fejedelmnek familiárisai, sőt 3 esetben nemcsak a familiáris személyét nemesíti meg, hanem birtokot is adományoz, mint Koczis de Illie Istvánnak az alvinci Vár utcában, Chierey Tusson de Kazon Mihály Amadáfalván (Csíkszék) és Jakabfalván (Kászsószék), Baczio de Ereszteuény Márton pedig Eresztvényben kap tőle nemes telket adómentességgel. A fejedelem összesen hat familiárisát emelte nemesi rangra, míg az erdélyi nagybirtokos nemesség szolgálatában álló szervitorok közül összesen 15-öt. Jól mutatja, hogy mennyivel különbözik Erdély és a Királyi Magyarország birtokszerkezete, hiszen még keresztszegi Csáky István, az egyik legnagyobb birtokos szolgálattevőjének (*serviens*) sincs a nemesség elnyerésekor ingatlan.¹⁴

Bethlennek a társadalmi bázis megteremtését célzó uralkodói koncepciója nemesség- s címeradományozásain is megmutatkozik. Az armálisok között 112 esetben (42 %) található utalás a címerszerző foglalkozására vagy társadalmi állására, melyek alapján a fejedelem politikáját támogató társadalmi rétegek is felsejlenek. Ilyen a katonák csoportja: katona, várkatona, várnagy; mezei alhadnagy és hadnagy, gyalogos testőr és hadnagy, lovas katona, lovas hadnagy, fejedelmi zászlótartó, székely lófő stb., akik 36 armálisban szerepelnek adományosként, illetve a különböző értelmiségi foglalkozásúak rétege: a nagyobb kancellária írnokai, fejedelmi törvényszéki jegyző, kamarás, udvarbírák, deákok, tanító és prédikátorok, papok, ők 33 esetben szereznek nemességet és címet. Ezekon felül 21 szervitor/familiáris, 16 jobbágy, 1 kereskedő és 5 fejedelmi udvarban szolgáló személy (szabó, szakács, szűcs) emelkedik címerszerzés által a nemesi rétegbe. Jól látható, hogy Bethlen főleg két réteget kívánt támogatásával megnyerni: a katonaelemeket és az értelmiséget. Az értelmiségen belül az egyházi és a világi értelmiség szerepét is igen nagyra értékelte, és nem jelentéktelen a szervitorok és a jobbágyok nemesítésének száma sem. A létrejövő székely nemesség kialakulásának is igen fontos időszaka volt Bethlen Gábor fejedelemsége. Ekkor erősödtek meg azok a családok, amelyek a későbbiekben fontos szerepet játszottak a főnemesség- és nemesség körében. Ezek általában már rendelkeznek nemességgel, de a lófők is ekkor kezdenek a felemelkedés reményében a földek kisajátításához vagy az erőszakos jobbágyosításhoz. Bethlen székelypolitikájában egyfelől határozottan igyekezett megtartani a székely katonaelemet, akadályozni az jobbágyosítást, akár a székely nemesekkel szembeállva is, másrészt számos adomány köthető a nevéhez, és gyakran nemesített székelyeket armálissal. A Erdélyi Királyi Könyvekben 44 székely nemesítése található, a nemesítés okaként a legtöbb esetben katonai szolgálat szerepel.

Az erdélyi értelmiség többségét lelkészek és tanárok alkotják, a természettudományi képzettséggel rendelkező tudós azonban itt is ritkaság, a többség teológiát végez, majd tanítóként és papként végzi munkáját. A világi műveltség igen kismértékű, s ha volt is eltolódás a világi foglalkozások irányába, annak mértéke elenyésző lehetett. Bethlen sajátos kapcsolatba került az értelmiséggel, tudatosan használta műveltségüket és képességeiket. Kialakított maga körül egy egyházi értelmiségiekből álló csoportot, amelynek tevékenységét jól fel tudta használni, és a református egyház élére helyezte őket. Tulajdonképpen úgy működtek, mint a familiárisok, csak nem birtokot kaptak, hanem egyházi hivatalokat.¹⁵ Bethlen összességében hat nemeslevelet adott ki fejedelemsége alatt papok és prédikátorok részére, azonban ezek között a legjelentősebbet a halála előtt négy hónappal, 1629. július 13-án kelt adomány, melyben címet adott Erdély és a Részek prédikátorainak és papjainak. Ebben olyan „uralkodói akaratot juttatott csupán ünnepélyes kifejezésre, amely évek óta ott ért a sokfelé néző, folytonos tervező fejedelem lelkében. Királyi ajándékot kívánt hátrahagyni dédelgetett iskolája számára. Ne legyen oka senkinek megbánnia, hogy a kollégiumot elvégezte, a sacra teológiát megtanulta és prédikátorra szenteltetett, mert nemcsak maga lehet szabad emberré, ha történetesen nem annak született, hanem szabadnak, nemesnek válthatja firól-fira minden következő nem-

¹⁴ Gyulai (szerk.) 2003. 10.77. sz.; 13.42. sz.; 11.92. sz.; 8.120. sz.

¹⁵ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 768–771.

zedékét is.” A címerképen a pajzs kék mezején „gomolygó felhőből kiemelkedő fél oroszlán baljával az oltárról a Bibliát veszi el, a jobbábra pedig kardot nyújt az első lábai felé leszálló angyal, akinek bal oldalán arannyal felírva ezek a szavak olvashatók: ARTE ET MARTE DIMICANDUM (tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni)”.¹⁶ A képek jól mutatják, mit is akart valójában. A prédikátorok utódait szívesen látta volna a hadsereg tisztjeiként, és a világi értelmiség között is.

A világi értelmiségi réteg jelentősége, száma is növekedett Bethlen uralkodása idején, a nemzetközi kapcsolatok szélesedésével nőtt a diplomáciában foglalkoztatottak száma. Az erdélyi megbízottak megjelenése más hatalmak udvaraiban már nem vehető ritkaságnak. Nagy részük közepes társadalmi állású nemesekből és városi polgárokból került ki, de voltak köztük előkelők, és leveleket kézbesítő szolgarendűek is. Az udvari tisztviselői kar is bővült, a kancelláriai tisztviselők közül többen részesültek nemesség- és címeradományban, így 7 alkalommal a nagyobb kancellária írnokai, tisztségviselői, de nemességet és címet kapott Szűcz de Geöncz János udvari szűcs és Bertalan-Karkay Márton fejedelmi szakács is. Jelentősen nőtt az értelmiségi munka iránti igény a helyi törvényhatóságoknál, a megyékben, székely székeken, városokban is, így számuk is jelentősen növekedett. A legelső rétegeükről keveset tudunk, ők rövid iskola után falvakban, uradalmakban hasznosították ismereteiket. Ide sorolhatók az előkelő udvarokban szolgáló, esetleg számtartóvá is előlépő deákok, az udvarbírák azonban csak fenntartással, mivel műveltségük a deákokéhoz hasonlítható, azonban általában saját gazdaságuk van.¹⁷ A Bethlen által megnemesített 12 deák közül Czigedi de Kisfalud András a gyulafehérvári iskola fejedelmi alumnusa (ösztöndíjasa) volt, Felvinczy Márton alvinci udvarbíró, Sayo de Bihar István kismarjai jegyző, Erzentkiralyi Tamás szamosújvári számtartó, s egyedül Lukats de Sepsizentian György lófő hadnagy rendelkezett nemesi birtokkal is.

A 17. század első felében a nemeslevelek 90%-a szerzőjüket a *nobilitas*ba emelte át. Mivel pedig városi polgár a 16–17. században viszonylag kevés volt, az újdonsült nemesek a *rusticitas*ból, a paraszti sorból emelkedtek ki, ami nem feltétlenül jelentett jobbágyi köteléket (a különböző szabados paraszt-elemek, a mezővárosok parasztpolgárai, a végvárok parasztkatonái, a különböző személyes szolgálati viszonyban állók *rusticitasa* ugyanis nem jelentett földesúri joghatóságtól függő köteléket.)

A nemeslevél megszerzését a jobbágy és a földesúr között lezajló – olykor komoly áldozatot követelő – folyamat előzte meg. A jobbágnak érdemeket kellett szereznie földesuránál, meg kellett nyernie a támogatását, hogy nemességért folyamodhasson. Ennek a formája a *manumissio*, a jobbágy elbocsátása, személyének a jobbágyi állapotból való elengedése volt, amely rendszerint anyagi ellenszolgáltatásért történt és sokszor (de nem mindig) együtt járt a jobbágytelek inscriptiójával vagy exemptiójával.¹⁸ Bethlen Gábor nemesség- és címeradományozásai között 16 esetben találunk jobbágy-nemesítést. Két kivétellel közlik a földesúr nevét is, így feltételezhetjük, hogy a nemes földesúr jobbágyának nemesítésében is közben járt. Hat jobbágyot telkükkel nemesítettek, a többiek ingatlan nélkül emelkedtek nemességre.

Címerképek és ikonográfia

Bethlen adományainak ikonográfiáját így jellemzi a heraldikus, Donászy Ferenc: „Sok armális maradt Bethlen Gábortól, valamennyi címerképe változatos és érdekes alkotás; magukon hordják a fejedelem udvarának légkörét. Természetességük mellett erdélyi címerek jellemzője az is, hogy nem sablonosak, majdnem mindegyik sajátos, kimondott vagy sejtethető jelentésük van: a levágott török fej, az átszúrt torkú oroszlán kiváló haditettre emlékeztet, a református papoknak adományozott felhőkből kiemelkedő oroszlán a hivatásuk magasabbrendűségére céloz, az adományozott foglalkozására utal pl. a Kulcsár-armális (1627), melynek címerképén az oroszlán fölemelt jobbábjában kulcsot tart, nyakában karikán függő kulcsosomót visel”. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „heraldikai tekintetben az erdélyi armálisok a legmélyebb

¹⁶ Molnár (szerk.) 2004. 101., 109.

¹⁷ Köpeczi (szerk.) 1988. II. 771–772.

¹⁸ Szabó 1941.

süllyedést jelentik, bár „magyar és önálló fejlődésű ez a heraldika, mert minden ízében természetes.”¹⁹

1. A címernyerő alakjának ábrázolása

A nemesi heraldika kedvelt címerképe az ember, hiszen a pajzson a címerkérő harcos alakja látható, sőt a címerszerzők szívesen ábrázoltattak címerükben egy-egy megtörtént eseményt is, amellyel valószínűleg saját hősiességüket akarták utódaik számára megörökíteni. Ezt bizonyítja, hogy a Bethlen-armálisok között 94 címerképen találni emberi alakot, 61 esetben teljes, 20 esetben lovast és 13 címerképen növekvő embert. Ezek között elenyésző a fegyver nélküli ábrázolás, hiszen a korabeli társadalom értékrendjében magas fokon állt a katonai erény. A legkedveltebb a teljes ember ábrázolása, melyek vagy páncélba, vagy ruhába öltözöttek. A ruha vörös vagy zöld színű, de előfordul esetenként a bíbor és a jácint is, a csizma sárga, s a férfi általában süveget visel. Ritkán fordul elő, hogy kifejezetten magyar viseletet említenek a leírásban, de ritka a kék és a fehér ruha is. A felsőruhát sokszor nevezik *tunica* néven, ez talán a mentét jelenti, s viselnek még köpenyt is, amely a dolmánynak felelhet meg.

Jellegzetes címert kap Sebestyén de Mezeoband András (1614, Kolozsvár): teljes ember zöld ruhában, egyenesen áll, jobbájában kardot, baljában 3 érett búzakaralászt tart. Ennél naturálisabb Cheh Miklós lófő jelvényének leírása (1615, Gyulafehérvár), akinek a címerén egész ember áll egyenesen, jobbával vérvörös tatárfejet döf át karddal (*pugio*), és fölfelé emeli. Előfordulnak olyan ábrázolások is, melyekhez nem tartozik fegyver vagy harciasságra utaló szimbólum, ilyenek a névcímerek, a papok és egy-egy világi értelmiségi címere. Nagygeory János deák 1625-ben a következőt kapta: zöld ruhás teljes ember, bal kezében virágkoszorút tart. Két esetben szerepel együtt a teljes ember és a félkar ábrázolása, az egyiket Faggias de Vitorda Bálint fejedelmi zászlótartó kapta (1628, Gyulafehérvár), a pajzson teljes ember fedetlen fejjel, alul fehér, felül vörös ruhába öltözve, baljában különböző színű zászló, jobbával mintha kardot akarna rántani; ezzel szemben egy félkar könyökből felfelé emelve 3 búzakaralászt szorít. A másikon (Posgai de Felfalu György, 1627, Gyulafehérvár) a keresztény nép ellensége, egy török áll egyenes testtel, a pajzs másik oldalán levágott félkar, amely a török nyakát átvágja. Valószínűleg megtörtént esetet mond el Varsóczi Pál címerképe, amelyen teljes ember páncélba öltözve ütlegel egy hátrakötözött kezű férfit (1628, Gyulafehérvár). Érdekes Tolvay de Haroklian István története is, amikor teljes ember vörös ruhában, robosztusan egy bika farkát húzza kifelé, a szarvait pedig mindkét kezével megragadja.²⁰

A lovasokat kivétel nélkül mindegyiket felfegyverezve ábrázolják, leggyakrabban páncélban, aranyos karddal felővezeve, szépen felfegyverezve, egyenesen ül a ló hátán. Mint a mesebeli királyfi. Bátor és hősies, megjelenésénél fogva is nemes. A lovas vágatás közben történő ábrázolása nem jellemző, mindössze három alkalommal fordul elő. Két lovas látható Barbeli-Kistoto de Varad János címerén (1626, Gyulafehérvár): zöld fűvön díszes lószerszámokkal és hadi eszközökkel felszerelt vörös lovon ülő katona puskalövessel leteríti a vele szemben szintén lovon ülő tatárt, aki éppen nyilát feszíti ki. A sisakdíszben 2 kiterjesztett sasszárny vörös és kék színekkel megkülönböztetve, közöttük kard hegyére tűzve tatárfej látható.²¹ A növekvő alakok rendszerint koronából nőnek ki, egyszer fordul elő, hogy koszorúból, egyébként hasonló az ábrázolásuk, mint a teljes embereknek.

2. Pars pro toto – levágott fej és félkar

„A teljes emberi alak helyett gyakran szerepel valamilyen testrész... Hazai heraldikánkban gyakran felbukkan a levágott (török) fej, a vitézség, a címernyerő győzelmének szimbólumaként. Még kedveltebb címerképünk azonban a kar. Ez lehet letépett, ha nem a törzzsel együtt fordul elő, s a választóvonal nem sima, hanem cafatos; levágott, ha a választóvonal sima.”²² A

¹⁹ Donászy 1938.

²⁰ Gyulai (szerk.) 2003. 8.292. sz.; 8.56 sz.; 13.104. sz.; 12.105. sz.; 14.4. sz.; 14.9. sz.; 8.298. sz.

²¹ Up. 12.53. sz.

²² Bertényi 1993. 32.

vizsgált időszakban is igaz a fenti megállapítás, 29 címerkérő ábrázoltatott címerében levágott fejet, 57 címerkérő pedig félkart. A levágott fej gyakran a címernyerő vitézségének, bizonyítékeként jelenik meg a címerképeken. Bethlen adományain 15 törökfej, 5 tatárfej jelenik meg, vagyis fő ellenségnek a törököt tartják, az ellenség fejét említik 2 esetben, egyszerűen emberfejet ötször. A levágott fejnek egyszer süveg nélküli a jelzője, s érdekes, hogy csak egyszer jelenik meg egy német feje, mégpedig Baratt de Kegie Miklós címerében (1621, Magyarbrod, Morvaország), ahol a levágott páncélos emberi kar véres szablyát tart, ezzel egy német sapkás emberi fejet szúr át.²³ A fejek véresek, ember vagy félkar a hajánál fogja, vagy valamilyen fegyverre szúrva tartja felfelé. Ritkán fordul elő, hogy a földre dobva ábrázolják. Oroszlán tartja a török fejet Cziabay de Cziaba Pál (1618, Kolozsvár) címerében.²⁴

Gyakoribb a félkar ábrázolása, 20 esetben szerepel a leírásban a „levágott” jelző (a többi előtt azonban nem alkalmazzák a letépett jelölést). Szintén 20 esetben öltöztetik páncélba a félkart, egy alkalommal aranypáncélt kap a címerkérő. Vörös ruhaujjat háromszor, zöldet kétszer ábrázolnak. A képek nem túl mozgalmasak, majdnem a felük egyszerű félkar, amely csupasz kardot tart, vagy csupasz karddal csap felfelé. Kissé színesedik a címerkép, amikor a kard véres, vagy levágott fej kerül rá, esetenként búzagalász. Kevés változatosság a fegyverekben is látható, megjelenik a nyílvevő és a zászlós kopja is. A címerképet valószínűleg legtöbbször a pajzs közepére kérték, ugyanis csak néhány utalás van a pajzstalpra, illetve a pajzs egyéb részeire. Papa de Ibrani Mihály és János címerében (1625, Gyulafehérvár) királyi koronából emberi kar emelkedik ki, amely egy kardot tart felfelé, sisakdíszében ugyanez a kép ismétlődik. Gyulafehérvári Nexul Miklós felszabadított jobbágy (1625, Gyulafehérvár) adományán virágos dombocska alkotja a pajzstalpat, melynek csúcán zöld ruhás levágott félkar csupasz kardot tart előre. Nem túl mozgalmas az a címerkép sem, amelyen levágott páncélos kar kardot tart fölfelé, középen egy korona látható (Kouvaczy de Szoboszló Lőrinc, 1628, Szamosújvár vára). Érdekesebb a költő Szabó Lőrinc ősenek címere: egy félkar nagyon erős csupasz kardot tart felfelé és egy másik ellenséges kart szúr át. Egyik oldalon a Nap, a másikon a hold látszik. Sisakdíszében korona fölött fényes csillag ragyog (Szabo de Gaborján Mihály, 1627, Gyulafehérvár).²⁵ Még érdekesebbé teszi a címerképet, hogy címerajza is megvan,²⁶ azonban nem egyezik a leírással. Két félkar összesen 4 címerképen fordul elő.

Felhőből emelkedik ki a félkar három címerképen, Ouari György huszti prédikátor kapta az elsőt (1613, Nagyszeben): emberi jobb félkar ruhába öltözve, fényes felhőből kinőve, nyitott könyvet, Bibliát tart. Pálffy-Eniedi István, a nagyobb kancellária írnoke, esküdt jegyzője címerképen nyitott könyvecske, ettől jobbra a pajzs felső sarkában emberi félkar egy felhőből kihajolva író tollat tart, mintha írna vele. A könyvecske lapjára a SPES (remény) szót írták. Sisakdíszében két emberi félkar egymással szemben; jobb oldali író tollat, a bal félig nyitott könyvecskét fog. Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró (1623, Várad) címerpajzsának alsó részén egy szikla, melyen balra forduló sas van, csőrében viruló borostyánt tart, bal lábán áll, felemelt jobbával pedig saskeselyű tollat tart a körmével. A sas fölött a pajzs jobb sarkában villámlás (!) tűnik fel. A sassal szemben felhővel körülvéve egy emberi kar emelkedik ki, mely csupasz kardot tart. Sisakdíszén zöld spirális korona, benne három sas toll emelkedik ki egyenlő távolságra egymástól. Ha nem tudnánk a foglalkozásukat, akkor is egyértelmű lenne. Említést érdemel még Nagy-Szász de Vaydaszentiuán Lőrinc udvari familiáris (1625, Gyulafehérvár) címerképe, amelynek a közepén egy kéz összeszorított ököllel egy nyitott szájú sast fog, amely egy ludat tart. A sisakdíszén egy kéz nyílkoztart, amelynek a hegye fölfelé fordul.²⁷

²³ Gyulai (szerk.) 2003. 11.49. sz.

²⁴ Up. 10.127. sz.

²⁵ Up. 13.98. sz.; 13.3. sz.; 12.114. sz.; 14.31. sz.

²⁶ Siebmacher (CD-ROM) Gáborjáni

²⁷ Up. 7.24. sz.; 7.244. sz.; 7.259. sz.; 13.40. sz.

3. Fegyverek

Bethlen Gábor címeradományaiiban is világosan kirajzolódik, mennyire kedvelt a címerképeken a fegyvermotívum, 187-szer találkozunk ábrázolásával. A kardot gyakran nevezik *ensis* vagy *gladius* néven, de lehet egyenes kard, hegyestőr is, de említik a magyar szúrófegyvert, a szablyát is.

Az alábbiakban a különböző fegyverek előfordulásának számát láthatjuk.

Kard (<i>mucro, ensis, gladius</i>)	104
<i>Pugio</i> (hegyestőr)	20
<i>Framea</i> (szablya)	14
Lándzsa	12
Nyíl	9
Puska	7
Buzogány	6
Zászlós kopja	3

2–2 esetben rövid török kard, kés, kapa (*sarculum*), sőt hadnagyi bot, 1–1 esetben pedig számszerúj, bomba, szekerce kerül a címerképre. Egyértelműen a kard a legnépszerűbb fegyver, amely ember, kar, illetve címerállat kezébe kerül. Leggyakrabban csupasz, tehát hüvelyéből kirántott és felfelé csapó formában, sokszor véresen (vértől csatakosan) látható. Néhány jellemző címerkép: a legegyszerűbbek közé sorolhatjuk például a Biro de Ürögd György és István számára adományozott címet, amelyen emberi kar csupasz kardot tart felfelé (1618, Várad); vagy egy teljes férfi teljesen vasba öltözve, felfegyverezve; jobbjával hüvelyéből kihúzott véres kardot tart felfelé (Berezki András, 1619, Gyulafehérvár). Ugyanaz a kép, csak címerállat motívummal Czizmadia János (1618, Gyulafehérvár) címerén: oroszán két hátsó lábára támaszkodik, jobb mellső lábával véres csupasz karddal csap felfelé. (Megjegyzem, hogy az említett Czizmadia János néven két bejegyzés is található, s a címerképük annyiban különbözik, hogy az állat nem oroszán, hanem farkas.) Sokszor az ember és a címerállat mindkét kezébe fegyvert adnak, vagy az egyik kezébe fegyvert, a másikba levágott török fejet, esetenként búzakalászokat. Vörös ruhás férfi mellvértben, karpáncélban, sárga csizmában, jobbjában csupasz kard; baljában véres emberi fejet tart a hajánál fogva (Lukats de Sepsizentian György, 1622, Beszterce). A pajzson királyi korona, ebből teljes fehér ruhás ember emelkedik ki, jobbjában framea-t, baljában szekercét tart Zegeci Ferenc armálisán (1621, Magyarbrod).²⁸ (A szekerce a rövidnyelű ácsbárd szláv eredetű neve.) Előfordul, hogy olyan kardot ábrázolnak, melyet két kézben tartanak (mindkétszer medve).

A lő- és tüzfegyver is megjelenik, de népszerűnek nem mondható. A Gadó de Korod Mihály és Bertalan számára leírt címerképen szinte megelevenedik egy történet (1624, Gyulafehérvár): vörös lovon ülő, sisakba és mellpáncélba öltözött katona fut nagyon gyorsan előre és bombát dob a keresztény nép kibékíthetetlen ellenségére, egy nyíltegezzel felővezett tatárra, aki éppen egy nyílvesztőt próbál kilőni.²⁹

Ritkaságnak számít, hogy a fegyver főmotívumként jelenjen meg a címerképen. Ilyen Nagi de Varad Mihály címerkerő (1623, Várad) adománya, amelyen a leírás szerint buzogány és szembefordított csupasz kard szerepel. Baboni János (1618, Kolozsvár) címerképén pedig véres kard hüvely nélkül felfelé csap. Még mindig főmotívumnak számít a Kaszai de Kasza János, Banffi de Lossoncz Dénes és Báthori de Somlío Anna felszabadított jobbágyának címerképe, amelyen királyi korona közepéből egy hadi lándzsa emelkedik ki lelógó vitorlakkal és 3 érett búzakalász (1615, Gyulafehérvár). Végül egy igazán egyedi címer, melyet Szaniszló de Felseocziarnaton Miklós szerzett (1621, Nagyszombat), a címerképen pedig a gyalogsági jelvények jelennek meg: vörös kiterjesztett gyalogsági zászló és századosi buzogány van keresztbe téve, ezen felül gyalogsági dob és dobverő, amelyek a dob két oldalán függnek.³⁰

²⁸ Up. 10.62. sz.; 10.121. sz.; 10.103. sz.; 10.117.sz.; 11.927. sz.; 11.19. sz.

²⁹ Up. 13.88.sz.

³⁰ Up. 11.490. sz.; 10.15. sz.; 8.39/a. sz.; 15.2. sz.

4. Címerállatok

Az állatábrázolások igen népszerűek a 17. század első felének Erdélyében is, s roppant változatos Bethlen-armálisok faunája is (zárójelben az ábrázolás száma): bika (2), daru (7), egyszarvú (3), farkas (10), galamb (8), gólya (5), griff (5), hattyú (1), kígyó (2), leopárd (6), ló (2), medve (4), oroszlán (27), páva (1), pelikán (1), róka (1), sas (4), sólyom (5), strucc (3), szarvas (3), vadkan (1). Az állatok ábrázolásánál is találkozhatunk teljes alakú megjelenítéssel vagy az egyes testrészek ábrázolásával is. Az emberi testrészekre használt jelzők (letépett, levágott) az állatokra is érvényesek, emellett lehetnek álló, ágaskodó, ugró, lépő helyzetűek is. Ábrázolnak teljes állatalakot és növekvőt is. A hanyatló heraldika jellemzőjeként az állatok rendszerint természetes színükben jelennek meg, ami bizonyos esetekben igen érdekes megkötés (értem ez alatt a természetes színű griffet).

Bethlen Gábor címeradományaiban a 107 címerállat közül vitathatatlanul az oroszláné az elsőség, 27 esetben találkozunk vele. Ha az oroszlán szembe néz, akkor leopárd a neve a heraldikában, itt azonban valószínűleg valóban leopárdról (foltos párducról) lehet szó, az erdélyiek ugyanis, a törököknek köszönhetően, jól ismerik a párducbőrt, s az elit katonai réteg viseli is a belőle készült „kacagányt”. Hatszor leopárddal/párduccal és háromszor kétféjű leopárddal adományozták meg a címerkérőt. Az oroszlán az esetek többségében hátsó lábain egyenesen áll, tátott szájjal, kinyújtott nyelvvel, a farka szintén felfelé áll. Mellső lábaival valamilyen fegyvert tart. Jellemző az is, hogy az egyik mellső lábával kardot, a másikkal koronát tart. Koronából emelkedik ki az oroszlán 5 armálison, ezeken az ábrázolás megegyezik az előbbiekkal, két címerleírásban növekvő oroszlánt említenek, valószínűleg a pajzstalpból emelkednek ki. Az erdélyi prédikátorok címerén felhőből emelkedik ki az oroszlán. Úgy is értelmezhetjük, hogy a címerkérő, mikor az oroszlánt kérte címerképül, akkor önmagát ruházta fel annak jeles tulajdonságaival. Más a megközelítése ebből a szemszögből a következő három címerszerzőnek, akik önmagukat, mint a félelmetes oroszlán legyőzőjét, méltó ellenfelét jeleníthetik meg. Igazán különleges az a címer, amely egy alvó oroszlánra támaszkodó vasba öltözött embert ábrázol, jobbában csupasz lándzsát tart előre, baljával aranyos királyi koronát tart fel. Ezt a címert 1000 bagaméri mezei hajdú kapta, akik korábban Báthori Gábor adományosai voltak. Czauz de Gyulafehérvár Pál bojár, udvari familiáris (1627, Gyulafehérvár) pajzstalpán sziklák ágakkal és virágokkal, a pajzsban pedig egy lovas ragyogó felszereléssel, aranyos tegezzel, igen gyorsan fut egy oroszlánnal szembe, kezében íjat feszít, nyílvesszőt lő ki az oroszlán szájába, egy másikat éppen ki akar löni. Növekvő páncélos ember, amely egy oroszlánt a szájánál átszúr, baljában fehér liliumot tart, látható Egri-Szambo de Karanczy Gergely és István címerén (1625, Gyulafehérvár). Véresebbnek hatnak a leopárdábrázolások, különösen a kétféjű, mely talán a mitikus sárkányhoz áll közel, mindenesetre az egyik szájából mindhárom esetben lángot lövell, de Szabó de Migles gyalogos testőr esetében a vörös pajzson háromszögű szikla, amely fölött fél leopárd emelkedik ki, jobbában véres tört tart felfelé, bal lábával borostyánkoszorút tart, szájából lángnyelveket lövell. Különleges az a kép is, amit Kosa de Czykszentmihály György kért pajzsára (1627, Brassó): pajzstalpon dombocska zöld fűvel, csúcsán egy leopárd egyenesen áll, nyakánál egy nyílvessző ütötte át, szájából pedig a vér lángnyelvként lövell ki; mellső lábaival egy aranyozott keresztet tart. Az „oroszlánábrázolás” boncolgatásának befejezéséül megint egy ritka címerábra, ahol a pajzstalpon zöld fűvön 2 természetes színű leopárd, az egyik jobbról, a másik balról a hátsó lábán áll a fűvön, és a közöttük álló töröknek az oldalát tépik bal mancsukkal kegyetlenül, a jobb mancsukkal az arcára támadnak (Komlosi de Komlos Mihály szervitor, 1629, Fogaras).³¹

Az oroszlán után a farkas motívuma a leggyakoribb. A heraldikától idegenkedő magyarországi címerek az állatalakok közül is leginkább a természetes környezet faunájából válogattak. A farkas kedvelt heraldikai élőlény, ami a korabeli mindennapi környezetben való gyakori feltűnésére mutat, különösen Erdélyben volt jelentős a kultusza. A Hunyadiak alatt felemelkedő Szapolyai család címerének első előfordulásakor is farkast vésetett pecsétnyomójára

³¹ Up. 12.109. sz.; 14.1. sz.; 13.19. sz.; 14.51. sz.; 14.15. sz.; 14.69. sz.

(1462), és Szapolyai János uralkodóként is a farkast tartotta elsődleges jelvényének.³² Négy címerképen koronából növekvő farkast látunk, mellső lábával valamilyen fegyvert tart (puska, *framea*, nyíl, lándzsa). Az emberrel ábrázolva az ember győzelmét ábrázolja két címeren, az egyikken teljes ember vörös mentében, zöld köpenyben/dolmányban, jobbával hüvelyéből kihúzott véres kardot tart felfelé, baljával igen éles késsel farkast dőf át a derekánál (Bertalan-Karkay Márton fejedelmi szakács, 1617, Gyulafehérvár). A másikon a farkas, mintha elzuhanna, nyakánál egy karddal átszúrva (Horuat János).³³

Az állatok egymás közötti viszonyát feltüntető címerek szerint a magyar lelket inkább a véres jelenetek ragadták meg, legalábbis kevés olyan címerünk van, mely az állatok egymás iránti gyöngédségét, családi életét tünteti fel. Ezt példázza az egyetlen olyan címerkép is, melyen két különböző állat látható. Ezen egy természetes színű farkas, amely erősen megragad egy bárányt, mintha egy késsel le akarná vágni (Horuat Péter, 1614, Gyulafehérvár).³⁴

A sas, a legnagyobb ragadozó madár már az ókorban is gyakran előfordult az ábrázolásokon, és a középkorban a német-római császárok címerállata lett – később kétfejű változatban. Moháctól egészen a Monarchia felbomlásáig folyamatosan jelen van a magyar heraldikában is. Ez azonban Bethlen Gábor Erdélyére nem kifejezetten jellemző, négy címerképen szerepel mindössze, de ezek mindegyike említésre méltó. A már említett Nagy-Szász de Vaydaszentiuán Lőrinc udvari familiáris (1625, Gyulafehérvár) címerképeinek közepén egy kéz összeszorított ököllel nyitott szájú sast fog, amely viszont egy ludat tart. A szintén említett Zeoke de Gyula Mihály kereki udvarbíró címeradományán a pajzstalpat szikla képezi, melyen balra forduló csőrében viruló borostyánt tart, bal lábán áll, felemelt jobb lábával saskeselyű-tollat (*pennam vulturi*) tart karmával, a sassal szemben felhővel körülvéve egy emberi kar emelkedik ki, amely csupasz kardot tart. Fodor János szervitor címerkérő pajzsán természetes színű sas kiterjesztett szárnyakkal áll egy csupasz kardon és csőrében írotollat tart (1617, Fogaras). A negyedik a legkülönlegesebb, amelyet Sayti de Endred Pál kapott (1624, Gyulafehérvár), a pajzsán sas szárny saslábra támaszkodva, a karmai egy *pugiot* tartanak.³⁵ A sasláb-motívum a Perényiek címerén is megtalálható, s Bertényi Iván szerint több értelmezése van ennek a szimbólumnak, így óvatosan kell vele bánni. Az egyik magyarázat szerint azt jelenti, hogy amit a címerszerzők az alázatosság és a vitézség körmével megragadtak, állhatatosan meg is tartják. A másik magyarázat szerint a sasláb a madarak halálát jelenti.³⁶

Különleges és népszerű heraldikai madár az őrdaru, ikonográfiája szerint a fél lábon álló daru egyik lábával követ tart, s az éberség szimbóluma, „a darvokról ugyanis sokan mondják, hogy amikor összegyülekeznek, hogy biztonságban pihenhessenek, egyikük követ vesz felemelt lábába. Amíg a kő le nem esik, a többiek biztonságban érzik magukat, tudván, hogy társaik virrasztanak fölöttük. Ha pedig leesik – ami nem történhet másként, csak ha s mondott örök elszunnyadnak –, valamennyien felriadnak, és tüstént szétrebbenek a zajra”.³⁷ Más elképzelés szerint a daru olyan könnyű, hogy kénytelen súlyt vinni magával.³⁸ Őrdaru szerepel azon a címerábrán, amelyet Fodor de Szentimre István és Ferenc lófők kaptak (1627, Gyulafehérvár), a pajzstalpon zöld fű, rajta táplálékot gyűjtő két daru, a harmadik közepén felemelt lábbal, felemelt fejjel erősen tart egy követ, egy dárda pedig a nyakát átszúrja. A golyát is ábrázolják örgőlya-ikonográfiával.³⁹

A képzeletbeli lények közül a griff mint ősi mitológiai állat ötször jelenik meg. Az ábrázolásban az oroszlán és a sas kombinációja. A fej, a nyak és a szárny a sasé, a test többi része az oroszláné. Képzelet szülte lény az egyszarvú (*unicornis*), a homlokán szarvval ábrázolt ló is; mások szerint inkább kecske alakját viseli. „Az egyszarvú nem számított ritka címerképnek a

³² Gyulai 2004. 91–93.

³³ Gyulai (szerk.) 2003. 8.152. sz.; 14.49. sz.

³⁴ Up. 7.207. sz.

³⁵ Gyulai (szerk.) 2003. 13.40. sz., 7.259. sz.; 8.135. sz., 13.18. sz.

³⁶ Bertényi 1993. 48–49.

³⁷ Gyulai 2005.

³⁸ Bevilacqua 1913.

³⁹ Gyulai (szerk.) 2003. 13.83. sz., 8.140. sz.

15–16. században, megjelenik a Szapolyaiak címerén is. „Bizonyára a gyors rangemelkedés készítette a Zápolyákat arra, hogy a régi, kissé talán provinciálisnak tűnő farkasuk helyett új, a nyugati heraldikában kedvelt és a magyarországban is egyre gyakoribb képzeletbeli állatot tegyenek meg szimbólumuknak, amelyhez több, a korban ismert legenda, jelkép kapcsolódott... A farkassal és egyszarvúval osztott pajzs bonyolultabb és talán előkelőbb megjelenést adott a Szapolyaiak címerének.”⁴⁰ Ábrázolásával találkozunk Bethlen adományai között is, összesen három esetben. Az ábrázolt képeken fegyvertelen, békés megjelenésű. Két címerképen futó alakban ábrázolják, egyszer királyi koronából növekszik. A pajzs egy részét királyi korona foglalja el, ebből egy egyszarvű köldökéből nő ki, első lábaival kiemelkedik, jobbjaiban három fehér lilomot tart Kovacz de Decze György debreceni lakos címerpajzsán (1616, Gyulafehérvár). Szalontai–Szabo de Varad István pajzsának mezejében futó egyszarvű, szájában zöld pálmaágot visz (1623, Várad), Chierej Tusson de Kazon Mihály udvari familiáris (1626, Gyulafehérvár) címerképen pedig virággal díszített mezőben természetes színű egyszarvű vágat, sisakdíszében korona és hasonló unikornis, mely mellső lábát feltartja.⁴¹

A kígyó is szerepel a címerképeken. A köztudatban rettegett és igen gyűlölt állat, a Bibliában is mint a Sátán szimbóluma szerepel. Sok ábrázolásban a kígyó a farka hegyén áll, ugyanis régen úgy élt a köztudatban, hogy a kígyó teste függőlegesen tekereg, és fejét magasra emeli, ezért heraldikai ábrázolása mindig függőlegesen gyűrűzőnek mutatja a kígyót. Ennek ellentmond, és az erdélyi heraldika naturalista ábrázolását példázza a következő címerkép: zöld fűvön természetes színű gólya áll, és a nyaka köré tekeredő kígyót a nyakánál megragadja (Vanyai Illés kassai kamarai tanácsos, 1624, Beszterce).⁴²

„A medvéről elterjedt közhit, hogy két lábra állva támad. A címeres ábrázolásban mindig így is jelenik meg, pedig megfigyelések alapján bebizonyosodott, hogy csak kevés esetben támad ebből a testhelyzetből” – írja Bevilaqua Béla, s Bethlen adományainál négy esetből kétszer valóban így van, bár ekkor sem támad, hanem azt a bizonyos nagyon nehéz kardot tartja két mellső lábával. A másik kettőn az emberrel ábrázolják, egyikén leszúrva, a másikon ember vonszolja.

Igen gyakori a csőrében olajágot tartó galamb. A zöld olajág a szelídség és a béke szimbóluma. Valószínűleg Noé galambja vihette be a köztudatba, és a meseirodalom is erkölcsi tanításként használta a galambot. „A szenteség jelképévé az is tette, mivel epehólyagja nincs, s a ... felfogás az epét a rosszindulatúsággal köti össze.”⁴³ A galamb a harmadik leggyakoribb címerállat, a címerképekbe változatosságot visz, hogy olajág, búzagalamb, borostyán és lilom váltakozik a repülő galamb csőrében. A fiait vérevel etető pelikán képe abból a valóságos tényből alakult az önfeláldozás szimbólumává, hogy a pelikán a zacskójában vizet és apró halat visz a fiainak. A pelikán egyszer fordul elő, mégpedig Horuat de Marosjara Boldizsárnak, a nagyobb kancellária hivatalnokának (1620, Kassa) címerpajzsán, itt hármaskörű csúcsán természetes színű pelikán áll 2 fiókjával, szárnyait följük terjeszti, és vérevel táplálja őket.⁴⁴ A sisakdíszében Kovacz de Homorodalmás Péter kérte ezt a szimbólumot, mely egyben a reformációnak is a jelképe. Vallási motívum a szarvas, szintén megjelenik a címerképeken, a sólyom ábrázolása sem ritka, a házi pávát is választották armálisukra Bethlen adományosai.

Kimeríthetetlen a címerállatok ábrázolásának sokszínűsége, a természetű ábrázolás azonban szinte mindegyiket jellemzi, két címerkép azonban az erdélyi naturalista heraldikában igen ritka arany színnel festették meg az állatokat. Az előkelő úr, Bornemissza de Coloswar Tamás belső kamarás (1614, Gyulafehérvár) címerében hasított pajzs szerepel, benne zöld fűvön aranyszínű oroszlán áll egyenes testtel, nyitott szájjal, nyelve vörös, farka egyenes, hátsó lábain áll és a pajzs bal oldala felé fordul, mellső lábait kinyújtja; a vörös bal mezőben egy fedet-

⁴⁰ Gyulai 2004. 95–96.

⁴¹ Up. 8.152. sz.; 11.169. sz.; 13.42. sz.

⁴² Up. 13.420. sz.

⁴³ Bevilaqua 1913.

⁴⁴ Gyulai (szerk.) 2003. 10.211. sz.

len fejű férfi áll violaszínű dolmányban, csizmája sárga, jobbában rövid csupaszkard, melyel az oroszlán mellébe szúr. A másik címerben aranyszínű, jobbra néző griff szerepel kinyújtott nyelvvel, széttárt szárnyakkal (Boytos-Szabó de Egeres István, 1615, Gyulafehérvár).⁴⁵

5. Mesterségek ábrázolása

Igen nehéz következtetéseket levonni a címerképeken lévő ábrázolások jelentésére vonatkozóan, mégis vannak olyan címerábrák, illetve motívumok, melyek bizonyos társadalmi csoporthoz, vagy foglalkozáshoz köthetők. Számtalan példát sorolhatnánk, például a katonák címerképeiben a fegyverek ábrázolására. Igaz azonban az is, hogy nem csak katonák címerképén jelenik meg a fegyver.

A kancelláriai tisztviselők rendszerint maguknak állították ki az okleveleket, ezért címeresleveleik leírása igen hosszú és alapos, akár 3 oldalra is terjedhet a Királyi Könyvekben. Minden címerképük különleges, előszeretettel választották az író tollat mint foglalkozásuk jelképét motívumként. Az írnoki munkát részletesen leírja Dengelegi-Biro de Dengelegi Balázs, a nagyobb kancellária írnoka (1620, Kassa) címerleírásában. Szerzett címerének pajzstalpán szikla, csúcsán koronás sólyom kiterjesztett szárnyal, mintha repülni készülne, csőrében zöld olajágot tart, karmaival író tollat markol. Kovacs de Homorodalmás Péter, a nagyobb kancellária írnokának és hiteles jegyzőjének címerén egy kőszikla emelkedik ki, fölötté teljes oroszlán áll, bal mancsában *mucrot*, jobbában író tollat tart. Sisakdíszén királyi korona fölött természetes színű pelikán, amint 2 fiókáját saját vérével táplálja. Az író toll tehát az írnoki munkát, a sisakdísz pedig a reformáció iránti elkötelezettséget jelképezi, ami azt valószínűsíti, hogy a címernyerő tisztviselő Bethlen kálvinista hívei közé tartozott. Pálffy-Eniedi István, a nagyobb kancellária írnoka és hites jegyzője címerképén nyitott könyvecske, jobbra a pajzs felső sarkában emberi félkar egy felhőből kinyúlva író tollat tart, mintha írna vele. A könyvecske lapjára a SPES (Remény) szót írták. A sisakdíszben 2 emberi félkar egymással szemben, a jobb oldali író tollat, a baloldalon félig nyitott könyvecskét fog.⁴⁶

A papoknak és a prédikátoroknak adományozott címereket is a foglalkozásjelképek közé sorolhatjuk, mivel a címerképeken szívesen ábrázolják önmagukat papi tevékenységük közben, kezükben Bibliát vagy egyházi szertartáshoz köthető tárgyat tartva. Példa rá a Erdély és a Részek prédikátorai számára adományozott említett, heraldikailag egyébként igen hibás címerkép, ahol a Biblia jelenik meg „beszélő” motívumként, de ugyanígy említhetjük Ouari György huszti prédikátor címerképét: emberi félkar fényes felhőből kinőve nyitott könyvet, Bibliát tart. Egyházi tevékenység közben ábrázolják a papot Czupor Mihály alsótorjai katolikus pap címerpajzsán: teljes ember gyászkontösben és palástban, jobbában kódexet tart, amely feketés vörös színnel van bekötve, baljával ragyogó fehér misekendőt (verejtékkendő, csak gyászmisén használják) tart.⁴⁷ Az utóbbi pap adománya példa a református Bethlen vallási toleranciájára is.

A katonák, a kancelláriai hivatalnokok és a papok mesterségcímerein kívül egyéb foglalkozásra utaló címert is találhatunk, bár, furcsa módon, meglehetősen keveset, pedig Bethlen társadalmi bázisában kiemelt szerepet kaptak a polgári és kézműves rétegek. Ilyen Baronyai Zabo Jánosnak, az udvari szabók előjárójának címere, melyen mély folyóból egy szikla emelkedik ki, ennek csúcsára koszorúcskát helyeztek, ebből egy katona növekszik („emelkedik ki köldöktől”), zöld ruhában, skarlát és vörös színű süvegben, amelyet nyusztprém övez, jobbával csupaszkardot von ki, baljával szabóollót tart egyenesen felfelé. Bizonyos kereskedő, mégpedig balkáni az a Görög de Fogaras Konstantin, akinek címerében középen egy gyors folyó folyik, habjaiban egy megterhelt hajócska dagadó vitorlával, mintha viharba került volna.⁴⁸

⁴⁵ Up. 7.246. sz., 8.29. sz.

⁴⁶ Up. 10.183. sz.; 14.92. sz.; 7.244. sz.

⁴⁷ Up. 7.24. sz.; 8.17. sz.

⁴⁸ Gyulai (szerk.) 2003. 12.56. sz.; 13.22. sz.

6. Címerszimbolika

A pajzsbeli ábrázolásnál megkerülhetetlen a címerek szimbolikus jelentésének kérdése, a címer ugyanis leegyszerűsített értelemben a címer tulajdonosának jelképe, így érthetőnek tűnik, hogy a heraldikusok mindig is igyekeztek a szimbólumábrák rendszerét meghatározni, pedig ez a próbálkozás igen nehéz, sőt sokszor lehetetlen is. A régi címereink többsége pecsétek vagy egyéb források alapján ismert, amelyek csupán rajzot adnak, de még a címereket adományozó oklevelek is ritkán térnek ki az ábrázolások jelentésének magyarázatára. „Így nekünk, a XX. század emberének kellene kitalálnunk, mit gondolhatott a pl. félezer évvel ezelőtt élt címernyerő (illetve a címer tervezője, rajzolója), amikor egy medvét, vadembert vagy egyéb címerképet kért, illetve rajzolt valamelyik címerbe. Még ha elmélyedünk is a címerfelvétel időszaka szellemiségének a tanulmányozásában, az eszmetörténeti, mentalitástörténeti kutatások pillanatnyilag távolról sincsenek még olyan eredmények birtokában, hogy a tudományosság igényével következtessünk a legtöbb címerkép jelentésére.”⁴⁹

A címerek egyedi értelmezését csak akkor kísérhetjük meg, ha az oklevél szövege erre támpontot ad. Bethlen címerlevelei csak kis számban tartalmaznak olyan címerleírást, mely értelmezi is a címerképet, vagy annak valamelyik elemét. A címermagyarázatokkal azonban még így is óvatosnak kell lenni, el kell kerülni, hogy ezek alapján valamiféle általánosítást vonjunk le, előfordulhat ugyanis, hogy a megadott értelmezés pusztán a megadott adománylevélben leírt egyedi esetre vonatkozik. A Bethlen Gábor által adományozott címerek leírásában 5 alkalommal fordul elő utalás a címerkép jelentésére. Baczio de Ereszteueny Márton udvari familiáris (1622, Brassó) címerképe a gazdagságot jelképezi: a pajzson egyfelől jobb, másfelől bal emberi kar, könyökben behajlítva, a pajzs széle felől középre hajlanak; a két kar sötét színű, felfelé nagyon szélesedő csavart szarvat, vagyis bőségszarut (*cornucopia*) tart a hegyével felfelé, a bőségszaruban, az ikonográfiai szabálynak megfelelően szőlőfürtök, szőlőgerezdek, érett búzakarász, gránátalmák, gyümölcsök és termések vannak vegyesen. Az egyik kéz a végénél, másik a legszélesebb részénél fogja. Felül körfelirat: *Ditat Servata Fides* (A hűség megőrzése gazdaggá tesz). A sisakdíszben 3 érett búzakarász. Olyan székely kapta ezt a címerképet, aki világosan és egyértelműen híve Bethlen Gábor fejedelemnek. Fabian Márton és István (1628, Gyulafehérvár) címerképén egy házi páva látható kiterjesztett és szétárt farokkal, csillogó tollakkal, a felette lévő mező közepén egy századosi buzogány és egy csupasz kard keresztezi egymást. Az oklevél szövege szerint a keresztbe tett századosi buzogány és kard szimbolizálja a katona iparkodását. Egyszerű címerképet választottak Janczio de Niuytod Gáspár és István (1625, Gyulafehérvár) a testvérek egyetértésének szimbolizálására: könyökben behajlított emberi kar csupasz kardot tart felfelé, fölötte búzakarászok, melyek az egyetértést fejezik ki. Az éberséget szimbolizálja a Nagy Andrásnak adományozott címerkép (1615, Fogaras), a pajzstalpon egy szikla emelkedik a magasba, csúcsán aranykorona, rajta egy természetes színű gólya bal lábán áll, jobbával picike író tollat tart, mintha örködvé.⁵⁰

Beszélő címereknek azokat a címereket tekinthetjük, melyek a címerszerző nevére, foglalkozására utalnak. A magyar heraldikában igen kevés példát találunk erre, a tanulmányozott címerleírások között is csak csekély számban fordul elő. A címerszerző mesterségére utaló címerképeket már az előző fejezetben említettem, ezért itt azokat a címereket mutatom be, amelyek címerképének egy-egy szimbóluma a tulajdonos nevére, több esetben azonban a mesterségére is utal. Farkas de Dalnak István (1623, Gyulafehérvár) címerében zöld fűben természetes színű farkas áll hátsó lábán egyenes testtel, nyitott szájjal, kinyújtott vörös nyelvvel, farkát felfelé emel, jobb mellső lábával csupasz kardot, baljával 3 búzakarászt tart erősen. Egy másik pajzson egy zöld ruhás ember áll egyenesen, jobbában gyalut tart, a címerszerző neve ugyanis: Miklóssy-Aztalos de Thasnad György Daróczi de Deregneo Ferenc jobbágya (1617, Gyulafehérvár). A címer, bár a szöveg nem említi, minden bizonnyal a nemes úr kézműves jobbágya, asztalosa lehetett. Robanto de Bagamer Ferenc címerképe is nevére és ezzel katonai besorozására, a robbantásra, sőt foglalkozásából eredő tragikus sorsára is utal: arany koronából

⁴⁹ Bertényi 1993. 47–48.

⁵⁰ Gyulai (szerk.) 2003. 11.92. sz., 12.112. sz.; 15.120. sz.; 8.24. sz.

növekvő ember páncélban, bal karja vállból le van vágva, jobbával csupasz kardot tart, amelyen egy fedetlen fejű embert szúr át a mellkasán. Koczis de Illie István címerképén a kocsis elengedhetetlen kelléke, az ostor szimbolizálja a címerszerzőt: emberi kar, mely minden oldalra átengedett gyeplőt vagy ostort tart. A sisakdíszen jelenik meg kétszer a névre utaló motívum: az egyikén szabóolló, a másikon emberi kar egy kis kalapácsot tart erősen (Feier-Kouach de Zigeth Miklós (1617, Gyulafehérvár). Szintén a sisakdíszen jelenik meg a címerszerző neve, mégpedig egyedi módon, Strezeniczki György udvari szabó adományában (Gyulafehérvár, 1626): királyi korona, rajta félkar nagyon éles *pugiot* hajlít hátrafelé balról jobbra, baloldalon a G betűt, jobb kéz felől egy S-t, a címerszerző nevének betűit helyezték el.⁵¹

Bibliográfia

Bak 1992

Bak Borbála: Az osztrák császári középcímer = Rubicon 1992/ 8-9.

Balogh 2004

Balogh Judit: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a liber religius oklevelei alapján. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Studia Miskolcinsia 5. Miskolc, 2004. 224–268.

Bertényi (szerk.) 1988

Bertényi Iván: A történelem segédtudományai Budapest, 1988.

Bertényi 1993

Bertényi Iván: Új magyar címertan Budapest, 1993.

Bevilaqua 1913

Bevilaqua Béla : Állatokról szóló mende-mondák hatása heraldikai típusok kialakulására = Turul, 1913–3.

Csoma 1913

Csoma József: A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913.

Donászy 1938

Donászy Ferenc: Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában = Turul, 1938, 1-2.

Lukinich (szerk) 1936

Dr. Lukinich Imre (szerk.): Nagyenyedi Album Budapest, 1926.

Köpeczi (szerk) 1988

Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Ghyczy 1935

Ghyczy Pál: A kard a magyar heraldikában = Turul, 1935, 3/4.

Gyulai (szerk.) 2003

Gyulai Éva (szerk.) Erdélyi Királyi Könyvek II. 10–19. kötet 1614–1635. Bethlen Gábor oklevelei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003

Gyulai 2004

Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? (Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Studia Miskolcinsia 5. Miskolc, 2004. 91–110.

Gyulai 2005

Gyulai Éva: A Zsámboky-címer mint embléma – Adalékok az őrdaru (grus vigilans)

⁵¹ Up. 7.243. sz.; 8.144. sz.; 12.46. sz.; 10.77. sz.; 11.123. sz.; 8.162. sz.; 14.24. sz.

heraldikájához = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv XII–XIII. [2005] 39–60.

Kedves 2000

Kedves Gyula: A magyar huszárság = Rubicon 2000/5.

Pach (szerk.) 1987

Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története 3/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987

Molnár (szerk.) 2004

Molnár András (szerk.): Armálisok – Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Zalaegerszeg, 2004

Nyulásziné Straub 2003

Nyulásziné Straub Éva: Címeradományozás I. Ferdinánd korában = Rubicon, 2003/11–12.

Nyulásziné Straub 1987

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein Budapest, 1987

Nyulásziné-Arcanum 2003

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein Budapest, 1987. CD-ROM kiadása: Arcanum Adatbázis Kft, 2003

Oborni 1996

Oborni Teréz: Rendiség vagy fejedelmi abszolutizmus? = Rubicon, 1996/4–5.

Rubicon

Rubicon-archívum 1990-2000. CD-ROM. Arcanum és Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2001

Szabó 1941

Szabó István: A jobbágy megnemesítése = Turul 1941–1/2.

Siebmacher (CD-ROM)

Siebmacher, Johann: Das grosses und allgemeines Wappenbuch. Die Wappenbuch des Adels in Ungarn I–V. Bd. Nürnberg, 1885-1894. CD-ROM kiadása: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2002

Turul (CD-ROM)

Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye I–II–III. 1883-1900; 1901–1921; 1922–1950. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft, Budapest, 2003

A KIRÁLYI TITKÁROK II. LAJOS KIRÁLY URALKODÁSA IDEJÉBEN

A cím magyarázatot követel. A magyar történeti szakirodalom ugyanis a titkárokat a kancellária alkalmazottainak tekinti, úgyhogy gyakran olvasunk kancelláriai titkárokról. Ez feltehetően az újkori titkári intézmény középkori visszavetésére megy vissza. Kétségtelen, hogy ennek nagy hagyománya van. A XX. század második évtizedében Fógel József a két középkorvégi Jagelló házi uralkodónk udvartartásáról írt műveiben, ahol bőségesen hozott adatokat a titkárokról, őket a kancellária tisztviselői közé sorolta. Ennek ellenére első könyvében még óvatosabban fogalmazott, de a másodikban is mint a kancellária alkalmazottait királyi titkárnak nevezte őket.¹ A legnagyobb hatást Szilágyi Loránd doktori disszertációja gyakorolta. A secretariusokat a kancelláriához tartozók között tárgyalta. Szerinte Mátyás alatt még csak egy titkár volt, 1500-tól ketten, 1502 tájától pedig 1526-ig négyen szerepelnek az oklevelek jegyzeteiben, noha a secretarius regie maiestatis címet különösen II. Lajos idejében többen viselik, főképp követségek alkalmával. A kancelláriában a secretariusok után a conservatorok következnek, akik a levéltárat őrizték, és lajstromozták az okleveleket, legalul találjuk a jegyzőket.² Foglalkozott a kancelláriai jegyzetek alapján a titkárok ügykörével. Szerinte működésükkel „növekedett a kormányzat bürokratikus jellege.” Amennyiben jelzöt alkalmazott, akkor királynak nevezte őket.³ Igaz, időnként előfordul nála a kancelláriai titkár elnevezés is.⁴ Szilágyi fejtegetéseit és adatait Bónis György fejlesztette tovább, és bővítette.⁵ Főként a secretarius szóval fejezte ki ezt a – szerinte – kancelláriai tisztséget, amely mellé olykor felváltva tette ki a királyi, vagy kancelláriai jelzöt.

Szilágyi és követői a titkárok elsődleges feladatának az ügyeknek a királyi tanácsban történő referálását tekintették, amit az ügyben kiállított oklevelekre rávezetett ún. relációs jegyzetekből lehet megállapítani. Ennek a II. Lajos korabeli majdnem kizárólagosan alkalmazott formulája: *Relatio magistri N.N. secretarii regie maiestatis*, azaz: N.N. (a titkár neve) mesternek, a királyi felség titkárának előadása. A „mester” címzés, ami különben a jegyzőknek járt ki, szinte csak akkor hiányzott, ha a titkár püspök volt.⁶ Még bárói rangú, egyébként magnificusnak, nagyságosnak titulált titkár esetében is a magister címzést használták.⁷ Mivel a referensek között egyre kevesebb nagyurat találunk, és nőtt a titkárok, valamint pl. a kincstartók aránya, a szakirodalom a hivatali ügyvitel egyre jelentősebbé válásának fontosságát hangoztatta.⁸ Szilágyi úgy találta, hogy az „ő felsége titkára” címet különösen II. Lajos alatt a referenseknél többen viselték főképpen követségek alkalmával.⁹ Ez el is képzelhető, mert erre

¹ Fógel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 45–51. Ezt olvashatjuk nála: „A kancellárok segédei a királyi titkárok voltak.” Uo. 45. – Uő.: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 40–45. Itt ezt írja: „A kancellár vezette a királyi titkárokat, főjegyzőket, jegyzőket, levéltárőröket és írődeákok hosszú sorát. Nyisunk be a kancelláriába!” Uo. 40.

² Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Bp. 1930. 11–13.

³ Uo. 52–59. Szilágyi nézeteit vette át V. Kovács Sándor, és egy először 1970-ben megjelent, Kálnai Imrével foglalkozó tanulmányában foglalta össze. Egyformán használta a kancelláriai és a királyi titkár elnevezést. Újabb kiadása: V. Kovács Sándor: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Bp. 1987. 474–475.

⁴ Uo. 27.

⁵ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 222–231, 315–325.

⁶ Vö. pl. 1518: *Relatio reverendi domini Michaelis Kesserw episcopi ecclesie Boznensis secretarii regie maiestatis*. Dl. 47241. (Az más kérdés, hogy Keserű nem volt felszentelve, így csak boszniai electusnak számított.)

⁷ Pl. 1525: *Relatio magistri Emerici Bebek secretarii regie maiestatis*. Dl. 30290. – Ugyanő 1524-ben egy a budai királyi várban, a királyné udvarában kelt közjegyzői oklevélben magnificus címet visel. Df. 229765. Pedig akkor is titkár volt, nem egész egy hónap múlva pelsőci birtokán keltezve secretarius regiusnak írja alá magát egy levélben. Df. 229769. Bebekre ld. még: Köblös József: Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.) /Társadalom- művelődéstörténeti tanulmányok 12./ Bp. 1994. 335–336.

⁸ Szilágyi i. m. 59–60. – Bónis i. m. 310. szerint ez „békés viszonyok között a nyugati államokéhoz hasonló „kabinet” kialakulására, a szakszerűség alapján működő központi igazgatás létrejöttére vezethetett volna.”

⁹ Szilágyi i. m. 12.

számos külföldi analógia is van: a diplomata címként kapta meg a titkárságot.¹⁰ Más kérdés, hogy Magyarország vonatkozásában ellen kell őrizni ennek a tételnek az érvényességét. A secretarius tisztsége az Ókortól kezdve létezett, belőle nőtt ki számos országban a késő-középkorban és a kora-újkorban a nagy jövőjű államtitkárság.¹¹ Országonként más volt a titkár helye és beosztása. Volt, ahol közvetlenül az uralkodó alá tartozott, máshol a kancelláriához. Angliában pl. az előző helyzet érvényesült. A titkár őrizte először a király magánpecsétjét (Privy Seal), és később a gyűrűs pecsétet, a XIV. században consiliarius et secretarius a címe. A királyi udvartartáshoz tartozott.¹² Franciaországban a kancellária jegyzőiből nőtt ki a titkárok tisztsége. Alacsonyabb rangúak voltak ugyan angol kollégáiknál, de ők intézték a bizalmasabb ügyeket, részt vehettek a tanács ülésein. Tekintélyük fokozatosan nőtt, XI. Lajos alatt diplomáciai feladatokat is láttak el.¹³ A pápaságnál időnként változott a titkárok besorolása a kancellária, az apostoli kamara, vagy közvetlenül a pápa alá. 1487-ben VIII. Ince az apostoli titkárok kollégiumát az alkancellár alá rendelte. A secretarius domesticus tisztségéből nőtt ki viszont később a bíboros államtitkárság.¹⁴ Más államoknál viszonylag későn jelenik meg, gyakran a kancelláriai jegyzők egy részét nevezik így.¹⁵ A német birodalomban az udvari kancellária protonotariusai kapják meg 1500 körül a titkári címet, itt tehát kancelláriai tisztviselőkről beszélhetünk.¹⁶ A külföldi analógiák nem segítenek bennünket tovább, hiszen mind az uralkodótól közvetlenül függő, mind pedig kancelláriai tisztviselő titkárokra lehet példát találni. A hazai adatokat kell tehát jobban vizsgálni. Szerencsénk van, mert a legfontosabbak épp II. Lajos idejéből maradtak fenn.

Az 1518-as Szent György-napi országgyűlésen az urak és a nemesek nem tudtak megegyezni, így a diéta feloszlott. A főpapok és a mágnások azonban együtt maradtak, és a magyar történelemben utolsó alkalommal a nemesek nélkül fogadtak el egy dekrétumot. Ezt ugyan az uralkodó nem szentesítette, így nem emelkedett törvényerejűvé, viszont jól mutatja az első két rend elképzeléseit. A 19. cikkely elrendelte – nehogy „a titkárok és más referendáriusoknak a királyhoz benyújtott kérvényekre adott különböző relatioi miatt egymással ellentétes okleveleket állítsanak ki,” – hogy a királyhoz érkezett összes kérvényt Ő felsége esküdtt kancellárja, vagy titkára olvassa fel a tanácsosok előtt, ezeket tehát a korábbi időtől eltérően ne „privatim” intézzék el. A cikkely bizonyítja ugyan a titkárok referensi szerepét az oklevelek kiállítására terén, azt is, hogy – akár a kancellárnak – esküt kellett tenniük, de azt nem, hogy a kancelláriához tartoznak. Cáfolja viszont azt a Szilágyi óta általánosan elfogadott nézetet, hogy a referens a tanácsban adta elő az ügyet, hiszen a dekrétum pontosan ezt akarta – eredménytelenül – bevezetni. A törvénytervezet épp a kancellárt és a titkárokat szerette volna a nagyúri tanács alá rendelni. Az ügy pikantériája, hogy jelen volt mindhárom kancellár: Bakócz, Szatmári és Szalkai, valamint a más adatokból titkárként ismert személyek közül Keserű Mihály boszniai püspök, továbbá – bizonyára titkárságukra tekintettel - Paksi Balázs budai prépost, és a világi Mekcsei György is, noha ő nem volt sem nem főpap, sem báró.¹⁷

Következő adatunk más jellegű. 1523. szeptemberében külön – külön levelekben a király, Szalkai kancellár és Szatmári főkancellár az erdélyi püspökhöz fordultak, hogy kanonoki javadalmat juttasson Gerendi Miklós királyi titkárnak.¹⁸ Várdai Ferenc püspök azonban ellen-

¹⁰ *Andreas Krause*: Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institutionen des Staatssekretariats und ihr Einfluß auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa. In: *Römische Quartalschrift* 55 (1960) 70. 151. j.

¹¹ *Uo. passim*. – Az államtitkárság kialakulására *uo.* 73–84.

¹² *Uo.* 54–58. – *S. B. Chrimes*: An Introduction to the Administrative History of Mediaeval England. Oxford 1952. 266–268.

¹³ *Krause i. m.* 59–63.

¹⁴ *Uo.* 63–70.

¹⁵ *Uo.* 70–72.

¹⁶ *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Hsgg. Von Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl, Georg-Christoph von Unruh. Bd. I. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Stuttgart 1983. 40. (Ezt a részt Peter Moraw írta.)

¹⁷ *Martinus Georgius Kovachich*: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungarus. Tom. II. Budae 1800. 413. – A jelen levők: *uo.* 416–418.

¹⁸ *DI.* 82614 - 82616.

állt. A király decemberben újra írt érdekében a püspöknek, utalva arra, hogy ő az egyetlen titkár, akinek még nincs javadalma.¹⁹ Most már megtörtént a kinevezés, amit Gerendi, aki akkor a királyi udvarral együtt Pozsonyban tartózkodott, 1524. február 11-én köszönt meg Várdainak. Ebben utalt arra is, hogy ez a kinevezés „kedves volt főtisztelendő uram, a kancellár úr számára is.”²⁰ Amennyiben a kancelláriában érvényesült a familiaritás jogintézménye, Gerendit Szalkai familiárisának tekinthetnénk.

A következő adatból látszólag világos választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a titkárok a kancelláriához tartoztak-e. 1523 őszén került sor Bécsújhelyen a magyar, osztrák és lengyel csúcstalálkozóra, amelyen Zsigmond lengyel királyt főkancellárja, Krzysztof Szydłowiecki képviselte, amit aztán – most már Ferdinánd osztrák főherceg nélkül, de megbízottjaival és a lengyel főkancellárral együtt – Pozsonyban folytattak.²¹ Október 19-én a lengyel főkancellárt felkeresték Szalkai László egri püspök, magyar kancellár, Andrea dal Burgo császári követ, továbbá Salamanca, Ferdinánd főherceg kincstartója és legfőbb bizalmasa. Bemutattak egy tervezetet a magyar királyi udvar és igazgatás megreformálására, és ebben kérték Szydłowiecki támogatását. E szerint a (magyar) kancellár ossza szét az ügyeket a titkárok között, nehogy egymással ellentétes, vagy jogellenes okleveleket bocsássanak ki.²² A végleges tervezetet december 14-én már Pozsonyban nyújtotta át II. Lajosnak és feleségének közösen a lengyel, a császári és az osztrák követ. Ez tartalmazza az ismertetett tervezetből már idézett javaslatot. Ezen kívül – többek közt – fellép az ellen, hogy a király gyűrűs pecsétjével megerősített (azaz a kancellár által nem ellenőrzött) okleveleket adjon ki, az eddig kiadottakat pedig a király és tanácsosai vizsgálják felül. Azt is javasolják, hogy a király csak olyan oklevelet írjon alá saját kezűleg, mégpedig tanácsosok jelenlétében, amelyet a kancellár mutat be.²³ A gyűrűs pecsétes oklevelek ellen Szalkai már október 18-án fellépett – megint dal Burgoval és Salamancával közösen – a lengyel főkancellárnál.²⁴ Teljesen nyilvánvaló, hogy Szalkai saját hatalmát akarta növelni, az ügyek szétosztása a titkárok között az ő céljait szolgálta, és a királyi saját kezű aláírással ellátott okleveleket, melyeket addig sem mindig a kancellár terjesztette elő, is ellenőrizni akarta.

Így változatlanul megválaszolatlan a titkárok hovatartozásának kérdése. Kétség kívül vannak olyan adatok, amelyekből következtetni lehet a kancelláriához való tartozásukra. A secretariusok relatiojára kiadott okleveleket ebben az időben a titkárok olykor alá is írták, bár ez még nem általános.²⁵ Ritkábban előfordul azonban királyi commissio oklevélen,²⁶ vagy egy másik referenst feltüntetően is.²⁷ Ezekből arra lehetne következtetni, hogy a titkárok legalább besegíthettek a kancelláriában. Az viszont feltűnő, hogy az 1525 év első feléből, valamint az 1526 tavaszán nem sokkal, mint egy hónapi időszakból fennmaradt két királyi szám-

¹⁹ Dl. 82626 – 82627.

²⁰ Dl. 82634. – Még egy hasonló példát lehetne felvetni. Balbi Jeromos királyi titkár dominusának nevezte Szatmári kancellárt, őt pedig familiárisának tekintették. *Hermann Zsuzsanna*: Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos). In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2 (1964) 229.

²¹ A csúcstalálkozót részletesen összefoglalta: *Zombori István*: Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte Zombori István. Bp. 2004. 219–328.

²² Szydłowiecki i. m. 127. – Úgy látszik, hogy valóban bocsátottak ki egymással ellentétes okleveleket, ahogy az már 1518-ban is felmerült. Itt azonban nem a tanács, hanem a kancellár akarta hatalmát erősíteni.

²³ Uo. 203.

²⁴ Uo. 121.

²⁵ Teljességre nem törekedhetek, csak két példa: 1524-ben (Albisi) Bernát egri örkanonok a relator, az aláírás: B. cantor Agriensis secretarius. Dl. 91068. – 1525-ben Nádasdi Tamás titkár a referens: aláírás: Thomas Nadasdy secretarius. Dl. 89218.

²⁶ Pl. 1519: *Commissio propria domini regis. Ad relationem Francisci Aczeel regie Maiestatis secretarii*. Dl. 73446. (Itt a commissio mellett van a relatio.) – 1517-ben a Brodarics István számára kiadott adományon commissio jegyzet van, viszont az oklevelet aláírta Jacobus Piso secretarius. *Történelmi Tár* (1908) 342–344.

²⁷ Pl. 1524: A Thurzó Elek tárnokmester relatiojára kelt oklevelet írta alá Nádasdi Tamás titkár. *Hazai Okmánytár* II. k. Jaurini 1865. 428.

adáskönyv töredékben nem fordul elő fizetésük.²⁸ 1525-ben a magyar titkárok közül Batthyány Orbán, Bebek Imre, Brodarics István, Budai László, Gerendi Miklós, Nádasdi Tamás és Statileo János szerepel. (Rajtuk kívül Erasmus Valdstram és Jiří Žabka cseh titkárok fordulnak elő.) 1526-ban Batthyányin, Bebeken, Budain és Nádasdin, valamint a cseh Žabkán kívül Kálnai Imre és Serédi Gáspár titkárok nevét találjuk meg a számadásokban. A magyar titkárok kizárólag királyi kiküldetések költsége megtérítése miatt kerültek be a számadásba. Így kap pénzt titkárként Bebek Imrét, aki viszont kétszer is vett fel fizetést, de mai fogalmak szerint másodállása után. A mágnás Bebek ugyanis titkársága és a fehérvári Szent Miklós káptalan prépostsága mellett a király kamarása is volt, és az azért járó fizetést kapta meg.²⁹ A titkárok fizetésének meg nem említése csak azzal magyarázható, hogy a kancellária többi tisztviselőihez hasonlóan az oklevelek kiállítás díjából részesültek. A jegyzőknek kijáró „mester” címből is lehetne a kancelláriához tartozásukra következtetni.³⁰ Bizonyos mértékben azonban fizetésüket szolgálták az egyházi javadalmak, amelyeket a secretariusok a királytól, vagy annak nyomására kaptak meg. Azt láttuk, hogy Gerendi kanonoki kinevezését azzal indokolta az uralkodó, hogy ő az egyetlen titkár, akinek még nincs javadalma.³¹ Valóban feltűnő, hogy javadalom hiányát II. Lajos 25 titkára közül csak a szepesi prépostságról lemondott Mekcsei Györgynél, a csak egy – két hónapig hivatalt viselt Thurzó Eleknél, valamint a közvetlenül Mohács előtt kinevezett Apafi Farkasnál tudunk kimutatni. Az más kérdés, hogy mint Gerendinek, olykor várniuk kellett egy megüresedő javadalomra.

Adataink tehát ellentmondóak, ezért hovatarozásuk meghatározására a titkárok személyéből és tevékenységéből kell kiindulnunk. Az első kérdés, hogy ki nevezte ki őket. Mivel Gerendi és Balbi titkárok a kancellárt dominusuknak nevezték,³² familiárisnak tekinthetnénk őket. Igaz, a familiaritást ma másként látjuk, mint azt Szekfű és követői leírták,³³ az azonban így sem tagadható, hogy a hivatalok és intézmények történetében gyakran érvényesült. A titkárnak ugyan, mint láttuk, esküt kellett tenni, ez azonban nem jelent semmit, pl. az alispán is esküt tett, noha a megyésispán familiárisa volt. Sajnos, egyelőre csak egyetlen adatot ismerek királyi titkár kinevezésére: II. Lajos 1525. november 16-án nevezte ki titkárává Kálnai Imrét. Ezt is csak azért tudjuk, mert a kinevezéssel az uralkodó a pápa nyomásának tett eleget, így a nuncius megemlítette jelentésében.³⁴ A kinevezési jogot tehát az uralkodó gyakorolta, ami érthető is a titkárok secretarius regiae maiestatis címéből. Ennek alapján tehát nem lehettek a kancellárok familiárisai. Gerendi levele másként is értelmezhető. Egyszerű udvariassági formulaként nevezhette a titkár a kancellárt urának, nem zárható ki azonban a familiárisi jogintézménynél lazább, viszont kétség kívül mind nálunk, mind külföldön meglévő, gyakran az uralkodói udvarokba jutás elősegítésére alkalmazott patrónus – kliensi viszony sem.³⁵

²⁸ 1525: *Fraknoi Vilmos*: II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12–július 16. In: Magyar Történelmi Tár 22 (1877) 45–236. – Az 1526-os esetében nem Engel János Keresztély hibás kiadását, hanem a DL. 24405-ös eredetit használtam.

²⁹ Fizetése, mint királyi cubicularius: *Fraknoi* i. m. 191, 224. – Titkári útiköltsége a vajdához: uo. 194. – 1526-ban titkárként és prépostként mozgósítási parancsot kézbesít: DL. 24405. 16.

³⁰ Mivel ez mint láttuk minden titkárnak kijárt, téved Bónis, aki Acél Ferenc mesteri címe alapján a kúriai jogászok közé sorolja. *Bónis* i. m. 322.

³¹ Ld. fenn, 19. j.

³² Ld. fenn, 20. j.

³³ Vö. *Kubinyi András*: Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: Magyar Évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 61–64. – *Uő.*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. (Studia Miskolcensis 5.) Miskolc 2004. 169–194.

³⁴ *Relationes oratorum pontificiorum*. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524–1526. (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Tom. II/1. Bp. 2001. (Reprint.) 285. Kálnai 1525. december 21-én levélben köszönte meg a pápának a közbenjárást. *Lettere di Principi*. Litterae principum ad papam (1518–1578). (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 3.) Transcripts et edidit József Bessenyei. Roma – Budapest 2002. 119–121. – Szeremlényi Ferenc titkár 1510-es armálásából is következtetni lehet a királyi kinevezésre. Ld. alább, 38. j.

³⁵ A külföldiekre ld. pl. Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650. Ed. by Ronald G. Asch and Adolf M. Birke. London 1991. – A hazaiakra ld. akadémiai székfoglaló

A familiaritási kapcsolat feltételezésével kapcsolatban óvatosságra int bennünket az, hogy ebben az esetben számolnunk kellene hivatali előmenetellel a kancelláriában. A két legfontosabb középkori központi intézmény a kincstár, és a kúria bíróságai voltak. Mindkettőben, akár a kancelláriában, szakemberekre volt szükség, akik nem álltak megfelelő számban rendelkezésre, ezért nem úgy, mint a megyei, vagy a birtokigazgatásnál, itt szabályos hivatali pályákat lehet kimutatni, ennek ellenére bizonyítható a familiaritás léte. Nem egyszer hozott be egy nagybíró, vagy a kincstartó új embereket, saját familiárisai közül.³⁶ A hivatali előmenetelt a régebbi szakirodalom lényegében feltételezte, hiszen, mint láttuk, e szerint a kancellár alatt álltak közvetlenül a titkárok, majd az okleveleket regisztráló és a levéltárat őrző conservator, végül alól a jegyzők következtek.³⁷

Olykor, főként korábban, találunk a kancelláriában is a hivatali számlétron emelkedőket. Ez történt Szeremlyeni Ferencel. II. Ulászló 1510-ben nemesítette meg, és címet is adott neki. E szerint először Szatmári György kancellár alatt kancelláriai jegyző, majd „moderator” volt, aki „in conservandis litteris nostris fidaque earundem administratione” (tehát ő volt a kancellária conservatora!) annyira kitüntette magát, hogy titkárává nevezte ki. Ebben a minőségben kísérte el a királyt 1509-ben Prágába, ahol majdnem egy merénylet áldozata lett, így került sor az armális kiadására.³⁸ Pontosan ugyanezt a pályát futotta be II. Lajos alatt a Zágráb megyei kismemes Dragessic Illés, aki bucsai és miksinci előnevet használt, általában azonban Bucsai Illés néven fordult elő. 1507-ben királyi kancelláriai jegyző, 1515-ben a kancellária conservatora (úgy látszik, hogy Szeremlyeni utóda), egyben zágrábi kanonok.³⁹ 1517-ben királyi titkár.⁴⁰ Bár több adat nincs secretariusságáról, valószínűleg még néhány évig működött, mert 1521-ben kapta meg a gazdag leleszi prémontrei prépostságot. 1523-ban a pápa hippói püspöknek nevezte ki. Állítólag II. Lajos alkancellárja is lett volna.⁴¹ A Jagelló-korban egyedül II. Ulászló idejében neveznek meg alkancellárt Gosztonyi János királyi titkár személyében. Az utóbbi 1515-ben ment el Párizsba tovább tanulni. Utána ugyan végez diplomáciai kiküldetéseket, majd Mária királyné kancellárja lesz, de nem tudjuk, hogy maradt-e titkár.⁴² Az alkancellárságban – talán nem közvetlenül – Bucsai követhette. A Lajos-kori titkárok közül Brodarics István is dolgozhatott korábban a kancelláriában, ugyanis egy 1508-as levelét onnan keltezi.⁴³ Utána azonban Szatmári pécsi püspök és kancellár magántitkára lesz.⁴⁴ Még Szalaházi Tamás titkár esetében lehetne feltételezni korábbi kancelláriai tevékenységet. 1496-ban ugyanis Erdélyben egy ügyvédvallásban említik Szalaházai Szalai Tamás mestert, a mes-

értekezésemet: *Kubinyi András*: A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt. Bp. 2005. 24. (Megjelent még: Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok. Főszerk. Vizi E. Szilveszter. Bp. 2005. 241–268.)

³⁶ A pénzügyigazgatásra ld. *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 25–49. – A bíróságok esetében: *Bónis* i. m. passim.

³⁷ Ld. fenn, 2. j.

³⁸ *Décsényi Gyula*: II. Ulászló korabeli címereslevelek. Turul 9 (1891) 61. – 1515 után vesztette el a titkári metódságot, utána még évtizedekig erdélyi nagyprépostként működött. *Fögel*: II. Ulászló i. m. 49. – *Bónis* i. m. 319.

³⁹ *J. Stipišić–M. Šamšalović*: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije. 4 (1961) 3818, 4175. sz. – *J. B. Tkalčić*: Monumenta liberae regiae civitatis Zagrabiae. Tom. III. 145–147.

⁴⁰ Dl. 106083. 409. – *Fögel*: II. Lajos i. m. 42. (Szerinte már 1516-ban az.) – *Bónis* i. m. 323.

⁴¹ Magyar Katolikus Lexikon. II. köt. Bp. é.n. 58–59. – 1523-ban, püspöki kinevezése után kötelezte magát annata fizetésére a leleszi prépostság címén. *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421–1536*. Kiadta Körmeny József. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/21. k.) Bp. 1990. 228. sz.

⁴² *Köblös* i. m. 293–294.

⁴³ *Történelmi Tár* (1908) 260.

⁴⁴ *Sörös Pongrác*: Jerosini Brodarics István (1471–1539.) Bp. 1907. 8–11. Sörös azt tartotta, hogy egyszerre volt a pécsi püspök titkára, és kancelláriai tisztviselő. Ezt a magam részéről sajnos nem tudom alátámasztani. Bakócz fő- és titkos kancellár 1517-ben említett titkára, Berzencei Sándorfői János esetében sem tudjuk kancelláriai szolgálatát kimutatni. Dl. 67885.

ter pedig a jegyzők szokásos címe volt.⁴⁵ Természetesen – sőt ez a valószínűbb – lehetett vajdai, megyei, vagy hiteleshelyi notárius is. 1500-ban különben a krakkói egyetemre iratkozott be, ahol 1502-ben baccalaureusi fokozatot szerzett.⁴⁶

Fentebb már szó volt a kancellár panaszáról, hogy az uralkodó gyűrűspecséttel kiállított oklevelekkel kerüli meg a kancelláriát.⁴⁷ Az 1525 évi rákosi országgyűlés 3. cikkelye azt írta elő, hogy a király gyűrűspecsjét egy magyar titkár őrizze, akire azt a király rábízta.⁴⁸ A törvényben szó van a királyné pecsétjéről is, elsősorban azt akarták elérni, hogy ne idegen (pl. egy cseh) kezében legyen. Az viszont nyilvánvaló, hogy a gyűrűspecséttel alkalmazó iroda nem tartozott a kancellár alá, így az annak élén álló titkár sem. Sajnos, nem tudjuk, hogy a nagyszámú titkár közül ki vezette a gyűrűs pecsétes irodát. Nem valószínű viszont, hogy az ugyanazt a királyi titkár címet viselők között egyesek az uralkodó, mások pedig a kancellárnak lettek volna alávetve.

Adataink változatlanul nem egyértelműek, ezért most a secretariusok tevékenységét kell megvizsgálnunk. A szakirodalom a referensségüket tartotta a legfontosabb, ezért ezzel kezdek. Az 1518-as dekrétumból és az 1523-as javaslatból nyilvánvaló, hogy az általuk „referált” ügyek nem, vagy csak részben kerültek a királyi tanács elé. Főként az uralkodóhoz benyújtott kérvényeket intézték el, és ennek alapján közvetítették a kancellária felé az oklevéladási parancsot.⁴⁹ Ez a tevékenységük pontosan megfelelt a francia maître des Requêtesnek, akiknek nevét a kérvény alapján kiállított oklevélben a francia kancellária ugyancsak „ad relationem” jegyzettel tüntette fel. Ők azonban az hôtelel-hez, azaz az udvarhoz, és nem kancelláriához tartoztak.⁵⁰ A magyar királyi titkárok által referált ügyeket jól összefoglalta Szilágyi Loránd, aki azonban nem vette észre, hogy csak jelentéktelen királyi kegnyilvánító oklevelek mentek át a secretariusok kezén.⁵¹ A fontosabb tárgyú kegnyilvánító oklevélen, valamint gyakorlatilag valamennyi kormányzati intézkedésen a királyi parancsra (commissio /propria/ domini regis) utaltak, vagy ezeket a Jagelló-kor második felében az uralkodó saját kezűleg aláírta. Egyedül pénzügyigazgatási tárgyú okleveleken találjuk meg olykor a commissio, vagy aláírás helyett a kincstartó relatioját. A referensség jelentéktelenségét jól mutatja néhány viszonylag sok királyi oklevelet tartalmazó levéltárban a kancelláriai jegyzettel, vagy aláírással ellátott oklevelek aránya. A Zichy levéltárban fennmaradt II. Lajos által kiállított oklevelek megoszlása a következő. 11 királyi aláírást visel, 25 commissios és 4 relatio jegyzetű. Ugyanez a három csoport az Esterházy levéltárban: 4, 11, 3. Városi levéltárak közül, ahol sok a kormányzati ügy: Bártfán 4, 40, 7; Sopronban: 4, 66, 4. (Városoknál a relatio oklevelek közt is több a kincstartói, mint a titkári.)⁵²

Mindez a titkárok referensi feladatkörét jelentéktelenebbnek mutatja a korábban feltételezetténél. Mivel II. Ulászló alatt megnőtt a számuk, az sem zárható ki, hogy ezzel csökkent presztí-

⁴⁵ *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). II. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17.) Bp. 1990. 2993.sz.

⁴⁶ *Schrauf Károly*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). (Magyarországi Tanulók Külföldön III.) Bp. 1893. 65. – Később királyi titkár, beregszászi plébános, egri nagyprépost, majd veszprémi püspök lett. Szalkainak az 1525-ös hatvani országgyűléssel kapcsolatos eltávolítása után kinevezés nélkül ő látta el a kancellári feladatokat. – Ld. rá pl. *Fógel*: II. Lajos i. m. 42. 5. j. – *Bónis* i. m. 324. Bónis tévedett: járt egyetemre.

⁴⁷ Ld. fenn, 23–24. j.

⁴⁸ *Kovachich*: Supplementum i. m. Tom. III. Budae 1801. 25.

⁴⁹ A kérvények intézésével maga Szilágyi foglalkozott, aki közölt is néhányat. *Szilágyi Loránd*: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar administrációban. In: Levéltári Közlemények 10 (1932) 157–176. – Az ott közölteknél természetesen jóval több maradt fenn. Ld. pl. egy Budai László által 1525. március 30-án elintéztett supplicatiót. Df. 201626.

⁵⁰ *Ferdinand Lot et Robert Fawtier*: Histoire des institutions françaises au Moyen Age. Tome II. Institutions royales. (les droits du Roi exercés par le Roi.) Paris 1958. 81–84.

⁵¹ *Szilágyi*: A magyar királyi i. m. 53–59.

⁵² Szilágyi Loránd referens és királyi tanács elméletét már korábban cáfoltam. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. In: Századok 121 (1988) 155–160. – A referensek statisztikai aránya ellenőrizhető a fent említett levéltárakban.

zsük. Ezt mutatná az, hogy míg korábban a legtöbb titkár püspökséghez jutott, erről később már nem beszélhetünk.⁵³ Igaz, az ország 16 érseki és püspöki székéből csak keveset kaphatott meg az 1516 és 1526 közti 25 királyi titkár, hiszen ritkábban üresedtek meg, mint ahogy új titkárok bekerültek. Az viszont megvizsgálandó, hogy a referensként ki nem mutatható, diplomataként foglalkoztatott secretariusok ezt a címet valóban csak követségeik idejére kapták meg, ahogy azt Szilágyi feltételezte. A statisztikai adatok ezt egyértelműen cáfolják. A II. Lajos alatt az általam ismert oklevelekben említett 25 titkár közül 18 mutatható ki 1516 és 1526 között referensként is, köztük olyan ismert diplomaták, mint Brodarics István, Gerendi Miklós, Macedóniai László, Piso Jakab vagy Statileo János.⁵⁴ A referens adat nélküli hét személy esetében egyénenként más – más módon magyarázható ennek hiánya. A külföldi Balbi Jeromos már II. Ulászló korában is csak diplomataként szolgált.⁵⁵ Mekcsei György befolyásos politikai személyiség volt, végig királyi titkárként és tanácsosként szolgált, de még II. Ulászló alatt sem mutatható ki követként, vagy referensként.⁵⁶ Csulai Móré Fülöp 1502-től volt titkár. II. Ulászló alatt még kimutatható referensként, utána szinte állandóan velencei követként működött, majd 1524-ben pécsi püspök lett.⁵⁷ Normann János pilisi apát titkárságára egyetlen adatunk van 1523. szeptember 29-ről. Igaz, lehetett a királyné secretariususa is, bár 1517-ben királyi káplánként fordult elő.⁵⁸ Paksi Balázs budai prépost 1516-ban már biztosan királyi titkár, elvileg akár még II. Ulászló is kinevezhette. 1524-től győri püspök. Secretariusként többször említik, de referensként nem tudjuk kimutatni.⁵⁹ Serédi Gáspár 1522-ben váci örkanonok volt, 1524-ben a ferrarai egyetemről átment a bolognaira, 1525-ben királynéi, 1526-ban pedig királyi titkár. Rövid titkársága idején az egyházi kincsek összegyűjtésében vesz részt.⁶⁰ Egyetlen adat nevezi titkárnak Thurzó Eleket: Eck Bálint 1520. november 14-én hozzá intézett ajánlása. Ebből különben következtetni lehet, hogy nem sokkal előbb nevezte ki a király.⁶¹ Csak rövid ideig viselhetette a secretariusi címet, ugyanis legkésőbb 1521 nyár elején már királyi kamarásmesterként az „igazi bárók” közé került.⁶²

⁵³ A titkárok egyházi javadalmaira az adatok többsége *Szilágyi*: A magyar i. m. és *Bónis* i. m.-ben megtalálható.

⁵⁴ Ld. a referens titkárok táblázatát. Az okleveles adatokat helyhiány miatt csak fontosabb esetekben idézem.

⁵⁵ *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. VIII/8. k. Bp. 1880. 32–74. - *Hermann*: Egy humanista i. m. 225–242. - *Bónis* i. m. 320–321. Előfordul királyi consiliariusként is.

⁵⁶ *Fógel*: II. Ulászló i. m. 50. - *Bónis* i. m. 321. - Ld. még rá alább részletesen.

⁵⁷ *Fógel*: II. Ulászló i. m. 48. - *Bónis*: i. m. 317. - *Gerézy Rabán*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Bp. 1968. 235–239, 249–251. - Referens még 1515. december 24-én II. Ulászló egy oklevelén: Relatio venerabilis Philippi More, prepositi Agriensis, secretarii regie Maiestatis. (Az oklevélben Szalkai váci püspök és Mekcsei György volt szepesi préposttal együtt secretarius és consiliariusként szerepel. A király ezt a három titkárt küldte ki, hogy az akkor még csak conservator Bucsay Illés zágrábi kanonoknak kanonoktársaival folytatott vizsályát intézzék el. *Tkalčić* i. m. III. k. 145–147. Feltehetően jó viszony állt fenn a későbbi titkár Bucsay, valamint a jövőbeli kancellár Szalkai és két titkártársa közt.

⁵⁸ A győri káptalan ekkor fogadta a bécsúj helyi csúcstalálkozóra utazó királyi párt. Többek közt Szalkai kancellárt, valamint három királyi titkárt: a pilisi apátot, az egri prépostot és egy bizonyos Vilmost is megvendégelték. - *Iványi Béla*: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Bp. 1918. 20. 3. j. - Vilmos kétség kívül Mária titkára volt. *Gernot Heiß*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsschreibung. 82 (1974) 128. (1522.) - 1525-ben is Mária titkára volt Hongvilla-i (?) Vilmos. Dl. 73622. Bár a királyi házaspárnak voltak közös titkárai is, a jelek szerint külföldi Vilmos esetében ez valószínűtlen. - Az egri prépost épp úgy lehetett Móré, mint Bácsi Miklós kisprépost. - A pilisi apát családneve: *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 152. (1515-től töltötte be az apáti széket.) - Királyi káplán: Df. 241158.

⁵⁹ *Fógel*: II. Lajos i. m. 42. - *Bónis* i. m. 323. - *Köblös* i. m. 310. - Első adat titkárságára Alvise Bon velencei követ 1516. augusztus 6-án kelt jelentésében olvasható. Beszámolt arról, hogy tárgyalt a budai préposttal, a királyi titkárával. Marino Sanuto világkrónikájának Magyar–Országot illető tudósításai. Közli Wenzel Gusztáv. III. Magyar Történelmi Tár 25 (1878) 49.

⁶⁰ *Fógel*: II. Lajos i. m. 44. - *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. (Olaszországi Magyar Emlékek III.) Bp. 1941. 86–87.

⁶¹ *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Ex scriptis ab Eugenio Ábel relictis*. Ed. Stephanus Hegedűs. Bp. 1903. 182–184. - *Fógel*: II. Lajos 36. 2. j. szerint 1519-ben már titkár lett volna. Ezt vette át *Bónis* i. m. 323–324, tőlük pedig *Erdélyi Gabriella*: Egy kivételes karrier Mohács előtti kez-

Amikor apja 1516. március 13-án bekövetkezett halálával II. Lajos átvette az uralkodást, több változás következett be. A politika intézésében nagy szerepet játszó Szatmári György pécsi püspök titkos kancellárt ugyanis 1515 elején felváltotta Frangepán Gergely gróf, kalocsai érsek, hogy az új király trónra lépése után Szatmári visszakapja a tisztet.⁶³ Az 1515-ben még titkárként kimutathatók közül Gosztonyi János, Megyericsei János és Szeremlyéni Ferenc a következő évben már nem azok. Szalkai tisztét a kincstartóságra cserélte fel. Secretarius maradt Balbi, Móré, Mekcsei és Keserű Mihály, akár Acél Ferenc és Statileo János, noha ők 1515-ben, Frangepán kancellársága idején lettek titkárok. 1515-ben tehát tíz királyi titkár működött.⁶⁴

II. Lajos titkárai általam ismert referensi tevékenysége évekre elosztva⁶⁵

A titkár neve / év	1516	'17	'18	'19	'20	'21	'22	'23	'24	'25	1526	Össz.
Acél Ferenc	-	1	-	5	3	1	-	-	-	-	-	10
Albisi Bernát	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	1	5
Apafi Farkas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Bácsi Miklós	8	5	5	6	2	-	1	3	1	1	1	33
Batthyány Orbán	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
Bebek Imre	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	-	6
Brodarics István	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
Bucsai Illés	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Budai László	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
Gerendi Miklós	-	-	-	-	-	-	-	1	3	4	-	8
Kálnai Imre	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4
Keserű Mihály	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Macedóniai László	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Nádasdi Tamás	-	-	-	-	-	-	-	-	4	5	-	9
Oláh Miklós	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Piso Jakab	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	3
Statileo János	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Szalaházi Tamás	-	-	-	-	2	6	2	2	-	-	-	12
Összesen	8	10	8	11	9	7	3	7	13	19	12	107

Tehát II. Lajos korában összesen 107 oklevélen találunk titkári relatit (ide számítva néhány általuk aláírtakat is), beleértve 1526-ban Macedóniai Lászlóét, noha a kancelláriai jegyzet királyi tanácsosként nevezte meg. Mivel secretariusi említése maradt fenn 1522-ből, és épp

detei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Szerkesztőtársak: Rihmer Zoltán és Thoroczkay Gábor. Bp. 1998. 122. Ezt sajnos nem tudom bizonyítani. Az biztos, hogy 1519. május 1-én kelt levele szerint még csak körmöci kamarás és királyi cubicularius volt. Df. 217776.

⁶² Erdélyi i. m. 122. 36. j.

⁶³ Bónis i. m. 313. – Téved azonban Bónis, hogy Frangepán nem járt egyetemre. 1480-ban iratkozott be a bécsi egyetemen. Die Matrikel der Universität Wien. Bd. II. Wien 1967. 178. – A kancellár-cserékre ld. Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 21.) Bp. 1961. 40–42.

⁶⁴ Bónis i. m. 317–322. – Szalkaira: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 151–154. – Kisszelői Acél Ferenc (Zelei előnévvel is írják) esete problematikus. 1513-ban tűnik fel, mint pozsonyi és váci kanonok. Szalkai akkor lett váci püspök, Balbi pedig pozsonyi prépost volt. 1515-ben Acél királynéi titkár címmel fordul elő, azonban az országban nincs királyné. Így az adat elírás lehet, valójában királyi secretarius lett, amely tisztet haláláig betöltötte. Köblös i. m. 453–456.

⁶⁵ A sok adatra tekintettel a jelzeteket helyhiány miatt csak akkor idézem, ha valamely okból lényeges.

1526-ból, ennek ellenére a titkárok közé sorolandó.⁶⁶ A 18 referens titkár közt nem oszlik meg arányosan a referenst említő 107 oklevél. 1516-ban – jelenlegi tudomásom szerint – egyedül az akkor a titkárok közé került Bácsi Miklós relatioja mutatható ki. 1521 kivételével minden évben referált, 1522-től azonban csak ritkán. Így is ő volt a leggyakrabban foglalkoztatott referens. Származását nem ismerjük, amennyiben igaza lenne Fögel hipotézisének, hogy testvére lett volna a politikai röpiratot író Bácsi Ferencnek, János király későbbi titkárának, akkor nemes lehetett.⁶⁷ Eredetileg nem volt egyházi javadalma sem, 1516. december 15-én nevezte ki a király a halálozás miatt megürült egri Boldogasszonyról nevezett társaskáptalan prépostjává. Úgy látszik, hogy a javadalomra mások is igényt tartottak, az így keletkezett vitát a királyi tanács döntötte el 1517. március 24-én Bácsi javára. Innen tudjuk meg, hogy ő volt az első királyi titkár, azaz mintegy a titkárok testületének vezetője. Erről a tisztségről eddig nem volt adatunk. A legújabb secretarius tehát furcsa módon megelőzte rangban a gyakorlott, és magasabb javadalmakat élvező társait. Az ügyben döntő tanács összetétele is tanulságos: Bakócz bíboros érsek kancellár, Szalkai váci és Keserű boszniai püspökök, (az előbbi akkor kincstartó, az utóbbi titkár volt), Perényi Imre nádor, Korlátkövi Péter udvarmester, Drágfi János és Ország Ferenc. A tényleges kancellár Szatmári azonban nem volt jelen.⁶⁸ A Bácsi mellett 1521-ig referens Kisszelői (Szelői, Zelei) Acél Ferenc 1519-ben és 1520-ban relatio számával megközelítette, sőt megelőzte őt. Szemben Bácsival, Acél a referensség mellett egyéb feladatokat is látott el, pl. 1520 elején követségben ment az osztrák régensekhez,⁶⁹ és adószedésben részt vett.⁷⁰ A királyt elkísérte Csehországba, 1522. június 29-én a prágai várból ír levelet Acél királyi és királynéi (!) titkár, szatmári főesperes.⁷¹ Burgo császári követ augusztus 24-én Prágában órá bízta, hogy a cseh hírekről tájékoztassa a nádort.⁷² Haláláról Szerémi hagyott hátra egy több adatot összekavaró tudósítást. A lényege az, hogy Bátor nádor a saját házában alvó Acélt meggyilkoltatta, mert eláztatta a királynál Prágában.⁷³ A történetnek van valóságmagja. Siegmund von Herberstein osztrák követ jelenti 1523. május 23-án, hogy az országgyűlés ideje alatt megtalálták Acél királyi titkár holttestét 11 sebbel a nádor háza mellett.⁷⁴ Bácsi és Acél mellett, részben pedig helyettük 1520 és 1523 közt Szalaházi Tamás beregszászi, majd egri nagyprépost adott a legtöbb relatiót. Veszprémi püs-

⁶⁶ 1522: Df. 260438. – 1526-ban a Ferdinánd által a Mohács után életben maradt urak írandó levelek címzései közt: Reverendo Ladislao Macedonyay Preposito Quinqueecclesiensi, Secretario etc. olvasható. Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. (a továbbiakban: ETE). Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. I.k. Bp. 1902. 296. – *Bónis* i. m. 326. kétségbe vonja az adat hitelességét, mert egyrészt nincs titkári működésére adat, másrészt, mert más titkárok is életben maradtak. (A címjegyzék Macedóniaiak kívül említi Oláh Miklóst, Gerendi Miklóst, Nádasdi Tamást, Bácsi Miklóst és Piso Jakabot.) Mint láttuk, maradt titkárságára adat, a Bónisnál hiányolt Szalaházin, Kálnain és Mecsein kívül pedig mások is életben maradtak: Albisi Bernát, Apafi Farkas, Batthyány Orbán, Bebek Imre, Serédi Gáspár, Statileo János. Túl sok a kimaradt személy, hogy ebből arra lehessen következtetni, miszerint valakit tévesen vettek fel. – Macedóniai életére ld. *K. Obermayer Erzsébet–Horváth István Károly*: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. In: Századok 93 (1959) 773–801.

⁶⁷ *Fögel*: II. Lajos i. m. 42. 1. j. – Bácsi Ferencre részletesebben ld. *Kubinyi András*: Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 169–195.

⁶⁸ *Kóta Péter*: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről. (1130) 1212–1526. (Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. = Vas megyei levéltári füzetek 8.) 211. 646. sz. – Bácsi Miklós titkárt kanonokká Lajos 1516. december 15-én nevezte ki. U.o. 210. 644. sz.

⁶⁹ Df. 241184.

⁷⁰ Df. 241230, 241236, 247690.

⁷¹ Df. 243518.

⁷² Dl. 25661.

⁷³ *Szerémi György* Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli Wenzel Gusztáv. (Monumenta Hungariae Historica II/1. k.) Pest 1857. 75.

⁷⁴ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien (a továbbiakban: HHStA) Grosse Correspondenz 25. b. 23. 05. 1523. – Acél életére ld. fenn, 64. j.

pöki kinevezése után erre már nincs adatunk, azonban minden jel szerint titkár maradt, és ezért vehette át 1525-ben egy fél évre a kancellária vezetését.⁷⁵

1523 – 1524-től kezdve a referensek megoszlásában változás mutatható ki. Ennek több oka lehetett. A referensek (és királyi oklevelek) száma 1522 elejétől erősen lecsökkent, mivel a király több mint egy évig Csehországban tartózkodott, és csak 1523 tavaszán tért haza. Bakócz fő- és titkos kancellár 1521-ben meghalt, utóda mind ebben a tisztségben, mind az érsekségben Szatmári György lett. Bár sem Bakócz bíborost, még kevésbé Szatmárit nem lehetett teljesen kizárni az államügyekből, a kancellária tényleges vezetését 1517 vége óta egyre inkább Szalkai kancellár vette át, aki Szatmári előléptetése után megkapta annak titkos kancellári címét is. Szatmári esztergomi érsek-prímás, fő- és titkos kancellár 1524. április 7-én meghalt, összes méltóságát és tisztségét Szalkai örökölte, aki mellett nem működött más kancellár.⁷⁶ Ami a relatio jegyzetek megoszlását illeti: 1523-ban 4, (Albisi Bernát, Bácsi Miklós, Gerendi Miklós, Szalaházi Tamás), 1524-ben 6, (Albisi, Bácsi, Bebek Imre, Brodarics István, Gerendi, Nádasdi Tamás), 1525-ben 8, (Bácsi, Batthyány Orbán, Bebek, Brodarics, Budai László, Gerendi, Nádasdi és Statileo János), 1526-ban ugyancsak 8 titkár (Albisi, Apafi Farkas, Bácsi, Batthyány, Budai, Kálnai Imre, Macedóniai László és Oláh Miklós), referensségre maradt adatunk. Feltűnő, hogy egy titkár ugyanabban az évben nem sokszor fordul elő. Négy-szer – ötször találjuk meg ugyanabban az évben Bebeket (1525), Gerendit (1525), Kálnait (1526), Nádasdit (1524, 1525.) A secretariusok többsége tehát ritkán referált. Az ő relatiojukra kiadott oklevelek között egyáltalán nem mutatható ki ügykör, vagy területi illetékség szerinti specializáció. A beérkezett kérvényeket bármely titkár elintézhette, akár honnan is érkezett a supplicatit benyújtó személy. Egyedül a követségből épp hazatért Brodarics Istvánnál látható valami területi érdeklődés: mind 1524 évi, mind pedig 1525-ös relatioja délvidéki barátja érdekét szolgáló oklevélen olvasható.⁷⁷

A relatio jegyzetekből arra következtethetünk, hogy ezen rutin ügyek zömét 1516 után néhány évig egy – két titkár kezébe vonták össze. 1524-től viszont a kérvények elintézését elsősorban az újonnan kinevezett secretariusokra (Apafi, Bebek, Budai, Kálnai, Nádasdi, Oláh) bízta. A püspökséget kapott titkárok viszont ettől kezdve már nem vettek részt referensként az ügyintézésben. Ez talán összefügg azzal, hogy 1524-ben a volt titkár Szalkai lett az egyetlen kancellár, és az ő ötlete volt a relatio intézését a kezdőkre bízni. Ez természetesen nem változtatott a secretariusok jogállásán: a kancellária továbbra is bármely titkártól elfogadott oklevéladási parancsot. Részben az épp kéznél levő secretariusok, részben azok, akik barátjaik ügyét akarták meggyorsítva elintézni (mint Brodarics), referenskedtek. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy egyes titkárok relatio adási tevékenységében olykor akár több évi hiátus mutatható ki. Ennek ellenére a kancelláriai jegyzetek a legfontosabb források a királyi titkárok archontológiája összeállítására.

Ez ugyanis nem könnyű feladat. Királyi secretarius az, aki vagy magát nevezi saját írásában annak, vagy akit oklevélben annak említenek. Ezek a források vonatkozhatnak magánügyeikre, vagy egyházi javadalmaikkal lehettek kapcsolatosak. A legfontosabbak azok, amelyek a titkár feladatköre ellátása közben mutatják, hiszen ezekből ismerjük meg munkájukat, amelyben – mint láttuk – nem a referensi volt a legfontosabb. Sajnos, a secretariusokat említő oklevelek csak esetlegesen maradtak fenn, és ami még nagyobb baj, nem mindig neveznek valakit titkárnak, noha az. Előfordul, hogy valaki több éven át nem fordul elő titkárként, noha nyilván nem váltották le közben. A referensek közt is találunk több éves hiátust. Ezt a referensként nem egyelőre ki nem mutatható királyi secretariusok közül a legjobban Meksei

⁷⁵ Ld. fenn, 46. j.

⁷⁶ Vö. *Szilágyi*: A magyar királyi i. m. 9–10. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 40. – *Bónis* i. m. 311–314. – Szatmárirra: *Farbaky Péter*: Szatmári György a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Bp. 2002. 17–20. – Szalkaira: *Kubinyi*: Főpapok i. m. 147–160.

⁷⁷ Df. 259651, 260227. – Gerendi Miklós pl. 1525-ben négy oklevélen szerepel relátorként. Január 23-án Heves (Dl. 24063.), április 23-án Vas (Dl. 62100.), július 30-án Békés (Dl. 30352.) és október 1-én (Dl. 97718.) Zemplén megyei ügyben.

György esetében figyelhető meg. A Baranya megyei nemes 1489-ben pécsi kanonokként tűnik fel, majd 1493-tól Szapolyai István nádor magántitkára, később szepesi prépost, javadalmáról azonban lemond, és világiként él tovább. 1511-ben királyi tanácsos, 1512-ben titkár, 1513-ban megint tanácsos, 1514-ben királyi titkárként a Hármaskönyvet felülvizsgáló bizottság tagja, 1518-ban – cím nélkül – részt vesz a prelátusokkal és bárókkal együtt a Szent György-napi dekrétum meghozatalában, 1519-ben királyi titkár és tanácsos, de ugyanabban az évben mester címmel a kúriából kiküldött nádori ember is, hogy 1526-ban újból királyi titkárnak és tanácsosnak nevezzék. (Mohács után János-párti úr.) Mekcesei 1511-től 1526-ig nyilvánvalóan folyamatosan királyi titkár és tanácsos volt, de nem nevezték meg mindig a kettős címmel, olykor egyikkel sem.⁷⁸

Gyakorlatilag lehetetlen a titkárok hivatalviselése kezdő és befejező dátumát – néhány kivételtől, mint az 1516-os változás, eltekintve – megállapítani. Mikor kezdte meg pl. titkári tevékenységét Gerendi Miklós? Azt láttuk, hogy a király 1523. szeptember 10-étől kezdve négy hónapig akart neki egyházi javadalmat szerezni.⁷⁹ Mivel 1523. szeptember 30-án kelt az első oklevél, amely őt tudomásom szerint először említi referensként,⁸⁰ kinevezését a nyár végén történtnek gondolhatnánk. Csakhogy 1523. március 2-án írt Bornemissza János budai várnagynak egy levelet Prágába, hogy a magyarországi hírekről az oda utazó Gerendi Miklós királyi secretarius fog neki beszámolni.⁸¹ Innen ment tovább magyar követként Zsigmond lengyel királyhoz.⁸² Titkári kinevezésére így legkésőbb 1522 elején, II. Lajos csehországi útja előtt kerülhetett sor. 1522. júniusában különben az erdélyi szászok gyűlése összehívására küldte a király az erdélyi sókamaraispánnal közösen.⁸³ 1526-ban az összegyűjtött egyházi kegyeszek felhasználásával volt megbízva. Nevét említik a Mohács után életben maradt titkárok közt.⁸⁴

A titkári minőséget sajnos az oklevelek nem mindig adják meg. Tanulságos a királyi tanács 1519. április 15-i üléséről Sárközi Albert királyi ügyigazgató által készített feljegyzés. Ezen jelen voltak Várdai Ferenc erdélyi, Szatmári György pécsi, Szalkai László váci, Ország János szerémi, Keserű Mihály boszniai püspökök, Móré Fülöp és Paksi Balázs budai prépostok, György brandenburgi örgróf, Szapolyai János erdélyi vajda, Várdai Pál kincstartó, Bornemissza János pozsonyi ispán, Sárkány Ambrus, valamint a választott köznemesi ülnökök közül Ártándi Pál, Glésán Miklós, Amadé István és Kenderesi Mihály.⁸⁵ Szatmári és Szalkai kancellároknál, Keserű, Móré és Paksi titkároknál a feljegyzés nem utal hivatalukra. Keserű ugyan a boszniai püspökség révén hivatalból tagja volt a tanácsnak, Móré és Paksi viszont csak titkár-

⁷⁸ Ld. fenn, 56. j., valamint 1489: Df. 259585. – 1511: Dl. 106083. 56. – 1512: Dl. 106083. 83. – 1513: Dl. 106083. 233–234. – 1514: *Werbőczy István: Tripartitum. A Dicsőséges Magyar Királyság Szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 12. Ő volt a bizottságban az egyetlen királyi titkár. Nem tudni, hogy a bizottság sorrendjéből lehet-e rangra következtetni. Ez a következő: tisztelendő Várdai Pál prépost, a királyi jövedelmek adminisztrátora, nagyságos Batthyány Benedek budai várnagy (Orbán későbbi titkár apja), és a vitézlők: Ellyevölgyi János nádori, Bellyéni Albert és Bolyári Pál személynöki ítélőmesterek, Keserű István, Magyarország alnádora (Mihály titkár apja), Mekcesei György királyi titkár, Szobi Mihály és Dombai Pál, a királyi ítélőszék esküdt ülnökei, valamint Hencelfi István királyi jogügyigazgató. – 1518: ld. fenn, 17. j. – 1519: Df. 272641. (Secretarius et consiliarius regie maiestatis.) – 1519: A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/18.) Bp. 1990. 522. (Mester, a királyi kúriából kiküldött nádori ember.) – 1526: Dl. 24259. – A Mohács utáni szereplése vizsgálata nem e tanulmány tárgya.

⁷⁹ Ld. fenn, 18–20. j.

⁸⁰ Dl. 66439.

⁸¹ HHStA Grosse Correspondenz 25.a. 02. 03. 1523. – Már nem sokkal előtte, 1523. február 7-én testvéreivel együtt új adományt kap birtokaira Gerendi Miklós királyi titkár. Dl. 28701.

⁸² 1523. augusztus 30-án már itthon van. Acta Tomiciana VI. k. 311- 312. – Szeptember 23-án már Esztergomból ír Gerendi titkár a lengyel főkancellárnak. U.o. 319–320. – Követségére utal a lengyel király főkancellárjának, a bécsűjhelyi csúcstalálkozóra készített instrukciójában. A csúcstalálkozóról pedig őt küldtek Szatmári primáshoz tárgyalni. Krzysztof Szydłowiecki i. m. 110- 111, 151, 170.

⁸³ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. Bd. Kronstadt 1886. 436.

⁸⁴ Ld. fenn, 66. j., valamint alább, 129. j.

⁸⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Litterae et epistolae originales. (A továbbiakban: LEO.) 16.

ságuk alapján kerülhettek oda. Ez viszont azt jelenti, hogy a titkárok, vagy egy részük megjelenhetett a tanácsüléseken. Ritkán a secretariusok neve mellé a királyi tanácsosi címet is kitették, azonban nem tudjuk, hogy ez mindenkinek kijárt-e. A fennmaradt adatokban említettek-nél azonban biztosan jóval többen voltak, ugyanis azoknál is csak egy-két adatban fordul elő, akiknél megtaláljuk a királyi consiliarius címet.⁸⁶ A titkároknak tehát bizonyos mértékben a külföldi uralkodói tanácsokban működő „tanult tanácsstagokkal” analóg szerepe lehetett. Igaz, azok többnyire polgári származású jogászok voltak, nálunk pedig kevés köztük a jogász.⁸⁷ A királyi tanácsi közreműködés, valamint a kérvények ügyintézésén kívül a secretariusok fontos diplomáciai feladatokat is elláttak. A kancellárok mellett részt vettek a Magyarországra érkezett külföldi követekkel való tárgyalásokban, és a diplomáciai levelek megfogalmazásában,⁸⁸ valamint külföldi követségekben. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy bár a diplomaták közt ők számítottak igazán szakembernek, és talán többségben is voltak, nem csak ők vettek részt a külügyi tárgyalásokon, vagy utaztak követségbe.⁸⁹ A Mohács előtti évtized magyar diplomáciatörténetében számos királyi titkárral találkozhatunk.⁹⁰ A közismert diplomaták: Balbi,⁹¹ Brodarics,⁹² Gerendi,⁹³ Macedóniai,⁹⁴ Móré,⁹⁵ Piso⁹⁶ és Statileo⁹⁷ mellett – nem számítva a király cseh titkárait – még Acél Ferenc⁹⁸ és Nádasdi Tamás⁹⁹ is kimutatható követként. (Mindketten Ausztriába utaztak.) Batthyány Orbánt Mohács előtt Moldvába küldték.¹⁰⁰ Bizonyos mértékben diplomatáknak kell felfognunk azokat a királyi megbízottakat is, akiket az uralkodó másik országába, Csehországba, ill. annak melléktartományaiba küldött, hiszen ott a kormányzat a rendek kezében volt. Köztük van Budai László, aki 1525-ben pénzverési ügyben ment Csehországba.¹⁰¹ Budai Tóth László először 1524. november 4-én Eperjes város ügyvédvalló levelében fordul elő, mint szepesi kanonok és királyi titkár.¹⁰² 1523. február 14-én a Rómába küldött magyar követek titkáráként Velencében járt László kalocsai kanonok.¹⁰³

⁸⁶ Brodarics: *Lettere di Principi* i. m. 25. (1525.) – Balbi: ld. fenn, 55. j. – Macedóniai: ld. fenn, 66. j. – Mekcsei: ld. fenn, 57, 78. j. – Móré: ld. fenn, 57. j. – Statilius János: *Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I. Zagrabiae 1862. 272–273. (1525.) – 1526. augusztus 24-én Mária királyné kinevezte titkárát és tanácsosát, Oláh Miklóst egri nagypréposttá. Dl. 89227. Oláh ugyanakkor királyi titkár is volt, tehát feltételezhető királyi consiliariusága is. – A püspökséget viselő titkárok természetesen tanácsstagok is voltak, de oda kell számítani azokat is, akiknek tanácsi megjelenését ki tudjuk mutatni, így Paksi Balázst. Ld. fenn, 85. j.

⁸⁷ Vö. pl. *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. I. Frühzeit und Mittelalter. 2. neubearbeitete Auflage. Karlsruhe 1962. 241. – A magyar titkárok származásáról és tanultságáról ld. alább.

⁸⁸ Vö. *Szilágyi* i. m. 79–92.

⁸⁹ *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. (Gyorsuló Idő.) Bp. 1978. 45–49. A követek közt főurak és katonai szakemberek is előfordultak. A királyi udvar tagjai diplomataként: *Kubinyi*: A királyi udvar i. m. 17–19.

⁹⁰ A legfontosabb irodalom: *Artner Edgár*: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vész megelőző éveken (1521–1526). In: Mohácsi Emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 63–123. – *Török Pál*: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: Uo. 141–192. – *Kosáry* i. m. – *Kubinyi*: Főpapok i. m. 107–121. – Mivel a szakirodalomból gyakorlatilag a teljes külföldön foglalkoztatott diplomáciai kar megismerhető, az alábbiakban a követekre csak egy utaló jegyzetet adok.

⁹¹ Ld. fenn, 55. j. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 101–102.

⁹² *Sörös*: Jerosini Brodarics i. m. 12–26. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 102–103.

⁹³ Ld. fenn, 82. j. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 104.

⁹⁴ Ld. fenn, 66. j. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 104.

⁹⁵ Ld. fenn, 57. j. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 103–104.

⁹⁶ *Ábel*: Magyarországi humanisták i. m. 83–94. – *Fógel*: II. Lajos i. m. 104.

⁹⁷ Ld. alább. – *Valamint Fógel*: II. Lajos i. m. 104.

⁹⁸ Df. 241184. (1520).

⁹⁹ Dl. 24405. 92. (1526. június 12.) Utiköltsége. – *Stephanus Brodericus*: De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. Ed. Petrus Kulcsár. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tom. VI.) Bp. 1985. 37.

¹⁰⁰ *Uo.* 34–35.

¹⁰¹ *Fraknói*: II. Lajos i. m. 81.

¹⁰² Df. 229768. – Referens 1525. március 30-án (Df. 201626.) és 1526. április 30-án. (Dl. 105548.) – *Bónis* i. m. 325. csak az utóbbi adatot ismeri róla.

¹⁰³ *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. I. Bp. 1890. 1168. sz.

Azonos Budai Lászlóval, aki szepesi és kalocsai kanonokként 1521-ben együtt tanult Padovában Batthyány Orbánnal – a későbbi királyi titkárral – és Buzlai Farkassal, Buzlai Mózes királyi udvarmester unokaöccsével. Móré László, akkori velencei követ intézte el fegyverviselési engedélyüket. Budai akkor adta oda Mórénak Megyericsei János néhai titkár általa lemásolt dáciai feliratgyűjteményét.¹⁰⁴ Budai László tehát már királyi titkári kinevezése előtt diplomáciai szolgálatot látott el, és érdeklődött az antik régiségek iránt.

A diplomáciai tárgyalásokon résztvevő secretariusokra kevés adat maradt. Gerendi szerepét az 1523-as csúcstalálkozón már említettem.¹⁰⁵ A budai prépost, azaz Paksi Balázs, 1516-ban a velencei követtel tárgyalt, 1519-ben pedig a lengyel király írt levelet neki.¹⁰⁶ Ez biztosan mutatja a címzett tekintélyét, és külügyi illetékességét. 1525. január 24-én a Budán tartózkodó Brandenburgi Albrecht német nagymesterrel a veszprémi püspök és Burgio pápai követ tárgyaltak. Szalaházi Tamás – bár már nincs titkárnak említve – bizonyára még az volt, és most külügyi kérdésekkel foglalkozott.¹⁰⁷ Így tizenhárom diplomatát, vagy külügyekben szerepet játszó tudunk kimutatni a 25 ismert II. Lajos-kori királyi secretarius közt. Mivel legalább négy titkárnál csak néhány hónapi tevékenységre maradt adat, ezért azt mondhatjuk, hogy a secretariusok több mint fele részt vett az ország külpolitikája alakításában.

A külügyi ügyintézés azonban – mint láttuk – nem volt a titkárok privilégiuma, hiszen követként másokat is kiküldtek. Pontosán ugyanez figyelhető meg a belügyi kormányzatban. A secretariusokat az uralkodó (pontosabban az államvezetés) olyan ügyek intézésére küldte ki, amelyekben legalább annyiszor az udvari nemesség tagjait is felhasználta: azaz főként a kamarásokat (cubicularii).¹⁰⁸ Pl. adószedésnél kiségitették a kincstári személyzetet. Ezt leginkább az erdélyi szászoknál lehet kimutatni, amikor a szász nemzetgyűlésen gyakran egy titkár, olykor egy másik megbízottal együtt kérte a király megbízottjaként az adót. 1520-ban Móré Fülöp egri prépost, királyi titkár nyugtatja a szászokat az adó megfizetéséről.¹⁰⁹ A következő évben, 1521-ben ebben az ügyben Acél Ferenc titkár jár el.¹¹⁰ 1522-ben ezzel Gerendi Miklós volt megbízva.¹¹¹ 1525-ben ugyancsak Gerendi jár ezért a szászoknál. Március 23-án kap e célból útiköltséget.¹¹² Május végén több oklevél említi ezzel kapcsolatos tevékenységét.¹¹³ Július 11-én és 16-án ez ügyben újra a szászoknál mutatható ki.¹¹⁴ Ez azért érdekes, mert ekkor még budai prépostként fordul elő a királyi titkár. Augusztus 13-án és 14-én azonban mind a király, mind az új kincstartó, Dóci János, mind saját maga fehérvári örkanonoki címét említi. Ezek az oklevelek különben azért keletkeztek, mert Thurzó Elek kincstartót felváltotta Dóci, azonban a szász adót meghagyták Gerendi kezelésében.¹¹⁵ Közben, április vé-

¹⁰⁴ Gerézdí i. m. 250–251. – *Lakatos Bálint*: Egy Jagelló-kori feliratgyűjtő humanista, Megyericsei János (1470?–1517) életpályája és gyűjteménye. Kézirat. Bp. 2004. Köszönöm tanítványomnak, Lakatos Bálintnak, hogy kéziratába betekinthessem.

¹⁰⁵ Ld. fenn, 82. j.

¹⁰⁶ Ld. fenn, 59. j. - *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. I. Bd.* Barb. Von Augujst Kluckhohn. Gotha 1893. 641. 5. j.

¹⁰⁷ *Erich Joachim*: Die Politik des letzten Hochmeisters in Preußen Albrecht von Brandenburg. 3. Theil. (Publikationen aus den k. Preußischen Staatsarchiven. LXI. Bd.) Osnabrück 1965. 354–355.

¹⁰⁸ *Kubinyi*: A királyi udvar i. m. 19–21.

¹⁰⁹ Df. 247651.

¹¹⁰ Df. 247690. (1521. szeptember 8.) – 1521 augusztusában a brassóiak István itélőmester és Ferenc gyulafehérvári prépost kérésére utaztak Nagyszebenbe. *Quellen zur Gesch. der St. Kronstadt i. m. I. k.* 353. – Acél gyulafehérvári prépostságára nincs adat. *Köblös* i. m. 453–456. – Ekkor Szeremlyéni Ferenc volt a prépost (ld. fenn, 38. j.), valószínűleg véletlenül elírták a címet. A problémát bonyolítja, hogy Acélt 1523-ban gyulafehérvári prépostnak nevezi *Károly Vekov*: *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)*. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXIX.) Cluj–Napoca 2003. Anexa 7. Personalul locului de adeverire/capitulului de la Alba-Iulia. 1523 év alatt.

¹¹¹ Ld. fenn, 83. j.

¹¹² *Fraknói*: II. Lajos i. m. 116.

¹¹³ Df. 247761 – 247762.

¹¹⁴ Df. 247763, 247765, 247766.

¹¹⁵ Df. 247772 – 247774.

gén Budán járt, 23-án az ő relatiojára adtak ki egy királyi oklevelet.¹¹⁶ Ez már fehérvári örkanonoknak címezi a titkárt, noha júliusban még budai prépost volt. Úgy látszik azonban, hogy a prépostságtól való megfosztását, és annak Statileonak történő adományozását csak erdélyi kiküldetése idején tudták végleg megvalósítani. Az adatsor azt is mutatja, hogy a királyi titkár, ha adószedéssel foglalkozott, akkor az abban illetékes kincstartó alá tartozott. Egyéb adóügyekre egyetlen adat: 1522-ben Acél a pozsonyi adó beszédésével volt megbízva.¹¹⁷

Gyakori esetnek számított egy secretarius küldése valamelyik országnagyhoz. Itt épp úgy számolhatunk egyszerű királyi levél kézbesítésével, mint fontos tárgyalásokkal. Néhány példa. Batthyány Orbánt 1525. június 28-án a hatvani országgyűlés előtt a király Werbőczyhez, a következő év június 18-án az esztergomi érsekhez küldték.¹¹⁸ Amennyiben a feltevésem helyes, hogy ő volt az a Császár Mihály álnevet használó királyi titkár, aki fontos feljegyzést hagyott hátra az 1525 közepe és 1526 első négy hónapja eseményeiről, akkor ez a küldetés döntő jelentőségű volt: a király az ő közreműködésével állapodott meg a nagy jogással az urak ellen az országgyűlés lefolytatásáról.¹¹⁹ Különböző néhány nap múlva Nádasdit is Hatvanba küldték.¹²⁰ Bebek Imre 1525. június 9-én a vajdához,¹²¹ Kálnai 1526. június 17-én (egy nappal Batthyány elküldése előtt) Szalkai érsekhez kapott útiköltséget.¹²² Közvetlenül a mohácsi csata előtt Statileo Szapolyai Jánost kereste fel.¹²³

Bármely más ügyben is felhasználhatta az uralkodó titkárait. Bakócz bíboros hagyatéka miatt 1521-ben Paksi Balázst küldte a király a végrendelet végrehajtóihoz Esztergomba.¹²⁴ 1524-ben pl. Luther tanainak az erdélyi szászok közti terjedése miatt Gerendit küldte ki Ráskai Gáspár kamarással a király Erdélybe.¹²⁵ A török elleni harcra a pápa által felhasználni engedett egyházi kincsek összegyűjtésében is részt vettek a titkárok. Statileo valószínűleg ezt a pápai bullát íratta át a király számára saját káptalanával.¹²⁶ A kalocsai egyházmegye kegyeszeirei összegyűjtésében Kálnai Imre,¹²⁷ a váradiéban pedig Serédi Gáspár titkár vett részt.¹²⁸ Az összegyűjtés irányításával Macedóniai Lászlót, az abból való pénzveréssel, vagy a katonai célra fordításával Gerendi Miklóst bízta meg a király.¹²⁹ Elképzelhető, hogy Gerendi a kincstárban kezdte pályafutását. Végül Mohács előtt mozgósítási parancsok szétküldésében is részt vett Bebek Imre, ill. Budai László titkár.¹³⁰ Egy különös ügy: II. Ulászló egykori titkára, majd Mária királyné kancellárja, Gosztonyi János 1524-ben kapta meg az erdélyi püspökséget.¹³¹ Az új püspök az egyházmegye kormányzását Albisi Bernát egri örkanonok, királyi titkárra ruházta, akivel aztán 1527-ben vitája támadt a püspökség jövedelmeiről.¹³² A főpap Szalkai kancellár vetélytársa volt, mivel maga akart esztergomi érsek lenni. Talán a Gosztonyihoz fűződő kapcsolat miatt kapott Albisi királynéi titkári kinevezést is, noha maradt királyi secretarius.¹³³

¹¹⁶ Dl. 62100.

¹¹⁷ Df. 241236.

¹¹⁸ *Fraknoi*: II. Lajos i. m. 220. – Dl. 24405. 61.

¹¹⁹ LEO 32. – *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 92–93.

¹²⁰ *Fraknoi*: II. Lajos i. m. 223.

¹²¹ Ld. fenn, 29. j.

¹²² Dl. 24405. 59.

¹²³ *Brodericus* i. m. 36, 42.

¹²⁴ ETE i. m. I. k. 30.

¹²⁵ ETE i. m. I. k. 138–139, 139–140, 153, 179.

¹²⁶ Dl. 24282. (1526.)

¹²⁷ Dl. 24405. 83.

¹²⁸ Uo. 85.

¹²⁹ *Brodericus* i. m. 28.

¹³⁰ Dl. 24405. 54, 72.

¹³¹ *Köblös* i. m. 293–295.

¹³² *Jakó*: A kolozsmonostori i. m. II. k. 4075, 4171. sz.

¹³³ *Bónis* i. m. 326. szerint korábban volt királyi titkár. Ezzel szemben még 1526. június 21-én is referens királyi secretariusként. Dl. 47675.

A titkárok tehát az államigazgatás legkülönbözőbb ágaiban működtek, azonban nincs egyetlen olyan ügy, amelyben csak ők lennének az illetékesek. Még a referensek közt is találunk pl. királyi cubiculariusokat.¹³⁴ Egyébként is szoros kapcsolat állt fenn a titkárok és a király kamarásai közt. Nemcsak azért, mert mindkét csoport tagjai gyakorlatilag azonos kiküldetésekben vettek részt, hanem a mohácsi csatában is a főpapok mögött együtt helyezkedtek el a titkárok és a kamarások.¹³⁵ Szinte az a benyomásunk, hogy a secretariusok, akár a cubiculariusok a királyi udvarnak az uralkodóhoz legközelebb álló rétegét képezték, akik csak tanultságukban különböztek a főként katona kamarásoktól. A titkároknak feladataik ellátására nyelvtudással és jelentős műveltséggel kellett rendelkezniük. Ezt pontosan ki is fejezte Eck Bálint humanista 1520-ban Thurzó Elekhez írt ajánlásában annak rövid ideig tartó titkári kinevezése alkalmából: a király „sibi voluerit esse a secretis atque illo magistratu honoravit, quo soli literarum et sapientiae candidati digni censentur.”¹³⁶ Talán nem véletlen, hogy a Jagelló-kori humanizmust – leszámítva Luther és Erasmus híveit – Horváth János kancelláriai humanizmusként tárgyalta. Mint láttuk, a kancelláriai jelző nem teljesen helyes, hiszen a titkárok zöme legfeljebb kisegített a kancelláriában, ezért talán helyesebb lenne udvari humanizmusnak nevezni, és hozzávonni az erasmistákat is. II. Lajos titkárai közül Horváth részletesebben foglalkozik Móré Fülöppel, Keserű Mihállyal, Balbi Jeromossal, Piso Jakabbal, Thurzó Elekkel, Brodarics Istvánnal, Szalaházi Tamással.¹³⁷

A szakirodalom általában kiemeli a titkárok egyetemi tanultságának, ezen belül pedig különösen az olaszországi universitasok látogatásának jelentőségét, egyetemre nem jártak kinevezését viszont enyhén bírálja.¹³⁸ Bónis II. Lajos secretariusai közül olasz egyetemek látogatását Brodarics István, Móré Fülöp, Keserű Mihály, Balbi Jeromos, Piso Jakab, Nádasdi Tamás, Batthyány Orbán, Kálnai Imre és Serédi Gáspár esetében mutatta ki.¹³⁹ Nem említette Paksi Balázst¹⁴⁰ és Budai Tóth Lászlót.¹⁴¹ A tizenegy olasz tanultságú titkár mellett két krakkói növendéket is említhetünk: Szalaházi Tamást¹⁴² és Bebek Imrét.¹⁴³ Van ugyan adat arra, hogy 1475-ben egy bizonyos Gerendi Miklós beiratkozott a bécsi egyetemre. Amennyiben azonos lenne a későbbi titkárral, akkor kinevezésekor hatvan évesnél idősebbnek kellett volna lennie.¹⁴⁴ Megemlítendő még, hogy állítólag a váradi káptalani iskolában együtt tanult görögöt Oláh Miklóssal.¹⁴⁵ Mivel Oláh 1493. január 10-én született, így az adat hitelessége esetén valószínűtlen, hogy a titkár Gerendi 1475-ben Bécsben tanult volna.¹⁴⁶ Ennek ellenére nem zárható ki, mert hasonló neve apja 1475-ben már sokgyermekes családapa volt, és amennyiben 1460 táján született (és nem 1455-ben) a család genealógiája alapján csak ő lehetett az 1475-ös bécsi diák. (15 évesen már beiratkozhatott az egyetemre.)¹⁴⁷

¹³⁴ *Szilágyi*: A magyar királyi i. m. 35.

¹³⁵ *Brodericus* i. m. 50.

¹³⁶ *Analecta nova* i. m. 183.

¹³⁷ *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. (A Magyar Szemle Könyvei XII.) Bp. 1944. 180–259.

¹³⁸ *Bónis* i. m. 321–322, 325.

¹³⁹ *Uo.* 314, 317, 319, 320, 323, 325, 326.

¹⁴⁰ *Köblös* i. m. 310. 1501-ben Padovában tanult.

¹⁴¹ Ld. fenn, 104. j.

¹⁴² Ld. fenn, 46. j.

¹⁴³ *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*. Tom. II. 186. 1518-ban iratkozott be.

¹⁴⁴ *Die Matrikel der Universität Wien*. Bd. II. 152. – *Köblös* i. m. 293. elfogadja az adatot, akár a Magyar Katolikus Lexikon IV. k. Bp. 1998. 52, amely szerint 1455 körül született. – *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemrejárása a középkorban. Bukarest 1979. 306. is azonosítja a Ferdinánd által erdélyi püspököknek kinevezett ismert humanista Gerendi Miklóst az 1475-ben Bécsben beiratkozóval.

¹⁴⁵ *Varga Árpád*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest 1980. 23. – *V. Kovács Sándor*: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Bp. 1987. 471.

¹⁴⁶ *Kollányi Ferencz*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900. 132.

¹⁴⁷ *Engel Pál*: Magyar Középkori Adattár. Középkori Magyar Genealógia. CD-ROM. Tyukod nembeli Gerendi család. E szerint a későbbi erdélyi püspök apjára 1440 és 1482 közt, feleségére, Dobokai Annára 1457 és 1482

Ezek szerint – Gerendi nélkül – a titkárok több mint fele, 13 járt egyetemre, de az arány majdnem biztosan magasabb. Biztosan nem tanultak külföldi universitason a következők. Kisszelői Acél Ferenc, ugyanis 1509-ben Kisszelői Ferenc deák szerepel, mint Sánkfalvi Zele Miklós pozsonyi prépost (volt alkincstartó és királyi titkár) képviselője.¹⁴⁸ A deákok (litteratusok) hazai iskolákat végeztek.¹⁴⁹ Feltehetően itthon tanult Bucsei Dragessic Illés. A kancelláriai és kúriai jegyzők közt csak kivételesen találhatók egyetemre jártak.¹⁵⁰ Oláh Miklósról tudjuk, hogy a váradi káptalani iskola növendéke,¹⁵¹ Thurzó Elek pedig Piso Jakab tanítványa volt.¹⁵² Néhány secretarius esetében nehéz véleményt formálni esetleges tanultságukról, hiszen pl. az olasz egyetemek nagy részéről nem ismerjük az anyakönyveket. Ezek: Apafi Farkas, Bácsi Miklós, Macedóniai László, Mekcsei György, Normann János. Apafi, Bácsi és Mekcsei esetében inkább a hazai iskolázást lehet véleményezni, talán Macedóniainál is, hiszen nemzetközi ismertsége miatt a külföldi tanulásra talán utaltak volna. A feltehetően külföldi származású Normann pilisi apát viszont tanulhatott külföldön is.

Maradt még két secretarius, akik esetében az egyetemi tanultságot valószínűsíteni merném. Albisi Bernát egri éneklőkanonok ugyanis eredetileg szentszéki hivatalnok volt, akivel, mint pápai nunciussal X. Leó pápa 1515. május 13-án 20000 dukátot küldött Magyarország védelmére.¹⁵³ II. Lajos trónra lépése idején internunciusként tartózkodott Magyarországon. A pápától arra kapott utasítást, hogy az ország urait egyetértésre buzdítsa.¹⁵⁴

1522. május 31-én a csanádi püspök ügyvédnek vallja többek közt a Rómában lakó Albisi Bernát egri éneklőkanonokot.¹⁵⁵ Feltehetően valamelyik szentszéki hivatalban, talán egy bíróságon dolgozott, akit a pápa diplomataként is foglalkoztatott. Nehéz róla elképzelni, hogy ne járt volna egyetemre. Albisi először 1523. június 15-én fordul elő királyi titkárként, Zala megyei ügyben állít ki relatiojára a kancellária oklevelét.¹⁵⁶ Magyar külügyi szolgálatban azonban egyelőre nem tudjuk a volt vatikáni diplomatát kimutatni.

A másik a trogíri születésű Statileo János, Beriszló Péter, egykor királyi titkár, majd veszprémi püspök, kincstartó és horvát-szlavón bán rokona. 1513-tól veszprémi kanonok, segesdi főesperes, őrsi prépost, az 1520-ban elesett Beriszló püspökségi kormányzója és helynöke, 1515-től e mellett még királyi titkár is.¹⁵⁷ A török elleni háborúval elfoglalt püspök az 1515 évi veszprémi egyházmegyei zsinatot atyafiával, Statileo János őrsi préposttal, a királyi felség titkárával mint elnökkel vezettette le. Az itt elfogadott szinodális könyvet nyomtatásban is kiadták.¹⁵⁸ Mint püspöki helynöknek, azaz az egyházmegyei szentszék elnökének kielégítő jogi tudással kellett rendelkeznie, így valószínűleg csak azért nem ismerjük egyetemi tanulmányait, mert a magyarországi hallgatókat összegyűjtő eddigi kutatás külföldiként nem vette figyelembe.¹⁵⁹ Tudását bizonyítja, hogy a Jagelló-kor végének ő volt a leggyakrabban foglalkoztatott és viszonylag eredményes diplomatája is. 1517-ben vagy Velencébe, vagy Rómába

közt maradt adat. Három testvérét 1460-ban említik, őt 1483-tól. Volt egy ifjabb Miklós nevű öccse is, akit csak 1493-ban említenek.

¹⁴⁸ *Köblös* i. m. 455. 4. j. – Sánkfalvi Zelére ld. *Uo.* 466–467. 1502 és 1511 közt királyi titkár.

¹⁴⁹ *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló-korban. In: *Levéltári Közlemények* 39 (1968) 211–215.

¹⁵⁰ *Bónis* i. m. 329–333, 378–379, 399–414.

¹⁵¹ Ld. fenn, 145. j.

¹⁵² *Ábel* i. m. 84. (Sajtóhibaként 82 van az élőfejen.)

¹⁵³ *Georgius Pray*: *Epistolae procerum regni Hungariae*. Pars. I. Posonii 1806. 101.

¹⁵⁴ *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. Tom. XIX. Budae 1793. 13, 15.

¹⁵⁵ *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. (Jogtörténeti Tár 1/1.) Bp. 1997. 4305. sz.

¹⁵⁶ Dl. 24788.

¹⁵⁷ *Sörös Pongrác*: Statileo János életéhez. In: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1915–1916 –iki tanévre*. Pannonhalma 1916. 3–12. (Származása, és életpályája Mohácsig.) – *Köblös* i. m. 315–316. – *Solymosi László*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Bp. 1997. 15–16. 35–36. 39–40. j. – Statileo és Beriszló rokonságára még visszatérek. – Beriszlóra ld. *Kubinyi*: Főpápok i. m. 171–183.

¹⁵⁸ *Solymosi*: A veszprémi i. m. 46. – A zsinati határozatok új kiadása: *Uo.* 45–107.

¹⁵⁹ A helynök szükséges jogi tudására ld. *Bónis*: Szentszéki i. m. 638.

küldték, az útiköltséget Szlavónia adójára utalták ki.¹⁶⁰ 1521-ben Velencében, 1525-ben Lengyelországban volt követ, az ő tevékenysége hozzájárult a Lengyelország és Poroszország közti békekötéshez.¹⁶¹ Ezzel kapcsolatban tudós és ékesszóló férfinak nevezték.¹⁶² Ugyanakkor Andrzej Krzycki lengyel királyi titkár egy levelében így jellemzi: „vir, ut nosti, suavis et minime fuccati ingenio.”¹⁶³ Brodarics is kiemeli eszét és tanultságát.¹⁶⁴

Albisi és Statileo esetében tehát feltételezhető az egyetemi tanultság, azonban a nem egyetemen tanulók esetében is sokszor ki lehet mutatni a magas műveltséget. Thurzó Eleket – mint láttuk – Horváth János is kiemelte.¹⁶⁵ Macedóniai László, vagy Oláh Miklós jelentőségét e téren sem kell bizonygatni.¹⁶⁶ Kevésbé tudott azonban, hogy Acél Ferenc is folytatott irodalmi tevékenységet: 1514-ben jelent meg négy nagybőjti beszéde Bekényi Benedek epigrammaival együtt.¹⁶⁷ A titkárok a királlyal és a királynéval, akár a kamarások, állandó személyes kapcsolatban álltak, ők képviselték az uralkodó környezetében a műveltséget, így a nemzetközi humanista tudós társadalom szemében emelték az udvar fényét. Nem volt feltétlenül minden secretarius humanista, jól tudtak azonban latinul írni, rendelkeztek a korabeli műveltséggel. Erre szükségük is volt sokoldalú feladatkörük ellátásához. Ezeket – mint láttuk - lényegében három főcsoportra oszthatjuk: külpolitika, belügyi feladatok és a kérvények elintézése. Bárhol bevethetők voltak helyettesként is: így a pénzügyigazgatásban és a kancelláriában. Ami még fontosabb, megjelenhettek a királyi tanácsban is. A tucatnyi titkár természetesen nem tartózkodott állandóan az udvarban, mint ahogy az udvari nemesség egy része sem, hanem csak akkor, amikor szükség volt rájuk. Erre a legjobb példa Statiliohoz kapcsolódik. 1525. január 30-án érte küld a király, találják meg Örsön (örsi prépost volt), vagy máshol. Február 22-én már megkapta útiköltségét Lengyelországba, ahol – mint láttuk – eredményes diplomáciai akciót hajtott végre.¹⁶⁸

A titkárok származás szerinti társadalmi összetétele vegyes. Mágának kevesen számítottak: Bebek Imre és Batthyány Orbán, akinek apja kincstartóként jutott be a nagyságosok közé. Arisztokrata volt Thurzó Elek is, aki a külföldi „liber dominus Plesnensis” bárói címet használta.¹⁶⁹ A szakirodalom Paksi Balázst is ide sorolja, de a Paksiak akkor a bárók és a nemesi előkelők közti sávba szorultak vissza: Balázs testvére, János, a királyi tanácsba választott köznemesi ülnök volt.¹⁷⁰ A köznemesi előkelők (proceres) tartoztak Apafi Farkas, Gerendi Miklós, Kálnai Imre, Keserű Mihály, Macedóniai László, Móré Fülöp. Köznemesnek számítottak Acél Ferenc, Brodarics István, Bucsei (Dragessic) Illés, Mekcsei György, Nádasdi Tamás, Serédi Gáspár, Szalaházi Tamás. Talán ide tartoztak Albisi Bernát, igaz, hogy nem tartozott az Albisi Zólyomi családhoz, így akár jobbágy eredetű is lehetett, valamint Bácsi Miklós, akinek családja azonosíthatatlan. Biztosan polgár családból származott Budai Tóth László és a szászöldi Piso Jakab Meggyesről. Oláh Miklós bármennyire akarta előkelő származását bizonygatni, mégis Oláh István szászvárosi királybíró fiaként nézetem szerint polgárnak szá-

¹⁶⁰ *Iványi Béla*: A körmenyi levéltár Memorabiliái. (Körmenyi Füzetek 2. sz.) Körmeny 1942. 161, 168. sz. – *Uő.*: A körmenyi levéltár missilis levelei I. rész. (Körmenyi Füzetek 5. sz.) 87. sz. – *Sörös*: Statileo i. m. 5. szerint 1516-ban Beriszló a pápához küldte, ez azonban valószínűleg Thomas Niger követségére vonatkozik. *Kubinyi*: Főpapak i. m. 182.

¹⁶¹ *Sörös*: Statileo i. m. 6, 9–10.

¹⁶² „... Statilio Ungaro, viro docto atque eloquenti...” *Acta Tomicianae* VII. k. 225.

¹⁶³ *Uo.* 253.

¹⁶⁴ *Brodericus* i. m. 36: „acris et prompti ingenii vir ac non mediocris literaturae.”

¹⁶⁵ *Ld. fenn*, 137. j.

¹⁶⁶ Macedóniaira *ld. fenn*, 66. j. – Oláh irodalmi tevékenysége közismert.

¹⁶⁷ *Köblös* i. m. 454–455. Címe: *uo.* 6. j.: Quatuor ieiuniores Francisci Zelei Vaciensis et Posoniensis canonici ad lectorem. Később a Zelei, azaz Szelői, Kisszelői név helyett inkább az Acélt használta.

¹⁶⁸ *Fraknói*: II. Lajos i. m. 67, 85–86.

¹⁶⁹ *Df.* 217776. Magyar mágnássá rövidesen titkársága után lett kamarásmesterként.

¹⁷⁰ Balázs származására utoljára: *Köblös* i. m. 310.- Jánosra: *Kubinyi*: A magyar állam i. m. 75.

mítható.¹⁷¹ Ugyancsak polgárnak vehetjük a két külföldit: a velencei Balbit és a trogíri Statileot. Normann János pilisi apát származásáról semmit sem tudunk.¹⁷²

A secretariusok testülete tehát nem volt homogén, ezért szükséges annak vizsgálata, hogy milyen módon juthatott be valaki közéjük. Ez igen ingoványos terület. Bónis György és őt követve Köblös József megkísérelték ugyan ennek vizsgálatát, de csak igazolhatatlan hipotéziseket tudtak felállítani.¹⁷³ Ez nem jelenti azt, hogy tévedtek volna, csak más megoldási lehetőségek is adódhatnak. Ugyanarról van ugyanis szó, ami mindig volt, és mindig lesz: a protekcióról. Lehet valakit támogatni rokonság, iskolatársi kapcsolat, azonos politikai nézetek, lekötelezettség, stb. miatt. Történhet ilyesmi teljesen áttételesen is: valaki a protektorának kiszemelt személlyel közös barátján keresztül szerez támogatót. Ilyesmit, és sok más hasonló példát manapság is lehet látni: így volt ez akkor is. Ebből egyébként az is következik, hogy egy kinevezésnek az esetleg adatokkal alátámasztható protekció sem volt mindig a valódi forrása. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne volna szükséges ezekre kutatni, feltevéseket bemutatni. Csak azt nem szabad hinnünk, hogy hipotézisünk történeti tény, hiszen lehet, hogy nem is felel meg a történeti valóságnak.

A nehézségekre jó példa Statileo (Statilius, Staphileus, helyesen Statilić) János pályája. Látványosan az egész ügy világos: Beriszló Péter rokonaként került Magyarországra. Ez valószínűleg helyes is, de van más megoldás is. A probléma Beriszlóval kezdődik, aki 1502-ben már kalocsai kanonok.¹⁷⁴ Trogíri származású volt, de az akkor már mágnásnak számító Grabarjai Beriszló család tagjaival szoros rokoni kapcsolatokat ápolt, noha más címet használt.¹⁷⁵ A közismert hamisító Marnavich Tomkó János Beriszló Péterről írt életrajzában lényegében mégis valószínűsíteni tudta a családhoz való tartozást. Szerinte különben a Trogirba menekült Beriszló Jánosnak az ottani polgár Staninus Statilius leányától, Magdolnától született fia volt Péter.¹⁷⁶ Beriszló Péter magyarországi karrierjét is többféle módon magyarázhatnánk, most azonban Statileo a lényeges. Brodarics szerint Beriszló Péternek „ex sorore nepos”, azaz nővérétől való unokaöccse lett volna.¹⁷⁷ Sörös a Marnavich által megállapított rokonságból indult el: e szerint Stanino Statileonak volt egy leánya, Magdolna, Beriszló Péter anyja, és egy Mihály nevű fia, akitől János született. E szerint Beriszló és Statilio unokatestvérek lettek volna.¹⁷⁸ A kérdés tehát egyelőre nehezen válaszolható meg. Solymosi nem véletlenül nem tér ki a püspök és helynöke rokoni kapcsolatára, de rokonának tartotta. A rokonságból azonban mások is jutottak Veszprémbe. Statilius Miklós éneklőkanonok lett, Verancsics Antal somogyi főesperes, akit ebben a javadalomban, amikor Padovába ment tanulni, Statileo János másik unokaöccse, Statileo Máté fia, ugyancsak János követett.¹⁷⁹

Így a legvalószínűbb, hogy Statileo pályáját rokona, Beriszló püspök és bán egyengette nemcsak egyházmegyéjében, hanem a királyi udvarban is. Van azonban más probléma is. 1512. április 14-én a veszprémi püspök, aki Rómában volt követ, hazautazva Velencében volt. Négy nappal később Zuane Stafileo Tragurin, a Rota (szentszéki bíróság) auditora jelent meg

¹⁷¹ *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila.* Edd. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.) Bp. 1938. 21–22. – Oláh István 1522 évi végrendelete polgári jellegű. ETE i. m. I. k. 55–56.

¹⁷² A fentiekben az egyes titkárok említésénél idézett irodalomból rekonstruálható származásuk, így jegyzetet most csak a legszükségesebb esetben adtam.

¹⁷³ *Bónis: A jogtudó i. m. és Köblös i. m.* bármely személy tárgyalásánál passim.

¹⁷⁴ *Udvardy József: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban.* Bp. 1992. 94.

¹⁷⁵ *Kubinyi: Főpapok i. m.* 171–172.

¹⁷⁶ *Joannes Tomco Marnavich: Vita Petri Berislavi Bosnensis, episcopi Vesprimiensis, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnaeque bani etc.* In: *Monumenta Hungariae Historica.* II/3. k. Pest 1857. 222–224. – Az itt említett három Grabarjai testvér, Beriszló (János), Márton és Dezső (Miklós) valóban élt, az adatok elfogadhatók. Vö. *Engel: Magyar Középkori Adattár id. CD-ROM.* Borics nembeli Grabarjai Beriszló alatt. – Grabarjai Dezső Miklós különben Mátyás alatt temesi ispán volt. *Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló alatt.* In: *Századok* 121 (1988) 211. Itt felvettem, hogy esetleg alispán volt, ezt ma kevésbé hiszem.

¹⁷⁷ *Brodericus i. m.* 36.

¹⁷⁸ *Sörös: Statileo i. m.* 3–4. – *Köblös i. m.* 315.

¹⁷⁹ *Solymosi i. m.* 16.

ugyanott, aki 1511-ben pápai követ volt Lengyelországban és Magyarországon. A pápa most nevezte ki šibeniki püspöknek, (Verancsics oda való volt), amit a velencei köztársaság, amelyhez a város tartozott, is elfogadott.¹⁸⁰ A magyar királyi titkár Statileo nyilván nem azonos személy a pápai követtel, hiszen az már 1512-ben püspök lett, és mellesleg mindkét jog doktora is volt.¹⁸¹ Az viszont nyilvánvaló, hogy a római diplomata épp előtte járt Magyarországon, Velencében pedig összejött rokonával Beriszlóval. A magyar királyi titkár Statileot a következő évben tudjuk – mint láttuk – veszprémi kanonokként kimutatni, ezért kézenfekvő, hogy 1512-ben vitte magával Beriszló. Az lényegtelen, hogy milyen fokú rokonságban állt a püspök és későbbi helynöke egymással, viszont nem zárható ki, hogy az igazi protektora az új šibeniki püspök volt. Nem lehetetlen még vatikáni kapcsolat sem.

Nem Albisi Bernát volt ugyanis az egyetlen pápai diplomata, aki a magyar titkárok közé került.¹⁸² Piso Jakab apostoli protonotarius és jogi doktor is több ízben viselt szentszéki követséget Lengyelországban és Magyarországon, mielőtt hazatért, és II. Lajos nevelője, egyben királyi titkár lett.¹⁸³ Kálnai kanonoki, majd később királyi titkári kinevezését a Szentszék erőltette.¹⁸⁴ Nádasdi azért lett titkár, mert Thomas de Vio (Cajetanus bíboros) pápai legátus tolmácsaként jött haza, az pedig benyomta a titkárok közé.¹⁸⁵ Brodarics kancellári kinevezését, mint közismert, a pápai diplomácia harcolta ki. A felett ugyan lehetne vitatkozni, hogy a római nyomást esetleg a kúriában jó kapcsolatokkal rendelkező magyar diplomaták indították-e el, az azonban vitathatatlan, hogy az egyetemes egyházat irányító hivatalokban különböző országokból származóak dolgoztak, akiket a Szentszék később előszeretettel helyezett el szülőföldjükön jó állásba, nyilván, hogy ott képviseljék a pápaság érdekeit.

A titkárok közé kerülésnek számos módja volt lehetséges. Bizonyára hozzájárultak ehhez a családi kapcsolatok. Sajnos, jóval kevesebb adat maradt fenn a nőági rokonokra, így olykor nem ismerünk fel első- és másodfokú – nőági – unokatestvéreket, és komolyabb súlyt tulajdonítunk az azonos családnevűeknek, noha esetleg csak ötöd – hatod fokú unokatestvérek voltak. Teljességre való törekvés nélkül adat néhány leányági kapcsolatra. Macedóniai László pl. közeli rokona, sőt legvalószínűbben elsőfokú unokatestvére volt Bátori István nádornak.¹⁸⁶

Ezzel a vezető bárói családok befolyását növelhette Macedóniai a titkárok közt. Az 1483-ban meghalt Hédervári Pál egyik leányának fia Paksi Balázs, másik leánya unokája Bebek Imre, a harmadik leányé pedig Apafi Farkas voltak a titkárok közül. Bebek és Apafi tehát másodfokú unokatestvérek voltak, mindketten pedig Paksit másodfokú nagybátyjuknak mondhatták. Hozzá kell még tenni, hogy Apafi pedig Gerendi Miklós titkárnak volt apai ágon másodfokú unokatestvére.¹⁸⁷ Gerendinek viszont Csúcsi Tomori Ágota, Gerendi Mátyás felesége a sógornője volt. Ennek testvére, Tomori István, eredetileg Bornemissza János familiárisa volt, akár rokona, a későbbi kalocsai érsek, Tomori Pál.¹⁸⁸ Ezek után igen valószínű, hogy Gerendinek Bornemissza segítségével sikerült titkárságot kapni, bár ez egyáltalán nem biztos. Azt sem tudjuk, hogy miért váltották le 1525-ben a budai prépostságról Statileo javára.

Ezt a kérdést lehetne tovább vizsgálni, pl. az egyetemre járók vonalán. Erre jó példát idéztem fenn.¹⁸⁹ Együtt járt Padovában egyetemre Batthyány Orbán és Tóth László, mindketten később királyi titkár lett, valamint a néhai udvarmester unokaöccse, Buzlai Farkas. Fegyvervise-

¹⁸⁰ Sanuto i. m. Magyar Történelmi Tár 24 (1877) 224–225. – *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526.) In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 125.

¹⁸¹ Ennek ellenére vannak, akik azonosítják a két személyt. *Vladimir Muljević*: Verancsics Antal és Faustus, a hervát tudósok. In: Verancsics Faustus 1551–1617. = Vár Ucca Tizenhét II. évf. 3. sz. 1994/3. 119–120.

¹⁸² Ld. fenn, 153–154. j.

¹⁸³ *Kubinyi*: Diplomáciai i. m. 124–125.

¹⁸⁴ Ld. fenn, 34. j.

¹⁸⁵ *Kubinyi*: Diplomáciai i. m. 128. – Újabbban: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–20.

¹⁸⁶ *K. Obermayer–Horváth* i. m. 781–782.

¹⁸⁷ *Engel*: Magyar Középkori Adattár i. m. Héder nembeli Hédervári, Becsegergely nembeli Apafi, Ákos nembeli Bebek, Rátót nembeli Paksi, Aba nembeli Kompolti és Tyukod nembeli Kompolti családok genealógiája.

¹⁸⁸ *Jakó*: A kolozsmonostori i. m. 70–76.

¹⁸⁹ Ld. fenn, 104. j.

lési engedélyüket a velencei magyar követ, Móré László királyi titkár járta ki, aki viszont megkapta Tóthtól Megyericsei János volt titkár antik feliratgyűjteményét. A jelentéktelen budai polgárcsaládból származó Tóth emelkedésének ez lehetett egyik eszköze. Azt azonban nem tudjuk, hogy kinek a protekciójára lett kanonok, noha ez a javadalom tette lehetővé egyetemi tanulását. Tanulótársak voltak Kálnai Imre és Nádasdi Tamás titkárok is, és talán nem véletlen, hogy mindkettőjük titkári kinevezését a Szentszék támogatta.¹⁹⁰ Olykor véletlenül találunk érdekes személyi kapcsolatokat. 1519-ben Balbi pozsonyi prépost – és királyi titkár – anyagi ellenszolgáltatás fejében lemondott szolnoki főesperesi javadalmáról Batthyány Benedek budai várnagy fia, Orbán későbbi királyi titkár javára. A Batthyányiak egyik ügyvédje pedig Albisi Bernát egri éneklőkanonok, ugyancsak későbbi királyi titkár volt.¹⁹¹

Azt hiszem azonban, hogy a titkárok közé való bejutás útjait – amennyiben egyáltalán ki lehet kutatni – együtt kellene vizsgálni a királyi udvarba kerüléssel.¹⁹² Figyelembe kellene venni a patrónus – kliensi, rokoni, egyetemi stb. kapcsolatokon kívül az udvari klikkek változó összetételét, a politika alakulását, stb. Ez azonban már más munka feladata. Most csak egy nagyon fontos intézményt kíséreltem meg bemutatni, amit a korábbi történetírás talán nem egészen megnyugtatóan mutatott be. A titkárok igen fontos szerepet játszottak, mind a politikában, mind a kulturális életben. Voltak ugyan kapcsolataik a kancelláriához, de nem tartoztak oda. Viszont ez a titkári intézmény élt tovább János király korában.

¹⁹⁰ *Bessenyei*: A Nádasdyak i. m. 17.

¹⁹¹ *Bónis*: Szentszéki i. m. 591. 4233. sz.

¹⁹² A késő középkori udvarról újabban: *Kubinyi András*: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk. G. Etényi Nóra. Horn Ildikó. Bp. 2005. 13–32.

I. RÁKÓCZI GYÖRGY CÍMERADOMÁNYAI*

Heraldika (pajzs, sisakdísz)

Az erdélyi udvari kancellárián született másolati könyveknek a Kolozsmonostori Konvent Levéltárában fennmaradt, s ma a Magyar Országos Levéltárban őrzött gyűjteményéből az I. és II. Rákóczi György uralkodására vonatkozó kötetek önálló CD-ROM-on jelentek meg,¹ s a jegyzőkönyvekbe I. Rákóczi György 138 címeradományának szövegét is bejegyezték.

A címeradományokban a pajzs általában csücskös- vagy kerektaipú, egy esetben fordul elő ovális pajzs. A pajzs színe/máza túlnyomó részben kék, 6 esetben azonban vörös (Keczkemethi, Kovaczy de Várad, Nagy-Oláh de Várad, Nemes-Grigor de Vánczfalva, Szücs de Szászváros, Vermes családok címerai).² A kék pajzsszínben ne keressünk speciálisan magyar természetességre való törekvést, mint ezt annyian teszik, ugyanis feltehetően a pajzs eredeti ércszínét utánozták ezzel. A 16. századtól kezdve már általános szokássá lesz és öntudatlanul is alkalmazzák, s csak későbbi belemagyarázás, hogy a levegő kékjét jelenti. Szimbolikus magyarázat, amellyel a 16–17. század heraldikájában többször találkozunk. Mikor a címerkép alá talajt helyeznek s a pajzs színe kék, akkor már valóban a levegő kékjét akarja kifejezni.³ Az osztott pajzs ritka, mindössze három található: fehér és vörös (Bojer), sárga és kék (Koncz de Nagykend), kék és vörös (Kövér de Árkos) színűek,⁴ s ezért idegen hatást sejtetnek.

Bár a Királyi Magyarországon a Habsburg-kancellária a törökkorban alig ad sisakdísz nélküli címet, Erdély sajátos heraldikájára éppen az jellemző, hogy általában hiányzik az oromdísz. I. Rákóczi György címeradományai között mindössze 23 esetben volt sisakdísz, és csak kétszer jelölték meg a sisaktakaró színeit: a Kálnai-armálison jobbról arany vagy sárga és kék, balról vörös és fehér, arany-kék a Kövér de Árkos-címeren.

Címerképek

1. Emberi alak (félkar)

Az élő heraldika korában az embert teljes megjelenési formájában ritkán ábrázolták, annál inkább testrészeket, a teljes ember megjelenítése a 16. századtól vált a magyar heraldika igen gyakori motívumává.⁵ Magyarországon a mohácsi vész előtt szimbolikus címereket csupán kis számban adományoztak a királyok, csak a 16. századbeli címerek közt található gyakrabban olyan, amely a heraldikai címeralak helyett magát a címerszerzőt ábrázolja, mint a kardot forgató vitéz, lovas katona vagy ezekhez hasonló kép alakjában. Később azonban szokásossá vált, hovatovább a címerszerző hősök személyes hiúságának dédelgetésével, akik önmagukat akarták látni rajtuk. Különösen az erdélyi fejedelmektől adományozott címerekben, néha anynyi címeralak látszik különféle összeállításban, hogy azoknak címertani leírása szinte nehezen érthető.⁶

Az I. Rákóczi György által kiadott armálisokban leggyakoribb ábrázolási mód a katona. Erdély társadalmának alakításában nagy szerepe volt a katonáskodásnak, amely nemcsak a kiváltságolt rétegek kötelessége volt, hanem jelentős részt vállalt benne a jobbágyság is, ami a hadakozó jobbágyok kivételezéséhez vezetett.⁷ A katonákat megjelenítő címerképeken megfigyelhető, hogy a címereslevél csak a viselet legfontosabb, legjellegzetesebb darabjait írja le, vagy egyszerűen csak a ruházat színeit határozza meg, jóllehet a kérdés vizsgálata a viselet-

* Részlet a hasonló című szakdolgozathból. Miskolci Egyetem BTK Történelem szak – 2005. (Konzulens: Gyulai Éva)

¹ Gyulai (szerk.) 2004

² Gyulai (szerk.) 2004. 23.12. sz.; 17.80. sz.; 17.31. sz.; 23.107. sz.; 19.48. sz.; 19.49. sz.

³ Donászy 1932

⁴ Gyulai (szerk.) 2004. 23.106. sz.; 17.122. sz.; 20.28. sz.

⁵ Nyulásziné 2001. 69. p.

⁶ Calamus 1907

⁷ Szentgyörgyi 1976. 197. p

történet szempontjából fontos, hiszen a katonai réteg – többé-kevésbé – egyenruhát viselt a 16–17. századi Erdélyben, miként Magyarországon is, igaz nem a későbbi, teljesen azonos mundér értelmében. Mivel a katonák fizetését kiegészítő posztó fajtája korlátozott volt, csak olcsó minőségűt és egy-kétféle színűt kaptak, ez a viseletben eleve nagy hasonlatosságot indukált. Folyamatos adatsorral a kérdésre vonatkozóan nem rendelkezünk, de tudjuk, hogy a 17. század elején az erdélyi udvari gyalogság ruházatát⁸ a fejedelem utasítására városi szabók készítették.⁹

Lovas katona 18 armálisban szerepel. Ruházata ötször vörös, egy-egy esetben kék és sárga, nyolcszor páncélt visel, hatszor nincs meghatározva. Fegyverzete a kard (10) és lándzsa (8). Egy esetben (karddal felővezve) nyilazó¹⁰ páncélos lovast látunk Komlói György borosjenői zsoldoskatoná címerén. Borsodi Miklós oklevelében szűkszavúan csak hadfelszereléseket említenek. Kardot tartó páncélos lovas látható az Antal-Lippai, Fábíán de Várad, Kelemen de Wreögd, Sambocréty de Kariasd címerekben, ettől kissé eltér a váradi Kovaczy-címer, mert a címerszerző karddal ellenségfejet szúr át benne. Vörös ruhás lovas fekete lovon, kardra tűzött török fejvel látható a Morva de Sarkad-címerben. Rác de Pintek címerén mindkét fegyver szerepel: vörös ruhás lovas jobbjával véres kardot, baljával lándzsát tart. Lándzsát tartó lovas látható Kasza de Felsőtorja, Nagy de Kérő, Nagy-Keri de Várad, Szeöcs de Eölyvöt címereiben. Pál Bálint deák címerében a vörös ruhás, lándzsát tartó lovas előtt a földön török fej hever. Jára de Alsójára Mihály (ítélőtáblai írnok és jegyző) címereslevelében vörös ruhás, vágta-tó lovas kivont karddal (lovas futár) látható: „...gyors futással van megbízva, hogy a hűségére bízott dolgokat minél gyorsabban teljesítse, nagyon gyorsan fut, csupasz kardját fölfelé tartja, hogy mindenkivel szemben, aki vele szembe jön, megvédhesse magát”.¹¹ Ez a címer is jelzi, hogy Rákóczi különös gondot fordított a hírszerzés és hírközlés (postaszolgálat) megszervezésére.¹²

Néhány esetben egyéb jelképeket is látunk: Bobik de Karánsebes Mihály (a zajkányi harmincad számtartója) címerében kék ruhás karddal felővezett lovas jobbjában lándzsa, fején babérkoszorú. Maxai István (deák, kancellária írnok és jegyző) armálisában sárga ruhás fegyveres lovas, jobbjában három darutollat tart. Az Újtorda mezővárosban lakó katonáknak adományozott címeren két páncélos lovas lándzsákkal rohamoz, fölöttük kard és szabja keresztezve.¹³

Gyalogos katonát 17 esetben ábrázoltak. Fegyverük kard és három esetben puska. Ruházatuk többnyire zöld vagy vörös. A tipikus ábrázolás a jobbjában kivont kardot tartó katona, ilyen áll zöld ruhában Swebe Jakab és Tövisi János címerén. Ettől kissé eltér, mert színes – fölül jácintsínű, alul zöld – ruhát visel a Pápai de Gyulafehérvár-armális katonája. Páncélos férfi véres karddal látható Szabó Mihály címerén. A jobbjában kivont kardot tartó címeralak másik kezében számos dolgot tarthat, így: lándzsát (Arpastoi de Kettely), török fejet (Bodó de Alsocsernaton, Thuri), német fejet (Budai de Alpestes és Moldvai de Thasnád), zászlós kopját (Kovacs és Ferenc de Csíkdanfálva), kardra tűzött török fejet (Nagy Borsai de Berkesz). A katonák gazdálkodó tevékenységet is folytattak ennek megjelenítése az egyik kezében kardot másikban búzakalászt tartó emberi alak ábrázolása (Kovácz de Uzon és Belényesi Farkas). A fenti típusoktól kissé elüt az Eössi de Bihar családnak Báthori Gábor által 1608-ban kiadott

⁸ *Az udvari gyalogság katonái őrizték Gyulafehérvár város kapuit, a fejedelmi család és palota személyes őrségét adták. Részt vettek a tűzoltásban, rendőri feladatokat is elláttak. Rákóczi alatt a gyulafehérvári ágyúöntőházban segítettek, a téli hónapokban hajtóként vadászatokon is felhasználták őket.* B. Szabó–Somogyi 1996. 43.

⁹ Sunkó 1998. 83–84.

¹⁰ *Ijjat fő fegyverként csupán a könnyűfegyverzetű moldvai és havasalföldi kutyánok használták, bár szórványosan előfordult más katonák fegyverei között is.* B. Szabó–Somogyi 1996. 24.

¹¹ Gyulai (szerk.) 2004. 23. 133. sz.; 24.3. sz.; 23.45. sz.; 17.18. sz.; 17.15. sz.; 23.7. sz.; 17.80. sz.; 23.105. sz.; 19.34. sz.; 23.1. sz.; 20.30. sz.; 23.47. sz.; 23.51. sz.; 23.99. sz.; 23.117. sz.

¹² B. Szabó–Somogyi 1996. 75.

¹³ Gyulai (szerk.) 2004. 20.86. sz.; 17.39. sz.; 19.140. sz.

címer-megerősítése: pajzsképén királyi koronán álló (teljes) fehér ruhás ember jobbával kardot, baljával három liliomot tart.¹⁴

A puska mint fegyver szerepeltetése még ritka a katonáknál, mindössze három esetben fordul elő. Csak II. Rákóczi György korában kezdődik a puskásoknak mind nagyobb tömegű nemesedése, ekkor tűnnek fel nagyobb számban a puskás-címerek is. Az I. Rákóczi György által adományozottak között mindhárom egy-egy jelenet mutat be, egyik sem a későbbi tipikus „puskás-címer”. Csatajelenetet ábrázol Vitalius de Gyulafehérvár János címere, amelyen kék köpenyes katona német katonára céloz. Egy vadászjelenet mutat be a másik, ahol puskás férfi nőstényszarvas előtt áll, illetve életképet ábrázol Török de Kiskaszon György címerképe: férfi faágon levő galambra céloz.¹⁵

A hadi vitézségét jelképező félkar 22 oklevélen jelenik meg. Páncélban (Bolmos de Oláhsolyomos, Thamasy-Vargha de Thamasi), vagy anélkül (Eresztevenyi de Ereszteveny, Fintai-Zsóka, Komáromi de Fogaras, Nagy de Egerbegy, Nagy de Huszth, Vermes), mely kivont kardot tart, ezen néha levágott fejjel (Bartos de Sárközújlak, Nagy de Szárazajta, Szilágyi-Szabó de Várad).¹⁶ Ez az egyszerű címerkép, Bocskai fejedelmi címeradományai között is aránylag szép számmal látható.¹⁷

A magyar heraldika nem kedveli a lebegő dolgokat, ezért a félkart gyakran koronára helyezi (Erős de Csíkszentmiklós, Hudra, Nagy de Hosszúmező, Rácz de Sarkad), illetve a koronát is dombra állítja (Szabó-Gyulai de Széplak). Egyedi módon szerepel a félkar a következő címerekben: nyílvevővel átlőtt kar kardot tart (Szijgyártó de Borosjenő), félkar lándzsát hajít (Farkas de Borosjenő János). A mezőgazdasági munkát jelző szimbólumok is megjelennek a kezekben: kar kapát és kardot tart (Török de Magyar Red Pál), félkar három búzakalászt tart (Rácz de Alba Júlia), ugyanez királyi koronán (Bartalyos de Debreczen). A Kecskeméti-armális az igen hasonló, egyöntetű félkar-címerek között igencsak különleges és invenciózus: zöld fűvön félkar pálmaágot tart, mögötte kiterjesztett sasszárnyak.¹⁸

2. Állatok

Négy lábúak

Az oroszlán nemcsak a magyar, de az európai címerekben is a leggyakrabban előforduló címerállat. A címerekben egyértelműen a hatalom, az erő, a bátorság, a harciasság, a győztes személyének megtestesítője. Egyes országok korai heraldikai gyakorlatában ennél többet is jelentett: a mások feletti uralom megtestesítőjévé vált. Az oroszlán jelentéstartalma a hanyatló heraldika korában a címerkérők számára nem mindig volt ismert, így kerülhetett sor arra, hogy a harciasságot az oroszlán mancsába helyezett karddal vagy nyíllal kívánták kifejezni. Természetesen figyelembe kell venni a különböző ábrázolásoknál azt is, hogy esetenként az oroszlán a harcost, az embert helyettesíti, ilyen megfogalmazásban is kerülhet mancsába levágott török fej, növény és mesterségjelvény.¹⁹

I. Rákóczi György címeradományaiban szerepel koronából növekvő oroszlán (Czipő de Almas), amely jobbával véres kardot tart (Pap de Sarkad János). Oroszlán jobbában lándzsát baljában kardot tartva (Bacson de Újtorda). Arany koronát és kardot tartó oroszlán (Nagy-Szász de Kőrispatak, Vikarus de Kőrispatak). Zöld fűvön álló oroszlán, amely kardot és szőlőt tart (Koncz de Nagysolyomos). Jobbjával három liliomot markoló kétfarkú oroszlán (Tarsoly

¹⁴ Uo. 23.13. sz.; 17.117. sz.; 17.130. sz.; 17.116. sz.; 17.100. sz.; 23.101. sz.; 23.110. sz.; 23.115. sz.; 23.111. sz.; 19.46. sz.; 20.40. sz.; 18.44. sz.; 23.114. sz.; 17.19/a. sz.

¹⁵ Uo. 23.64. sz.; 20.25. sz.

¹⁶ Uo. 20.109. sz.; 20.96. sz.; 20.64. sz.; 23.100. sz.; 18.28. sz.; 20.179. sz.; 23.82. sz.; 19.49. sz.; 20.71. sz.; 17.107. sz.; 23.45. sz.

¹⁷ Calamus 1907

¹⁸ Gyulai (szerk.) 2004. 17.114. sz.; 20.8. sz.; 23.10. sz.; 20.98. sz.; 20.167. sz.; 23.103. sz.; 20.61. sz.; 23.2. sz.; 23.104. sz.; 20.70. sz.; 23.12. sz.

¹⁹ Nyulásziné 2001. 47–75.

de Sarkad és Lukács, Veszprinyi). Kövér de Árkos Jakab címerén aranyszínű, ágaskodó oroszlán mellét (violaszínű ruhát viselő) férfi karddal szúrja át.²⁰

I. Rákóczi György fejedelem armálisában, hasonlóan elődei heraldikájához, a leopárd nem heraldikai formájában (szembe néző oroszlán), hanem valóságos párducalakban jelenik meg, egyébként a magyar heraldikában általában természetes színben és formában ábrázolják, alakja lépő vagy ágaskodó. Csapó-Szegedi kardot tartó leopárdot/párducot kapott címerül, Nagy-Pinkóczy de Szigeth leopárdja/párduca hármashalmon áll, jobbával véres kardot, baljával három fehér liliumot tartva. Az adományozott foglalkozására utal a leopárd Szabó-Hegyközi armálisában, ahol jobbával kardot, baljával szabóollót tart. A farkas ábrázolása általában nehezen különböztethető meg a rókaétól. Nemes-Grigor de Vánczfalva máramarosi szolgabíró (zöld fűvön) ágaskodó farkast kapott, amely mellső lábaival szarvas fejet tart, az aranyszarvánál fogva.²¹

A szarvas ábrázolása általában stilizált. Ábrázolható álló, szökellő, fekvő és ülő helyzetben. Lehet egész alakos vagy kinövő helyzetű, s mindig a tisztaság, a tudás jelképe. Már az ókori hitvilágban is úgy jelenik meg alakja, mint aki le tudja győzni a kígyót, azaz a gonosz ellenséget, aki eljut az élet vizéhez. A vadászjelenetekben ábrázolt szarvas sem egyértelmű, hiszen jelentheti a tényleges vadászat célpontját, minden átvitt értelem nélkül, de jelentheti azt is, hogy a tudatlanok a hívőt üldözik. A szarvas nagyon változatosan jelenik meg a fejedelem által adományozott címerekben. Szücs de Szászváros István (szászvárosi házitanító) címerében köves helyen futó lombos szarvú szarvast ábrázoltak. A (már korábban említett) Vancza de Butasza Jónás vadászjelenetében, puskás férfi előtt teljes nőstényszarvas áll. Szabó de Varsolcz Miklós (törvénytáblai írnok, jegyző) armálisában sziklából növekvő, nyakánál karddal átszúrt szarvas jobbával írotollat szorít.²²

Madarak

A kora újkori heraldika és emblematika egyik legnépszerűbb ikonográfiai típusa az egyik lábával követ tartó őrdaru²³ I. Rákóczi György adományai közül sem hiányzik. Nagy-Oláh de Várad címerében szikla csúcsán álló daru lábával (kő helyett) arany tollat tart. Tatt János (a gyulafehérvári fejedelmi majorság gondozója) fűvön álló daruja lábával kövecskét tart. Nagy de Sepsiszentgyörgy Balázs (a fejedelmi tábla hites jegyzője) címerében a lábával követ tartó daru csőrében írotoll van. Ehhez hasonlóan jobbával követ, csőrében írotollat tart Rákosi de Alsócsernaton (kővári-szamosújvári-sárospataki számvevő) kiterjesztett szárnyú daruja. Különleges Jankó de Uzon Boldizsár címere, amelyben a könyvre szálló daru egyik lábával megérinti azt, másikkal követ tart. A darut szimbolizálja a három darutoll, amit sárga ruhás feyveres lovas tart jobbában, Maxai István (deák, kancelláriai írnok és jegyző) armálisában.²⁴

A gólya ábrázolása is hordozhatja az éberséget szimbolizáló őriző madár ikonográfiáját, s így gyakran megegyezik a daruéval, de szabályos ábrázolásánál nem követ tart, hanem csőrében halat vagy kígyót.²⁵ Jánosfalvi János (kancelláriai írnok) címerében kőszikla csúcsára helyezett koronán áll a gólya, lábában írotollat tartva. Kálnai Mihály (a gyulafehérvári udvarház kulcsára) címerképén foglalkozásának jelvényét, azaz kulcsot tart (három kardon) csőrében, a királyi koronán jobb lábon álló örgólya. A hattyú ábrázolása hasonló a libéhez, attól annyiban tér el, hogy nyaka hosszabb, lába és csőre fekete, teste fehér. Árkosi Mihály (kancelláriai írnok) címerében koronán álló hattyú, bal lábában írotollat tart.²⁶

A természetűen ábrázolt galamb mindig fehér színű, csőrében olaj- vagy babérággal, álló, kiterjesztett szárnyú, vagy repülő helyzetű. A címerekben kezdetektől a béke, a békéért tevő-

²⁰ Gyulai (szerk.) 2004. 17.20. sz.; 20. 97. sz.; 17.23. sz.; 20.124. sz.; 20.123. sz.; 20.94. sz.; 20.94. sz.; 23.113. sz.; 23.132. sz.; 20.28. sz.

²¹ Uo. 19.180. sz.; 17.79. sz.; 23.107. sz.

²² Uo. 19.48. sz.; 19.50. sz.; 20.69. sz.

²³ Gyulai 2005.

²⁴ Gyulai (szerk.) 2004. 17.31. sz.; 17.127. sz.; 18.176. sz.; 23.98. sz.; 23.102. sz.; 17.39. sz.

²⁵ Nyulásziné 2001. 91.

²⁶ Gyulai (szerk.) 2004. 23.49. sz. 17.9. sz. 23.17. sz.

kenykedő ember szimbóluma.²⁷ Tipikus ábrázolás látható Rác-Denthelyi, és Rác-Tömösvári armálisok címerképein, ahol hármasként halom fölött fehér galamb repül csőrében olajággal. Márkus armálisában a galamb csőrében búzakaralás tart. Koncz de Nagykend János galambjának csőrében cédula látható.²⁸ A holló ábrázolása stilizált, színe fekete, megjelenítése álló vagy repülni készülő. A legenda szerint a hollók kikaparják annak a szemét, aki szüleit nem becsüli.²⁹ Baka de Kurtapatak³⁰ címerében kiterjesztett szárnyú holló csőrében babérkoszorút tart.

A pelikán ábrázolása heraldikailag szinte csak meghatározott formában lehetséges, amint fészken állva, csőrével mellét szaggatja, melléből vér fröccsen, a fészkekben előtte három fióka emeli ki fejét, kitátott csőrrel. Az ábrázolás jelentéstartalma az önfeláldozás. A monda szerint a fiókák szülei arcába csaptak, mire azok rácsaptak fiókáikra, akik ettől meghaltak. Az anya harmadnap odament hozzájuk, csőrével feltépte testét, és a fiókákra folyt vér feltámasztotta őket. E monda révén vált a pelikán részben Krisztus szimbólumává, részben az önfeláldozás jelképévé. A pelikán és fiókái fehér színben ábrázolhatók, csőrük és a vér vörös, a fészkek arany vagy zöld.³¹ Kovacs de Okland János (kancelláriai írnok és jegyző) és Veres de Maxa György (deák, a gyulaféhevári fejedelmi jószágok alszámtartója) címerein a pelikán hagyományosan ábrázolva, vérével négy fiókáját táplálja (fölötte emberi kar írotollat tart.)³²

3. Növények

A növények csak kísérőelemként fordulnak elő. A liliom megjelenése a leggyakoribb, amely a heraldika egyik legrégebb és legkedveltebb virága. Ábrázolására szigorú szerkesztési szabály alakult ki. A liliom az ókortól a fény, az élet jelképe.³³ Három liliom található férfi kezében (Eössi de Bihar, Felsőbányai Gergely), illetve oroszlán (Tarsoly de Sarkad és Lukács, Veszprinyi), leopárd (Nagy-Pinkóczy de Szigeth) vagy griff karmában (Ákosfalvi-Thamási János, Csonka de Tövis István). Ehhez hasonlóan búzakaralást tart férfi a kezében (Kovács de Uzon, Belényesi Farkas) és galamb a csőrében (Márkus). Egy szőlőfürt is látható oroszlán lábában (Koncz de Nagysolymos). Ezekon kívül olajág (Rác-Denthelyi, Rác-Tömösvári), pálmafa (Bojer de Szacsal Miklós) és pálmaág (Kecskeméti), babérkoszorú (Bobik de Karánsebes Mihály Baka de Kurtapatak, Egyed-Kőrispataki de Kőrispatak János, János-Kászoni de Kászonszékfalva Miklós) jelenik meg a címerképekben.³⁴

4. Tárgyak

Az élő heraldika korában mindenféle fegyvert ábrázoltak a címerekben. A stilizálás itt csak a löfegyverek esetében érvényesült. A fegyvereket (a festő kézügyességének függvényében) olyan precízen ábrázolták, hogy annak típusa felismerhető legyen.³⁵ Az I. Rákóczi György által adományozott címereken leggyakrabban a kard fordul elő. Amennyire népszerű címerkép nálunk a kard, annyira ritkán találkozunk vele mint főmotívummal.³⁶ I. Rákóczi György adományai között egyszer fordul elő Dan de Alsófenteős János (kövári és udvari szolgálattelvő) címerében: királyi koronán két kard egymást keresztezi. Kísérőelemként minden katona leírásánál szerepel fegyver.³⁷

²⁷ Nyulásziné 2001. 91.

²⁸ Gyulai (szerk.) 2004. 23.9. sz. 23.8. sz. 23.24. sz. 17.122. sz.

²⁹ Nyulásziné 2001. 93.

³⁰ Gyulai (szerk.) 2004. 20.141. sz.

³¹ Nyulásziné 2001. 95.

³² Gyulai (szerk.) 2004. 18.129. sz.17.8. sz.

³³ Nyulásziné 2001. 102.

³⁴ Gyulai (szerk.) 2004. 17.19/a. sz.; 24.6. sz.;23.113. sz.; 23.132. sz.; 24.179/b. sz.; 19.139. sz.; 19.81. sz.; 18.44. sz.; 23.114. sz.; 23.24. sz.; 20.94. sz.; 23.9. sz.; 23.8. sz.; 23.106. sz.; 23.12. sz.; 20.86. sz.; 20.141. sz.; 20.51. sz.; 18.127. sz.

³⁵ Nyulásziné 2001. 107.

³⁶ Ghyczy 1935

³⁷ Gyulai (szerk.) 2004. 19.115. sz.

A címerszerző mestersége három címereslevélben nyer kifejezést. Az Újlaki-Kovácz (fejedelmi csizmadia) címerében férfi jobbában kardot, baljában csizmadia-kést tart. Szabó de Borzas címerképén a jobbában szintén kardot tartó férfi, baljában szabóollót fog. Ehhez hasonlóan szabóollót és kardot markol Szabó-Hegyközi leopárdja is. A könyv a tudás jelképe, azoknak a címerében szerepel, akik tudásukkal emelkedtek ki környezetükből, vagy tevékenységük az oktatással függ össze. Egyházi személyek pajzsbeli ábrázolásánál szintén gyakran szerepel a könyv, amely ebben az összeállításban a Bibliát jelenti. Koncz de Nagykend János armálisában egy ifjú, iskolai köpenybe öltözve, nyitott könyvet olvas. Semjénfalvai György (deák) címereslevelében tudósi (tanári) viseletbe öltözött férfi, jobbával kalapját, baljával nyitott könyvet tart. Jankó de Uzon Boldizsár (dévai pap) címerében két kard hegye között egy szent könyv (*sacer kodex*), vagyis Biblia látható, amelyre őrdaru száll.³⁸

A foglalkozásra utaló írotollak a címerpajzs főalakjaival együtt jelennek meg: emberi félkarban (Felsőbányai Gergely, Kovacz de Okland János, Veres de Maxa György), griff karmában (Egyed-Kőrispataki de Kőrispatak János, Incze de Kisgörgény Márton), hattyú lábában (Árkosi Mihály) és gólya (Jánosfalvi János), de leggyakrabban a daru csőrében (Szabó de Varsolcz Miklós, Nagy de Sepsziszentgyörgy Balázs, Rákosi de Alsócsernaton), egyszer a lábában (Szabó de Varsolcz Miklós).³⁹

5. Képzeletbeli alakok

A griff a sas és az oroszlán kombinációjából kialakult fantázialény, felsőteste a sasra hasonlít, bár fülei hegyesek, sasszárnyai pedig a lapockához illeszkednek. Az oroszlánhoz hasonlóan elhelyezkedő végtagjai közül az elsőkön saskarom látható, a hátsók hasonlóak az oroszlánéhoz. Szerkesztési formája általában az oroszlánéval egyező, ágaskodó helyzetben ábrázolják. Színe rendszerint arany.⁴⁰ Ákosfalvi-Thamási János (kancelláriai írnok), Csonka de Tövis István (udvari familiáris) címerképein a griff hármashalmon áll három lilomot tartva karmában. Egyed-Kőrispataki de Kőrispatak János (az udvari kancellária írnoka) armálisában a hármás kősziklán álló griff jobbával tollat, baljával babérkoszorút tart. Incze de Kisgörgény Márton (Kovacsóczy István kancellár udvari familiárisa) griffje jobbában toll, baljában kard látható. János-Kászoni de Kászonfelősfalva Miklós címere jobbával kardot, baljával virágból font koszorút tartó griffet ábrázol. Szabó de Kézdivásárhely Bálint (a gyulafehérvári udvarház pincéinek alkulcsára) címerképén a griff egyik lábával kardot, másikkal kulcsokat tart.⁴¹

Az egyszarvú lóból formált mesebeli lény, amelynek homlokából szarv nő ki. Heraldikailag helyes ábrázolásánál a szarva enyhén ívelt, farka az oroszlánéhoz hasonlít, de bojt nélkül. Színe általában ezüst vagy fehér, ágaskodva, lépve, vágatva ábrázolható, lehet teljesalakos vagy kinövő helyzetű. A keresztény hitvilágban Krisztus megtestesült alakja, valamint a szüzesség és a tiszta szeretet jelképe.⁴² Az egyszarvú a Szapolyaiak címerállata (a farkas mellett), így erdélyi kultusza talán János királyig is visszavezethető. I. Rákóczi György Nagy-Szigethi Györgyöt, a kisebb kancellária jegyzőjét adományozza meg az unikornissal, amely arany koronából nő ki és lábával kígyót markol.⁴³

A sárkány olyan képzeletbeli két- vagy néglábú lény, amely fejét és karmokban végződő lábát a grifftól, szárnyát a denevértől, nyílban végződő farkát a hullóktól kölcsönözte, teste pikkelyekkel fedett. Ábrázolása általában álló, de lehet fekvő vagy lépő helyzetű. Színe arany, ritkán zöld. Az ókortól kezdve a sárkány a gonoszság jelképe, a keresztény hitvilág az ördöggel azonosítja.⁴⁴ Rákóczi adományai között egyszer szerepel: az egyházi ruhába öltözött férfi lába alatt egy fekvő helyzetű sárkány látható, Szászvárosi-Pap de Lugas Péter hátszegi plébá-

³⁸ Uo. 23.131. sz.; 17.112. sz.; 17.79. sz.; 17.122. sz.; 17.10. sz.; 23.102. sz.

³⁹ Uo. 24.6. sz.; 18.129. sz. 17.8. sz.; 20.51. sz.; 17.82. sz.; 23.17. sz.; 23.49. sz.; 20.69. sz.; 18.176. sz.; 23.98. sz.; 20.69. sz.

⁴⁰ Nyulásziné 2001. 125.

⁴¹ Gyulai (szerk.) 2004. 19.139. sz.; 19.81. sz.; 20.51. sz.; 17.82. sz.; 18.127. sz.; 17.7. sz.

⁴² Gyulai 2004

⁴³ Gyulai (szerk.) 2004. 18.171. sz.

⁴⁴ Nyulásziné 2001. 126.

nos címerében.⁴⁵ A papi címerben egyértelműen az egyház, a papi rend által üldözendő gonoszt jelképezi.

A sisakdíszek címerképei

Sisakdísz-leírás mindössze 23 esetben volt a közel másfél száz Rákóczi-armális között. A sisakdíszeknek a címerképpel való összevetéséből megállapítható, hogy hat esetben megegyezik a címerképpel, mégpedig megismétli azt, illetve növekvőben ábrázolja. Részben megegyezik 6 armálisban, amikor a fő címeralakot helyezik a sisakra. Legtöbbször, a fennmaradó 12 címeren ugyanakkor a sisakdísz már jelvény jelenik meg.

A sisakdísz képeit ugyanúgy csoportosíthatjuk, mint a pajzs ábráit. Férfi kétszer jelenik meg, mindkétszer a címerben szereplő alak megismétlése (Farkas-Szűcs de Belényes, Török de Kiskaszon). A félkar-ábrázolások a leggyakoribbak: a félkar tart kardot (Szabó-Gyulai, Eresztevényi de Eresztevény, Nagy de Huszth, nyílvesztő (Nagy Pinkoczy de Szigeth), Bibliát (Maxai), csillagot (Szabó de Kézdivásárhely), Veres de Maxa sisakdíszén kardot, holdat, csillagot.⁴⁶ Utóbbi két címer nagyon különleges, mert égitest a pajzsban is csak egyszer fordul elő (Szászvárosi-Pap de Lugas), ahol sugárzó nap von glóriát egy imádkozó pap köré. Az égitestek elsősorban kísérőelemek a címerekben. A nap, a hold, a csillagok a teremtés, az élet szimbólumai, bármilyen formában is jelennek meg a címerképekben. A nap- és holdkultusz nemcsak az ókori Kínában vagy Egyiptomban játszott kiemelkedő szerepet, de a hagyományok szerint a hunok fejedelmei is a nap és hold által trónra emeltnek tekintették magukat. A székelyek a középkorban is a napra és a holdra tettek esküt, és Erdély címerében e két égitest a székelyeket jelképezi.⁴⁷ Az állatok közül megjelenik az oroslán, amely kardjával suhint (Veszprinyi, Tarsoly de Sarkad és Lukács), növekvő leopárd kardot és szabóollót tartva (Szabó-Hegyközi), növekvő farkas szarvasfejet fogva (Nemes-Grigor), gólya (Jánosfalvi) és hatytyú (Árkosi Mihály) csőrében babérággal és növekvő griff (Egyed-Köröspataki de Köröspatak János). Egyedi az a sisakdísz, amelyen kismadár (*avicula*) szőlőfürtöt csipeget (Kisgörgény Ince). Fegyverek közül megjelenik a kard önmagában (Komáromi de Fogaras, Bojer) és három búzakalással keresztbe téve. Látható zászlóskopja vörös és sárga (Thamasy-Vargha de Thamasi, Hudra István), illetve vörös és kék (Rácz de Sarkad) zászlókkal. Mint mesterségjelvény az író toll is előfordul méghozzá három különböző színben: vörös, fehér, kék egy címeren (Nagy Szigethi).⁴⁸

Jelenet (zsáner) a címerképen

Az eseményeket megörökíteni akaró jelenetes címereknek egynéhány igen érdekes példája található Rákóczi címeradományai között. Ebben a korszakban a motívumok sokszor összetettek, bonyolultak. A magyar heraldika sajátossága a bonyolultabb címerek iránti vonzalom.⁴⁹ Vitalius de Gyulafehérvár János címere: egy ember kék (*coeruleus*) köntösben, amely a jobb vállát és a hátát fedi be, puskát emel a szeméhez és egy német katonára akarja a golyót kilőni. Váncza de Butasza Jónás (kövári gyalogpuskás katona) címerképén királyi koronán egy (egész) férfi áll. Két kezével egy puskát szorít az arcához és egy nőstényszarvasra céloz, amely előtte áll. Török de Kiskaszon György (aki a fejedelem fiának, a gyermek Rákóczi Zsigmondnak őrőze, testőrgyalogos katona) armálisában zöld ruhás ember egy hosszú puskát tart a jobb arcához és éppen löni akar vele. A bal szeme be van zárva, a jobb szeme nyitva van, s egy fa ágai között levő galambra céloz. Szászvárosi-Pap de Lugas Péter (hátszegi plébános) címereslevelén egy ember sötét egyházi (papi) ruhában, fedetlen fejjel látható. Mindkét kezét összeteszi és fölfelé emeli, mintha imádkozna, egyenesen állva. A feje fölött egy

⁴⁵ Gyulai (szerk.) 2004. 23.11. sz.

⁴⁶ Uo. 23.114. sz.; 20.25. sz.; 20.167. sz.; 20.64. sz.; 23.82. sz.; 24.179/b. sz.; 17.39. sz.; 17.7. sz.17.8. sz.

⁴⁷ Nyulásziné 2001. 105–106.

⁴⁸ Gyulai (szerk.) 2004. 23.132. sz.; 23.113. sz.; 17.79. sz.; 23.107. sz.; 23.49. sz.; 23.17. sz.; 20.51. sz.; 17.82. sz.; 18.28. sz.; 23.106. sz.; 20.96. sz.; 20.8. sz.; 20.98. sz.; 18.171. sz.

⁴⁹ Nyulásziné 2001. 68.

királyi korona alatt sugárzó nap ragyog rá és fényével körbeveszi. Lába alatt egy sárkány kinyújtott nyelvvel, mintha cipőjébe akarna harapni. Semjénfalvai György (deák, egyházi rendű személy) címerében egy ember iskolai, tudósi (tanári) ruhába öltözve jobbával sapkáját tartja, baljával egy nyitott könyvet. Feje csupasz. Arca előtt egy fegyveres katona kövér lovon ül, háta mögött két ifjú, az egyik vörös, a másik fehér köntösbe van öltözve és egy érett búzaka-lászt nyújtanak a lovon ülő katonának. Jankó de Uzon Boldizsár (dévai pap) címerképén királyi koronából két kard emelkedik ki, egymással szemben. Felsőbányai Gergely (deák) címerében zöld fűvön egy teljes vörös ruhás ember, jobbával írotollat, baljával pedig fehér lilio-mokat tart, másik oldalán zöld ágon egy kiterjesztett szárnyú fülemüle ül, nyitott csőrrel, mintha énekelne. Katona György (Pekri Ferenc kamarás szervitora) címerében zöld ruhás lovas ifjú jobbával – sárga kesztyűvel – sólymot tart. Pálfi de Várfalva János címereslevelén arany koronából növekvő ember emelkedik ki, jobbával kardot tart, baljával egy oszlopot fog. Szászsebesi Bogdány Miklós (gyulafehérvári majoros) sétáló férfi baljával az övét fogja, jobbával botot (foglalkozása jelvényét) tartja.⁵⁰

Osztott címerek képei

A bonyolult jelvények közé tartoznak az erdélyi heraldikában ritka osztott pajzsok is. Bojer de Szacsal Miklós (máramarosi szolgabíró) címere jobbról fehér, balról vörös. A pajzstalpon kettős szikla, egyik magasabb, a másik alacsonyabb. A magasabb hegyén álló királyi koronából egy pálmafa nő ki. Az alsóbb sziklán egy férfi látható, amint nagy fáradtsággal próbál a magasabb sziklára felhágni, hogy a pálmát és a koronát letépje, mintha ki akarná őket ásni. A jelenetben látszik, hogy az erőlködéstől elfáradt és még izzad is. Koncz de Nagykend János, kancelláriai szolgálataiért kapta a következő címet: a jobb oldal sárga, a bal kék színű. A sárga mezőben egy ifjú, iskolai köpenybe öltözve, nyitott könyvet olvas szorgalmasan, s mintha át akarna menni a másik pajzsmezőre, az iskolai köpenyt levéve. A másik mezőben egy asztal látható különböző iratokkal, az asztalnál ül valaki és szorgalmasan ír. Az író személyhez egy gölya tollakkal megjelenő galamb cédulát hoz a csőrében. A cédulán arany betűkkel ez áll: „*Virtus tua te nobilitat*” (Erényed nemesít meg). Ez a címer a jelmondata miatt is különleges, mert felirat csak ebben az egy esetben fordul elő az adományok között. A jelenet egyértelműen a férfikor küszöbére ért ifjút mutatja, amint az iskolai tanulmányokból kilépve értelmiségi foglalkozású lesz. Kövér de Árkos Jakab címerén a jobb mező kék a bal vörös. Az első mezőben zöld fűvön aranyszínű oroszlán egyenes testtel, kinyújtott vörös nyelvvel és karmokkal, farka felfelé áll. A pajzs baloldala felé fordul. A vörös pajzsban egy ember áll egyenesen, violaszín mentében és csizmában, jobbában csupasz kardot tart, amelyvel az oroszlán mellét szúrja át.⁵¹

Címersizbolika

Címersizbolika ritkán jelenik meg az armálisokban, Rákóczi adományaiban mindössze öt esetben fordul elő. Címerképet inkább divat vagy valamely társadalmi minta alapján választottak az adományért folyamodók, mint a szimbólum iránti tudatosságból, bár a címer mint viselője jelképe és helyettesítője mindig hordozott bizonyos szimbolikus jelentést, és ez a szimbólum része lett a címet elnyerő személy és családja kultuszának, mentalitásának.⁵²

A legteljesebb szimbolikai leírás Egyed-Kőrispataki de Kőrispatak János kancelláriai jegyző és székely gyalogpuskás oklevelében szerepel, minden elemnek és színnek megadja a jelentését. „Kék pajzs alsó részén hármassal kőszikla, a nehéz időkben való helytállást szimbolizálja, ezen egy griff természetes színében, hátsó lábán állva, jobbával írotollat fog a hősiesség, hűség díjának jelképeként, baljával pedig a győzelem babérkoszorúját, amely a bölcsesség és a művészetek szimbóluma. A sisakdíszben növekvő griff, fehér szárnyakkal, a lélek őszintesé-

⁵⁰ Gyulai (szerk.) 2004. 23.64. sz.; 20.25. sz.; 23.11. sz.; 17.10. sz.; 23.102. sz.; 24.6. sz.; 20.78. sz.; 23.119. sz.; 23.109. sz.

⁵¹ Uo. 23.106. sz.; 17.122. sz.; 20.28. sz.; 17.1. sz.

⁵² Gyulai 2005

gét jelképezve.” A többi címerleírásnál ennél szűkszavúbb magyarázat található. Kálnai Mihály, a gyulafehérvári fejedelmi udvarház kulcsára címerében az őrgólya mint a legéberebb madár szerepel (*ciconia aves vigilantissima*). Nagy Oláh de Várad Péternél a daruról állítják ugyanezt: „a legéberebb, legőrizőbb madár, lábával arany tollat tart, mintha örködné.” Szabó de Varsolcz Miklós törvénytáblai írnoknál a tollat tartó daru az írófoglalkozás jelképe, ehhez hasonlóan a társadalmi állást szimbolizálja Nagy de Sepsiszentgyörgy Baláznál, a fejedelmi tábla hites jegyzőjénél is.⁵³

⁵³ Gyulai (szerk.) 2004. 20.51. sz.; 17.9. sz.; 20.69. sz.; 18.176. sz.

Irodalom

- B. Szabó–Somogyi 1996
B. Szabó János–Somogyi Győző: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Budapest, 1996
- Bertényi 1993.
Bertényi Iván: Új magyar címertan. Budapest, 1993
- Bevilaqua 1913
Bevilaqua Béla: Az állatokról szóló mende-mondák hatása a heraldikai típusok kialakulására = Turul 1913/3.
- Calamus 1907
Calamus: Bocskay hadi népe = Turul 1907/3–4.
- Donászy 1932
Donászy Ferenc: Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában = Turul 1932/1–2.
- Ghyczi 1935
Ghyczy Pál: A kard a magyar heraldikában = Turul 1935/3–4.
- Gyulai 2004
Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? (Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Studia Miskolcinsia 5. Miskolc, 2004. 91–110.
- Gyulai (szerk.) 2004
Gyulai Éva (szerk.): Erdélyi Királyi Könyvek III. 20–29. kötet 1635–1650. I. és II. Rákóczi György oklevelei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004
- Gyulai 2005
Gyulai Éva: A Zsámboky-címer mint embléma – Adalékok az őrdaru (grus vigilans) heraldikájához = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv XII–XIII. [2005] 39–60.
- Köpeczi 1986
Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története. I–II. Budapest, 1986
- MOL Címereslevelei
A Magyar Országos Levéltár címereslevelei (Arcanum Digitéka). Jövő Nemzedékéért Alapítvány, Budapest, 2000
- Molnár (szerk.) 2004
Molnár András (szerk.) Armálisok: Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Zalaegerszeg, 2004
- Nagy 1984
Nagy László: A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. Budapest, 1984
- Nyulásziné 1987
Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, 1987
- Nyulásziné 2001
Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Budapest, 2001

Nyulásziné 2003

Nyulásziné Straub Éva: Címeradományozás I. Ferdinánd korában = Rubicon 2003/11–12. 64–69.

Oborni 1996

Oborni Teréz: Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus? = Rubicon 1996/4–5. 21–23.

Siebmacher (CD-ROM)

Siebmacher, Johann: Das grosses und allgemeines Wappenbuch. Die Wappenbuch des Adels in Ungarn I–V. Bd. Nürnberg, 1885-1894. CD-ROM kiadása: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2002

Sunkó 1998

Sunkó Attila: Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadszervezetének heraldikai ábrázolásai Kökösi Nagy Miklós címereslevele = Turul 71. [1998] 3–4. 78–89.

Szabó 1941

Szabó István: A jobbágy megnemesítése = Turul 1941/1–2.

Szentgyörgyi 1976

Szentgyörgy Mária: Az erdélyi puskás címerek = Levéltári Közlemények 47. [1976] 2. sz. 196–204.

Turul (CD-ROM)

Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye I–II–III. 1883–1900; 1901–1921; 1922–1950. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft, Budapest, 2003

(Képalírás)

I. Rákóczi György címeradományai Siebmacher (CD—ROM) alapján

VAUBAN ÉS KORA*

XIV. Lajosról, a Napkirályról mindenkinek eszébe jut a pompa, a fényűzés. Ma már kevesebben gondolnak a hadseregére és a kiváló, ám számunkra kevésbé ismert hadmérnökre, Vauban márkijára (eredeti neve Sébastien Le Prestre). Korának legjelentősebb katonai géniusza, a Maginot-vonal elődjének a kidolgozója, de ő a paralell ostromtechnika¹ megalkotója is. A Canal du Midi, főleg a felújítása szintén alkotásai közzé tartozik, továbbá a Marly vízát-emelő szerkezet (e néven létezik egy kastély is), amely a Szajna vizét használja Versailles vízellátásához.

A francia hadsereg XIV. Lajos korában

Jelentős változások mentek végbe a hadseregben ebben az időszakban: létrejött a tömeghadereg, amely azért továbbra is foglalkoztatott idegen zsoldosokat. Magas tiszti rangra viszont zsoldos nem emelkedhetett, az olyat a nemesség magának tartotta fenn, az ő szerepe volt a királyt szolgálni a hadseregben. A francia haderő a kor legütőképesebb haderejévé vált óriási létszámával, szervezettségével, jó felszerelésével és helyesen megválasztott stratégiával. Volt pénz a fenntartásra és jól képzett katonai vezetés, amely folyamatosan fejlesztett az alkalmazandó technikát és taktikát. 1640-től Le Tellier fia, Louvois volt az a reformer, aki megújította a francia haderőt. Bevezette a szigorú létszámenőrzést. 1675-ben új rangtáblázatot alkotott és több, nem vásárolható rendfokozatot is létrehozott. Ekkor jött létre az egységes hivatásos tisztikar.

Elterjedt a kiképzés: a gyalogságnak megtanították a lépéstartást, a pika (lándzsa) és a tűzfegyverek használatát, a lovasságnak a roham bonyolult alakváltozásait, a dragonyosoknak a lóhátról való tüzelést.² A fegyvernemek összehangolt együttműködését is gyakorolták.

A sereg létszáma kb. 150–200 ezer fő lehetett. Louvois megszervezte a sereg eltartását, raktárakat hozatott létre, de gondoskodott a sebesült és kiöregedett katonákról is kórházakat alapítva (az Invalidus-palota is neki köszönheti létrejöttét).

Ő volt az első, aki nagy, állandó sereget tudott szervezni, és ez hasonlított a legjobban egy modern hadsereghez. A fegyverkezésben további változások mentek végbe. A gyalogságnál a puskáé lett a muskéta helyébe. A gránátos századok feladata lett a kézigránátok kezelése. A puskához erősített bajonett ekkor terjedt el a gyalogságnál. A lándzsások így szükségtelenné váltak, és 1703-ban meg is szűntek. A karddal való támadás még sokszor döntött a csatákban. A nehézlovasság helyébe a könnyűlovasság lépett, amelyet dragonyosok és huszárok alkottak, a páncélzat eltűnt. 1692-ben jött létre az első huszárezred, magyarokból állt nagyrészt. Célja a könnyű és gyors támadás volt. A tüzéség a XVII. században nem jelentős, de később óriási szerepre tett szert. Louvois nagy érdeme az volt, hogy ő hozta a sereghez Vauban-t, a kor egyik legnagyobb katonai géniuszát, aki a tüzéséget és az erődítményrendszereket szinte hibátlanra fejlesztette. A tüzéségben az ágyúkat mozgathatóvá tette és rövidebb ágyúkat alkalmazott. Katonai mérnökként rá volt bízva a várak, erődítmények építése, korszerűsítése. XIV. Lajos parancsára védelmi vonalat alakítottak ki a határok mentén. Három területen: délnyugaton a spanyol támadás ellen, aztán Elzász térségében, és északkeleten, a *pré carré* (küzdőtér) kialakítása Vauban nagy érdeme. Vauban itt alkotta meg mesterművét, amely kétsoros védelmi vonalból állt 100 mérföld hosszúságban, a Meuse folyótól a tenger partjáig. Ez a küzdőtér a védelmet és a támadást egyaránt szolgálta, mivel támadás esetén mélyen be lehetett hatolni a holland területekre, biztos védelem volt a hátukban. Egy ellenséges támadás kockázatos volt, mert ha az egyik védelmi vonalon át is jutottak, ott volt a másik, és két tűz közé kerülhettek, vagy az utánpótlást könnyen elvághatták. Később a Maginot-vonal ugyanerre az

* Részlet a hasonló című szakdolgozathból. Miskolci Egyetem BTK Történelem kiegészítő szak – 2005. (Konzulus: Czövek István)

¹ Az erődök támadásakor a katonák védelmét helyezi előtérbe lövészárkok párhuzamos és egyedi elhelyezésével.

² Price, Roger: Franciaország története / Maecenas Történelemlönyvek Bp. 1994, 156–176.

elve fog épülni. Vauban az ostromtechnikában is jelentőset újított, a paralell ostromtechnika bevezetésével saját katonáit védte: zezugos futóárkokat ástak és a paralell (a várral párhuzamos) árkok miatt a védők nem látták a támadókat. Az első paralell kb. 500 méterre a vártól az ostromlókat védte a védők kirohanásai ellen. A második és harmadik paralellben állították fel az ostromágyúkat³.

A tüzérségi támadás és a gyalogság egy időben indult. A tüzérség rést ütött a váron és a gyalogságot támogatta az előrejutásban, ahol ők sánccal és árkokkal fedezett állást építettek ki. Két hét alatt bevehetetlen várakat is bevettek ezzel a módszerrel. Louvoist olyan vádak érték, hogy a szárazföldi sereget jobban fejlesztette, mint a flottát, és szükségtelen háborúkat indított, mivel tudta, hogy személye nélkülözhetetlen, és így ő győzhet Colbert-tel szemben.

Vauban életútja

Vauban 1633. május 4-én született Saint-Léger-de Fouchereben, 1707. március 30-án halt meg Párizsban. Hosszú karrierjét paradox módon XIV. Lajos hadseregével szemben állva kezdte Condé herceg hadában még a Fronde idején, amikor tizenhét évesen ide került. Clerville-ben képezték katonai mérnökké, a picardiai gyalogezred tisztjeként részt vett a különböző hadműveletekben. A királyi csapatok fogságába esett és Mazarin hívta, hogy lépjen az uralkodó szolgálatába. 1653-1659 között tizennégy ostromban vett részt, és többször megsebesült. 1655-ben kezdte mérnöki mesterségét, 22 évesen a király mérnöke lett (*ingénieur de roi*). 1662-ben Dunkerque város erődjének a megbízottja lett. XIV. Lajos szinte mindegyik hadjárataiban részt vett. A fontosabbak: 1667 Douai, itt megsebesült, 1667 Lille, 1673 Maastricht, 1674 Besançon 1676-77 Condé, Valenciennes, 1678 Gaud, 1684 Luxembourg, 1691 Mons, 1692 Namur, 1668-ban Roussillon tartományba került, Lille kormányzója lett és az erődítések általános biztosa, Clerville lovagja 1707-ig, haláláig.

1667-ben Lille, Tournai, Douai ostrománál maga XIV. Lajos is látta a művét, és felkérte, hogy építsen Lille-ben citadellát, ami később a királyné citadellája lett. Feladatát a szárazföldi határoknál látta el, és Louvois-tól függött. A tengeri határok és kikötők Colbert hatáskörébe tartoztak. Clerville-ben maradt, és még Colbert is kikérte a véleményét időről időre. XIV. Lajossal ritkán találkozott, levelezést folytattak, főleg Louvois közvetített közöttük. 1673-ban a holland háborúban arra buzdította Louvois-t és a királyt, hogy valósítsák meg a *pré carré*-t. Csökkentsék azokat a területeket, amelyek határosak az ellenséges területekkel. Azt javasolta, hogy hozzanak létre egy kétsoros erődrendszert Flandria alföldjén, hogy megvédjék a királyságot.⁴ Az első vonalhoz Dunkerque, Bergues, Furnes, Knokke, Ypres, Menin, Lille, Tournai, Condé, Valenciennes, Le Quesnay, Maubeuge, Philippeville és Dinou tartoztak, a másodikhoz Gravelines, Saint-Omer, Aire, Béthune, Arras, Douai, Bouchain, Cambrai, Landrecies, Avesnes, Mariembourg, Rocroi, Charleville.

1673-ban a győztes maastrichti csatában bemutatta tudományát. XIV. Lajos megtámadta Franche-Comté, Besançon hat nap alatt vette be, Dole-t négy nappal később. Franche-Comté így francia befolyás alá került 1678-ban a nimogue-i (nymwegeni) békében. 1674-ben brigadéroszá (*brigadier*) 1676-ban tábornokká (*maréchal de camp*), 1678-ban az erődök fő megbízottjává (*commisaire général des fortifications*), 1703-ban Franciaország marsalljává (*maréchal de France*) nevezték ki. 1679–1688 között bejárta az országot és délen is kialakított egy olyan erődvonalat, mint északkeleten. 1684-ben Luxembourg erődjét készítette el. 1688-ban altábornokká nevezték ki. Négyezer kilométert utazott évente, hogy előkészítse a támadásokat és építse, illetve felújítsa a várakat. 1689-ben megírta *Le rappel de hugenotes* című művét, amelyben kifejtette, hogy mennyire sajnálatos a nantes-i ediktum visszavonása, beszélt a vallásszabadságról, a gazdasági viszonyokról. 1691–1692-ben azzal szerzett magának hírnevet, hogy Mons és Namur ostrománál kevesebb embert veszített, mint a védők. Munkája során a hegyekbe is eljutott, megerősítette az Alpokban a várakat és újakat is épített, például Montdauphin-t.

³ Rajk László: Maréchal Vauban intelmei az ifjú falépítőknél Élet és Irodalom, Bp. 48.évf. 27.szám

⁴ Blanchard, Anne (szerk.) Vauban / Fayard, Párizs 1996. 111–114.

1694-ben Bretagne-ban szervezte a védelmet egy esetleges angol partraszállás ellen. A ryswicki béke után készítette el Neuf-Brisach erődjét, ami egy újabb típusú erődítmény. Vauban katonai mérnök és katonai géniusz volt, modern védelmi rendszerét még ma is alkalmazzák. Vauban bejárta egész Franciaországot szelvében-hosszában, nagy érdeklődést mutatott a csatornák iránt, mivel ezek a gazdaság szempontjából nagyon fontosak. Katona volt, mérnök és gondolkodó. Foglalkozott térképészeti problémákkal. Több művet is írt, például 1698-ban Alkotásai közül kiemelkedik az 1702-ben elkészített *Canal Vauban*. Előzőleg 1681-re felújította a *Canal du Midit*, de nevéhez fűződik 1688-ból a *Citadelle de Lille* valamint az *Aqueduc de Maintenon* (Maintenon vízvezetéke).⁵

A Canal du Midi

A csatorna 1667–1681 között épült, 240, és ötmillió livrebe került. Részei a *Canal des Deux-Mers* és a *Canal du Languedoc* kilométer hosszú. Toulouse, Béziers, Sète, Carcassone, Castelnaudary, Trèbes. Amikor először meglátta az elhomokosodott, eltömődött, és sok helyen tönkrement csatornát, Vauban jelentést készített, amelyben leírja, hogy módosítani kell az útvonalat és újat kell építeni. Elkészítette a csatorna felújításának tervét. A hiányzó víz miatt azt javasolta, hosszabbítsák meg a hegy vízvezető árkat 7200 méterrel a Saint-Ferréol medence felé a Cammazes hasadék mélyítésével 120 méter hosszúságban. XIV. Lajos megbízásával teljes erőbedobással dolgozott a patak és a csatorna elkülönítésén és azon, hogy a homok ne halmozódjon fel a mederben. Olyan csőrendszert épített ki, ami lehetővé teszi, hogy az esővíz elkerülje a vízvezető csatornát. Ebben a feladatban Antoine Niquet volt a segítője, aki a Provence-Languedochoz tartozó erődök igazgatójaként a munkákat irányította. Vauban nevét őrzi *la voûte de Vauban* (alagút) is.

Az erődítések története

Az államerődítés az állandó erődítéseknek olyan rendszere, amely az adott állam hadviselési koncepciójába szorosan illeszkedik, s amelynek célja a mozgó haderőkkel együttműködve az ellenséges haderő hadműveleteit hátráltatni, a saját haderőét, pedig támogatni. A legkorábbi tartós védelmi építmények az állandó jellegű települések, utak, átkelőhelyek védelmét szolgálták. Általában földből, sövény-és cölöpkerítésekből épültek, és gyűrű alakban vették körül a települést. A harc során a védők sem maradtak passzívak, kitöréseikkel zavarták az ostromlókat, akik így a táborhelyeiket védelmi építményekkel látták el.

A középkori erődítés legfontosabb eszköze a kőfal volt, amelyet tornyokkal erősítettek meg. Hatásosabb volt a védelem, és jobban belátták a területet. A tornyok közötti falrészen belső járatokat és lőrészeket alakítottak ki. Az erődítményekbe erős kapukon lehetett bejutni. Az ostromgépek alkalmazása miatt a falakat megerősítették, a vastagságukat és magasságukat is megnövelték. A tornyokból jól láttak mindent, a falakat a tornyok között és az odavezető utakat is. Jellemző volt a falak körül a mély vízárók, ami nehezebbé tette a falakhoz jutást. A városon belül is megerősítették a fontosabb épületeket, a fellegvárat, citadellát, és a város védelmi rendszeréhez kapcsolták. Ez volt a belső erődítés, ami tulajdonképpen egy második védelmi vonal volt. Az állam területének védelme így a *várerődök* és a megerősített városok rendszerén alapult. Többféle funkciót láttak el így közigazgatási feladatot és a támadó csapatok gyülekezőhelyei is voltak⁶.

A hódító hadjárat során egyre gyakoribb probléma volt a várakba való bejutás. Speciális ostromeszközökre és eljárásokra volt szükség ahhoz, hogy bevegyenek egy várat. Ez általában kétféle módon történhetett: hirtelen rajtaütéssel vagy tartós ostrom után indított általános rohammal. Az ostromgépek és módszerek folyamatosan fejlődtek, így erre válaszként az erődítési rendszerek is fejlődtek. A védőfal előtt nagy védőműveket építettek, árkokat, az árkok közé földgátakat emeltek és cölöpsorokat vertek. A legelső földgátat megerősítették fallal

⁵ Auger, Daniel: Bibliographie des ouvrages de Vauban / Saint-Léger-Vauban 2000. 87–95.

⁶ Dellamagne, François: Les Casernes Françaises / Picard kiadó Párizs 1990. 123–126.

önálló előműveket építettek, így a védelem mélységét megnövelték és a támadókat arra kényszerítették, hogy a támadók az ostromgépeiket lőtávolon kívül helyezték el.

Az ágyúk alkalmazása kezdetben komoly nehézségekbe ütközött. Nehezen lehetett mozgatni, gyakran felrobbantak, és lassú volt a tüzelési sebességük. A pszichikai hatása általában nagyobb volt, mint a tényleges pusztító erő. Igazából a várak ostrománál vették hasznát. Az ostromgépek például köveket hajítottak át a falakon, a falakat döngették, vagy az ágyúik szétlőtték a várfalakat, és a tornyokat. Az ostromlók ágyúinak a régi falak nehezen álltak ellen és a védők nem tudták elhelyezni az ágyúikat rajta, ezért újítani kellett. Az erődítmények kialakításában új elképzelések jöttek létre. Fontos szempont volt a kialakításnál, hogy a falak a legkisebb felületet mutassák az ostromlók felé és a tüzérseget is el lehessen helyezni a sáncokon. A különféle problémák különféle megoldásokat szültek. Az itáliai tervezők munkái jártak élen a korban, ezt vették át a németek és a franciák és tökéletesítették tovább. A falak magasságát csökkentették, és növelték a vastagságukat. A tornyokat alacsonyabbra építették, és átmérőjüket megnövelték, így az ágyúkat el tudták helyezni. A földsáncok idővel feleslegessé váltak.

A gyakorlat bebizonyította, hogy a várfalaknak, a bástyáknak sokszögűnek kell lennie ahhoz, hogy jól védhető legyen. A bástya szerepe megnőtt, kiugrott a tömör fal (kortina) elé, így kiküszöbölték a holttereket és jól védhetővé váltak a falak. Az ék alakú bástya a XV. században, Itáliában jelent meg. A kőfalak helyét a földsáncok vették át, amelyek kőfállal burkoltak vagy fűvel borítottak voltak. A támadók nehezen vették észre, mivel a mellvédet minimálisan emelték meg. Előretolt védőállásokat építettek, hogy a bástyákat megvédjék, és az ellenséget távol tartsák. A védőállások közül a pajzsgát (ravelin) volt a legfontosabb, ami két bástya közt az árokban elhelyezett háromszögű kiugró sánctű volt.⁷ Az ostrom technikája megváltozott a tüzérseget alkalmazása és az új erődítési rendszerek miatt.

A XV–XVI. században a változások nem jelentősek. Az ostromhoz az ágyúkat csak a leggazdagabb urak tudták megvenni, de ez nem volt jellemző. Az ostromhoz sok emberre volt szükség, a tüzérseget nem volt elég hatékony. A hadvezérek inkább a blokádot választották és nem a rohamokat. A blokádnak belső és külső ellenerődítési sorokból állt. Ezek az ostromtüzérseget tüzelőállásaiból, mellvédekből álltak, amelyek az ágyúkat védték, általában vesszőből font, földdel megtöltött kosarak voltak. Ezután indult meg a fokozatos támadás. Árkot ástak a bástyára merőlegesen kb. 500 méter hosszán, így fedetten haladtak a vár felé.

Az első lépés a mellvédek lerombolása volt, és ezután rést ütöttek a falon, ezután a réseken át betörhettek a várfal mögé. Az ostrommunkákhoz az aknák telepítése is hozzátartozott, amivel a várfalakat, bástyákat igyekeztek lerombolni. A tüzérvesszők ellen az élőerőt meg kellett védeni a támadás közben is. A katonákat ez a terep adta lehetőségek jobb kihasználására ösztönözte. Ez lehetett terepmélyedés, töltés, fa, kerítés, árok. Ezeket egy vonalban, mélység nélkül telepítették még ebben az időben.

A XVII. században létrejöttek az állandó hadseregek az állam centralizációjának köszönhetően. A tüzérseget és az erődítés kapcsolata meghatározóvá vált. Különböző erődítési iskolák alakultak ki, pl. olasz, német, holland. Az európai erődítési iskolák közül a francia bizonyult a legnépszerűbbnek, megalkotójának Sebastian La Prestre de Vauban -t tekintjük. Vauban ostromtechnikájának lényege az volt, hogy a földművek védelmi erejét alkalmazta a támadásra, és inkább verejtéket, semmint vért áldozott. Erődítményei célja az emberek védelme volt. Háromféle rendszert dolgozott ki az egyik a bástyás alaprajzú erődítmény, egy másik a tömörbástyás erődítmény, pl. Neuf-Brisach, ennek háromszögű kiugró sáncaiban fedett belső erődítések voltak, a falai pedig befelé lejtettek, így az ellenséges ágyútűzzel szemben végig védve voltak. Vauban erődítményei a védőknek óriási védelmet nyújtottak, de a támadást gátolták, tehát a kitörések nehézkesek voltak. A belső ároklejtő (escarpe) nem volt elég magas, a kiegészítő erődítési építmények (ravelin, tenaille) nem voltak elég védettek a támadó tüzérvesszővel szemben.

⁷ Vérin, Hélène: La gloire des ingénieurs / Albin Michel, Párizs 1993. 121–123.

„A falakat önnön tükörképeikkel kell támadni. Tudniillik, ha a támadó tükörképfal negatív, vagyis árok, akkor nem védő-, hanem támadófegyverré válik. A negatív fal árok voltában viszont éppúgy véd, mint egy igazi fal. Stratégiája szerint végy egy ásót, és kezd magad a védőfal felé ásni oly módon, hogy árkod a védőfal síkjára sosem legyen merőleges. Árkod kezdő ága egészen addig tart, amíg a magad ásta negatív fal mellvédje megvéd a támadástól. Utána árkodat ágaztasd el, és kezdj ásni a fallal párhuzamosan, egészen addig, amíg létre nem hozod a védőfalak pontos, negatív tükörképét, vagyis a negatív támadó falrendszert. Ezt az egészet addig folytasd, amíg a negatív falrendszer többszörös gyűrűbe nem fogja a védművet. Vauban másik meglátása, mondhatnánk intelme, hogyha egyszer falat emelsz, biztos, hogy egy idő múlva saját védelmi területeden újabb és újabb falakat építesz. Ezek a pozitív falak ép úgy szinte tükörképei az eredetinek, mint ahogy az eredeti előtt épülő negatív falak, árkok rendszere is. Vagyis saját területedet egyre inkább fogyasztod, egyre nagyobb senkiföldjét teremtesz, egyre nagyobb területet vesztesz.”⁸

A paralell ostromtechnika

Vauban a király mérnöke forradalmasította a kor támadási technikáját. A korabeli ábrázolásokon jól látható, hogy a támadás helye az erőd bástyáitól kb. 2400 méterre kezdődik el futóárkokkal (lövészárkokkal) szigorúan meghatározott módon. A bástya csúcsfelezőjének tengelyében kezdődnek. Látható, hogy nem véletlenszerű a beosztása, hanem átgondolt geometriai elhelyezkedésű. Az első paralell 600 m-re helyezkedett el a vár körül, a második kb. 320 m-re, és az utolsó 30 m-re. Ezután a gránátosok, az utászok rést ütnek a bástyán és visszahúzódnak a lövészárkokba, ami megvédi őket. A csata kétféleképpen folytatódhat: a védők megadják magukat, vagy a támadás folytatódik. Miután az első fal leomlik, általában a védők megadták magukat.

Magától értetődő, hogy a csapatoknak pihenni is kellett az ostrom közben, főleg, ha az elhúzódt. A tábor a sáncok között helyezkedett el, a vár körül, a bástyától az első árok 2400 m-re volt, a lövészárkok itt kezdődtek. 240 méterenként volt egy kiálló rész az egész vonalon. A vonal teljes hosszában lehetett szállítani a muskétákat, fegyvereket, a sátrak itt voltak felállítva. Itt találunk minden eszközt, ami az árokásáshoz szükséges, az embereket, a fegyvereket. A sátrak az arcvonaltól voltak. Természetes, hogy egy erőd támadásakor nemcsak a támadás előtt vannak veszélyek, hanem folyamatosan szervezni kell a védelmet. Vauban azért, hogy elkerülje a meglepetéseket, megszervezte a csapatok kivonását az arcvonaltól. Vauban azt tervezte, hogy a vár körül fog ásni, 250 m távolságban a tábor előtt, kb. 6 km-es övezetben, ami a munka tényleges szélességét adja. Két vonalat akart a gyalogságnak, egyet a lovasságnak, ezek segítenék a földmunkákat is.

Az éjszakai támadásnál a tűzfészek 80 m-re volt és az ágyúlövés pillanatában ezek a helyek meg voltak világítva. Vauban 6 támadási-védelmi vonalat tervezett aszerint, hogy milyenek a terepviszonyok. Elképzelése szerint 7 naptól 14 napig tarthat egy vár ostroma, és győztesként térhet haza ezzel a technikával.

Vauban a szerszámokat is precízen készítette elő, hogy alkalmazhatók legyenek mindenféle földtípushoz. Rajzokat készített, és standardizálta a szerszámokat a jövő számára. Megalkotott egy guruló pajzsot az utászok védelmére és előrehaladásukhoz. Fából készült az első része, ami pajzszerű volt, védte a mögötte levőket. Erre volt merőleges az a rúd (neve *mantelet*), amely megtámasztotta és amelynek segítségével mozgatni lehetett.⁹

Az első dolog a lövészárkok kiásása volt. Ezeket éjszaka, a mérnökök vezetésével készítették el. Karók segítségével kijelölték a vonalat, a bástya szögfelezője felé haladva helyezték el azokat a lövészárkok szélső pontjain cikk-cakkban. Így az árokásók áshattak. Éjszaka a karók segítségével tájékozódhattak. Először négy ember kezdett ásni, akik fokozatosan haladtak a munkával, 1 m mélységig és 3 méter szélességig. Az első ember apránként haladt előre a pajzs mögött, így védve volt. A gondot az irányváltoztatás pillanata jelentette, mivel a lövész-

⁸ Rajk László: Maréchal Vauban intelmei az ifjú falépítőknél Élet és Irodalom Bp. 48. évf., 27. szám

⁹ Picon, Antoine szerk. La ville et guerre / Imprimeur, Besançon 1996. 73–79.

árok föld feletti sáncrésze még nem készült el, így a katona védtelemmé vált. Ezzel a módszerrel a leggyorsabban változtathatta helyét a katonaság, 160 métert nyomulhattak előre 24 óra alatt. Igaz, ez megdrágította az ellenséges vonalakhoz való közeledést. Vauban szerint ezzel a technikával megvédi a támadó katonákat a sortűztől, ami a támadás során veszélyezteti őket, mivel állandó fedezékben vannak. Az árkok vagy szárazak voltak, vagy tele voltak álló vagy folyó vízzel. Ha szárazak, akkor a leereszkedést a legközelebbi, vagy a legtávolabbi ponton kezdték el attól függően, hogy milyen mély. Ha a mélység nagyon nagy, 18, 20, 25 vagy 30 láb az ásást az árok közepén kellett kezdeni, ki kellett alakítani egy védett útvonalat, ami kivezetett innen, az ásás fenekén futott. Ha az árok 12 vagy 14 láb mély, a védett út áthaladt a mellvédnél, ami jól védte a lejáratot. A lejtők miatt szükséges volt korlátokat is készíteni végig a lövészárkokban. Amikor egy új lövészárkot nyitottak, közelebb vagy távolabb, az elsőt kb. 300 öltre helyezték el. Minél közelebb volt, annál jobb. Ezt a távolságot kellett tartani minden kialakítandó vonalnál. Ez volt az a legnagyobb távolság, ahol a hadsereg biztonságosan kijuthat.

Az első alkalom, ahol alkalmazták a gyakorlatban ezt az ostromtechnikát 1673-ban volt Maastricht ostrománál. Maga a király is személyesen részt vett a csatában. Vauban vezette a támadást, 13 nap alatt bevették a várat.

Ettől kezdve minden csatában ezt a technikát alkalmazták a franciák. 1697-ben Maastricht ostrománál minden idők legkevesebb katonája vett részt az ostromban és győzelmet arattak. A paralell technika alkalmazása azt jelentette, hogy a lövészárkokat meghosszabbították a második vonalig, oldalról védték a lövészárkokat és megvédték az első üteget. Minden zászlóalj védelme és elhelyezése a lövészárkokban történt. Mindezt két vagy három sor magasban kellett végrehajtani a várral szemben. A csaták közötti kommunikáció a második vonalig volt szervezett. A második vonal párhuzamos volt az elsővel, ugyanúgy volt kialakítva, kisebb kiterjedésű volt 25-30 öllel minden végén, és közelebb volt az ostromlott várhoz 120, 140 vagy 150 öllel. A szélessége és a mélysége ugyanakkora volt, mint az első. A harmadik vonal még kisebb kiterjedésű volt, és egyben a legveszélyesebb. A paralell vonalaknak több funkciója volt. Egyrészt lehetővé tette a katonák gyors és veszélytelen előre nyomulását, mivel állandó takarásban voltak. A fentiek mind idetartoznak, például a lövészárkok meghosszabbítása, a katonák védelme, mindig szemből tudtak támadni, védve maradtak oldalról, megelőzte a helyőrség kitámadását, és lehetővé tette a folyamatos tüzelést az erőd ellen. A paralellben az ágyukat is megtaláljuk és alkalmazták is.

Versailles: La machine de Marly

Ismerkedjünk meg a versailles-i kastély folyóvizeinek az eloszlásával, amelyek a Louvre kastélya, Vincennes, Saint-Germain-Laye környékén helyezkednek el. Abban a korban, amikor a víz a járványokért felelős, a Napkirály elhatározta, hogy a vizet egészségesebbé, tisztábbá, higiénikusabbá teszi. XIV. Lajos egy fényűző fürdőlakosztályt építtetett. Sajnos nemigen szolgálta ezt a célt, mivel Madame de Montespan gyorsan bebútorozta, a király szeretője jogcímén. Így az impozáns márványfürdő táncparkett lett. A király kedvence a száraz tisztálkodás volt. Ez magyarázza a higiénia hiányát és a parfümök használatát, a gyakori ruhaváltást. Versailles-ban a vízellátást 25000 főre kellett biztosítani. Az udvar kb. 20000 főből állt, 9000 katonából, akik a városban éltek, 5000 szolga a melléképületekben, 1000 nemesre 4000 szolga jutott. A királyi rezidencián lévő számtalan szökőkút volt a víz legnagyobb fogyasztója. A Bièvre vize és a Clagny-tó csak néhány itáliai vízi játékot tudott ellátni.

A Marly-gép, azaz vízáttemelő szerkezet a technika hőskorának és az emberi elme zsenialitásának bizonyossága. XIV. Lajos titkolt gondolata az volt, hogy a versailles-i vizek varázslatos hangulata örökké fennmaradjon. A Marly-gép helyettesítette a gigantikus méretű Maintenon-vízvezetékét, amely az Eure folyó vizét vitte ide. Technikai, emberi, műszaki nagyság, mesés konstrukció, amely úgy maradt fenn történelemben, mint a mérnöki mesterség mintája Rennequin Sualem által képviselve. 1675-ben Colbert volt a Manufaktúrák, a Művészetek és az Épületek főintendánsa. XIV. Lajos király óhaját teljesítette a fenti kérdésekben. A király

arra kérte, hogy oldja meg a kor tudósaival, hogy a Szajna vizét vezessék el Versailles-ig valamilyen masinával. 1678. október 7.-én Arnold de Ville, Winand de Ville fia, Huy polgármestere valósította meg a tervét. A fiatal nemesnek nem volt műszaki végzettsége, jogi diplomát szerzett. Műszaki vénája viszont volt, és egy műszaki érdeklődésű körben élt, foglalkozott hidraulikával, mechanikával, a bányavizek szivattyúzásával.

Rennequin Sualem, egy liège-i ácsmester volt a segítője. XIV. Lajosnak Marchin marsall mutatta be. 1679-ben volt egy kis bemutató a gép működéséről. Használták a Palfour-malom terveit, ami hasonló volt a Modave-malom terveihez. A keréklapát mozgatta a szivattyúkat. Amikor a víz elérte a Saint-Germain kastély teraszának szintjét, a király megcsodálhatta a kilátást, ami a Marly-ra nyílt. 7 év kellett a gép elkészítéséhez. 3859583 livre-be került (kb. 800 millió frank), 6000 m³ vizet szállított naponta. Valójában a 3000 m³-t soha nem haladta meg. A legnagyobb része a víznek a Marly kastélyt látta el, a többi Versailles-ba ment. A szükséges fát a Marly környéki erdők adták. 1684. június 13-án XIV. Lajos részt vett a Marly-gép üzembe helyezésénél, ami 130 évig működött. XIV. Lajos kora előtt nem sokkal a víz átemelését szivattyúkkal oldották meg. A Szajna vizének átemelése és eljuttatása Versailles-ig komoly feladat volt a 160 m-es szintkülönbség áthidalása miatt. 14 nagy kerékből állt a gép (a 14, XIV. Lajos száma), 64 keréklapát szállította a vizet, amelyek egyenként 12 méter átmérőjük voltak. Ezek három szinten helyezkedtek el. Hét kerék az elsőn, hat kerék a másodikon. A kerék 4,5 méter széles, a ráeső víz ereje forgatja meg, normál esetben percenként három fordulat volt a sebessége. 64 alsó szivattyú vezette a vizet az első víztározó medencébe, ami 150 lábbal (49 m) volt a Szajna szintje alatt, ahonnan a második medencébe 79 szivattyú, 175 láb (57 m) magasán vitte a vizet. Befejezve ezt az emelkedést a harmadik szakasz 78 szivattyúból állt, 177 lábat (57 m-t) emelkedett a szint, a második medencébe vezette a vizet. A víz a vízvezetékig is eljutott, ami még a római korból maradt itt 643 méter hosszán. A teljes hossz 502 láb (160 m), 1200 méter a Szajnából Versailles-ig. A forgókarnak köszönhetően, mint később az autók kurblijja, a forgó mozgás alakult át egyenes vonalú mozgássá, amely mozgásba hozta a lengőkart (himba), amelynek két szélé között a kapcsolatot a láncos rúd biztosította, amely felemelkedett a középső szintig. A rudak vasból voltak, 6 méter hosszúak, 7 cm szélesek, 3 cm vastagok, rögzítve egymás mellett, és össze voltak kötve a lengőkarral. A teljes hossza a karoknak 22 km. A Szajna vizének mozgását, ami forgó mozgás, a lengőkar alakította át egy alternatív mozgássá, így mozgásba hozta a függőlegesen elhelyezkedő szivattyúkat. A Marly vízvezeték a legnagyobb emberi alkotás, amely a természet erejét használta. Kisebb hibája volt a gépnek, hogy a fém alkatrészek nem voltak elég precízek, ezek mozgás közben pokoli zajt idéztek elő, ami messzire hallatszott, a lakók nagy felháborodását kiváltva. A 14 kerék fából volt nagyrészt. François Bélidor francia mérnök fejezte be a Marly-gép technikai leírását. Renkin (franciásan Rennequin) Sualem Jemeppe-sur-Meuse-ben született 1645. január 29-én. Renard Sualem és Catherine David gyermekeként. Ács családból származott, hamar megismerkedett a liège-i szénbányák világával és szembe találta magát az elhasznált víz kiemelésének problémájával. Az első műve a Modave-gép. Modave kastélya, amely Jean Gaspard de Marchiné volt Namur és Liège között található. A Meuse folyó vizét kellett a kastélyig vinni. A bányákban használt vízszivattyút használta fel. Egy kerék forgó mozgása hozta mozgásba a lengőkart, ami 8 szivattyúhoz vezetett, és vízszintes irányú, egyenes mozgást végzett. A gép mindennapi karbantartása sem volt kis feladat, számos mestert igényelt. 20 ács, 14 kovács, 15 segédmunkás, 4 csőkarbantartó, 3 gerenda fűrészelő dolgozott állandóan. Emellett vízvezeték szerelők, olvasztómunkások, kátrányozó munkások, zsirozó-munkások dolgoztak még.

A Marly-gépet 1681–1684 között készítették el XIV. Lajos személyesen is részt vett a gép beüzemelésén. 1800 munkás működött közre az elkészítésében. Óriási földmunkára, és minőségi kőművesmunkára volt szükség, 800 tonna ólomra és acélra, 170 000 tonna vasra, 100

000 tonna fára. A gép 1817-ig, tehát 133 évig működött. Később gőz, majd elektromos energia váltotta fel.¹⁰

¹⁰ Belidor, Bernard: Architecture hydraulique / Poncelet, Párizs 1784. 1–11.

Irodalom

- AUGER, Daniel: Bibliographie des ouvrages de Vauban / Les amis de la Maison Vauban, Saint-Léger-Vauban, 2000.
- BELIDOR, Bernard: Architecture hydraulique / Poncelet, Paris 1784.
- BLANCHARD, Anne: Vauban / Fayard, 1996.
- BORNECQUE, Robert: La France de Vauban / Arthaud, Paris 1984.
- COTTE, Michelle: Le Canal du Midi „Merveille de l'Europe” / Belin, Paris 2003.
- DELLAMAGNE, François: Les Casernes Francaises / Picard, Paris 1990.
- FAUCHERRE, Nicolas: Places fortes bastion du pouvoir / Remparts, Paris 1998.
- PAPP Imre: A napkirály, XIV. Lajos élete és kora, Kossuth, Budapest 1989.
- La Ville et la Guerre / sous la direction d'Antoin PICON, Editions de l'imprimeur, Besançon, 1996.
- PRICE, Roger: Franciaország története, Maecenas, Budapest 1994.
- PUJO, Bernard: Vauban / Albin Michel, Paris 1991.
- RAJK László: Maréchal Vauban intelmei az ifjú falépítőknék / in: Élet és Irodalom 48. évfolyam 27. szám, Műbíráló
- Vauban, sa vie, son oeuvre / Les amis de la Maison Vauban, Saint-Léger-Vauban, 2000.
- VÉRIN, Helene: La gloire des ingénieurs / Albin Michel, Paris 1993.
- VIROL, Michele: Vauban / Presses Universitaires de France, Paris 2003.

SZABOLCS VÁRMEGYE ELLENZÉKISÉGE AZ 1905–1906. ÉVI KORMÁNYZATI VÁLSÁG IDEJÉN

Az 1867-es kiegyezéssel létrehozott Osztrák–Magyar Monarchiában az 1890-es évektől a válság jelei mutatkoztak. Egyrészt kiéleződtek a közjogi ellentétek a magyar és az osztrák érdekszövetségben bekövetkező változások miatt. Elsősorban a gazdasági kiegyezésről és a hadseregfejlesztésről alkotott elképzelések különbözősége képezte vita tárgyát. Nem volt egyetértés az uralkodó réteget alkotó nagybirtokos és nagytőkés csoportok, azaz az agráriusok és a merkantilisták között sem. Továbbá megerősödtek a társadalom demokratikus átalakításáért küzdő mozgalmak. A szociáldemokraták, az agrárszocialisták és a polgári radikálisok között az összekötő kapcsot a legfőbb cél, a választójog kiterjesztése jelentette. A dualizmus válságához hozzájárult még a nemzetiségi mozgalmak megerősödésén túl a nagyhatalmi erőviszonyoknak a Monarchia számára kedvezőtlen átrendeződése.¹

Ez a problémahalmaz 1905 – 1906 folyamán kormányzati válságot idézett elő. 1905-ben a dualizmus történetében példátlan választási eredmény született: a kormánypárt megbukott. Csupán 159 mandátumot szerzett, míg vele szemben a szövetkezett nemzeti ellenzék összesen 235-öt. Ebből a Függetlenségi Párt 166-ot, relatív többséget alkotva ezzel a koalícióban.² A 166 képviselőből 6-ot a szabolcsi választópolgárok juttattak be, ugyanis Szabolcs vármegye valamennyi választókerületében függetlenségi párti győzelem született.³ A parlamentarizmus szabályai szerint az uralkodónak a győztes koalíciót kellett volna megbízni kormányalakítással, ám annak programja veszélyeztette az 1867-es építményt. Ezért Ferenc József – élve felségjogával – imparlamentáris módon fél évig még a kisebbségbe került Tisza István által vezetett Szabadelvű Párt kezében hagyta a kormányrudat, majd az ausztriai félalkotmányosság tapasztalataiból ötletet merítve 1905. június 18-án egyik hűséges, parlamenten kívüli, párt nélküli magyarországi bizalmasára, a kitüntetésekkel elhalmozott, a dualista rendszer változatlan fenntartásához ragaszkodó Fejérváry Géza báróra, a darabont testőrség parancsnokára ruházta a miniszterelnökséget.⁴

Az ezt közlő királyi kézirat felolvasását és az új kormány székfoglalását a képviselőház 1905. június 21-i, 38. ülése tűzte napirendjére. A honatyák szünni nem akaró zajjal és bekiabálásokkal adtak hangot elutasításuknak.⁵ Majd Kossuth Ferenc javaslatát – szavazás útján – elfogadva a képviselőház kimondta: mivel a Fejérváry-kormány nem felel meg a parlamentáris kormányforma követelményeinek, iránta bizalmatlansággal viseltetik.⁶ Az uralkodó második kéziratának felolvasása után – melyben Ferenc József az országgyűlés üléseinek 1905. szeptember 15-ig történő elnapolását hozta tudomására a tisztelt háznak – báró Bánffy Dezső is határozati javaslattal állt elő. Indítványára kimondták, „*hogy a kormány nem csak súlyos alkotmány sértést követett el a ház elnapolásának kieszközlésével, hanem hogy fennállása és egész kormányzása alkotmányellenes, hogy az állami jövedelmeknek, különösen a közadónak*

¹ CZÖVEK István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény / Nyíregyháza, 1991. 71–83.

² GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. II. / Bp., 1992. 60. (a továbbiakban: GRATZ, 1992.)

³ A nagykállói választókerületben dr. Mezőssy Bélának, a tiszalökiben dr. Papp Zoltánnak, a nyírbogdányiban Kállay Leopoldnak, a nyírbátoriban Uray Miklósnak, a kisvárdaiiban Hrabovszky Guidónak szavaztak bizalmat a választópolgárok, az önálló képviselő választási joggal felruházott Nyíregyházán pedig dr. Meskó Lászlónak. Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: SzSzBML) IV. B. 403. Szabolcs vármegye központi választmányának iratai 1900–1906., 1905. január 31-i ülés; SzSzBML V. B. 180. Nyíregyháza rendezett tanácsú város központi választmányának iratai 1905–1914. XIV. 1905/I.

⁴ GRATZ, 1992. 86.; PÖLÖSKEI Ferenc: A dualizmus válságperiódusa (1890 – 1918). In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918 / Bp., Korona K., 1998. 435. (a továbbiakban: PÖLÖSKEI, 1998.); ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században / Bp., Osiris K., 2000. 70. (a továbbiakban: ROMSICS, 2000.)

⁵ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. I. / Bp., Az Athenaeum irodalmi és nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1905. 461.

⁶ Uo. 468.

igénybevételére és az állami kiadások eszközzésére feljogosítva nincs, hogy a véderő kiegészítését, illetőleg létszámának fentartását törvényesen nem eszközölheti, sem ujonczozás által, sem pedig az 1888: XVIII. t. – cikkben megjelölt rendkívüli módon, hogy kereskedelmi szerződésekre vonatkozólag idegen államokkal nem tárgyalhat és hogy különösen tilos neki a közösi költségek fedezésére a magyar állami pénztárból bármely összeget fordítani.”⁷

A törvényhatóságokat pedig emlékeztették alkotmányvédő hagyományos feladataikra, az 1888. évi XXI. tcz. 20., valamint az 1504. évi I. tcz. 5. és 6. §-aira, és arra, elvárják tőlük, hogy az alkotmányellenes kormányzatot ne támogassák. Ugyanezen a napon a főrendiház is kinyilvánította bizalmatlanságát a „darabont-kormány” iránt Dessewffy Aurél gróf és társai határozati javaslatára.⁸

A képviselőház felhívására a vármegyék jelentős részében – köztük Szabolcsban is – nemzeti ellenállás bontakozott ki. Tekintsük át Szabolcs vármegye tiltakozó lépéseit, melyek rekonstruálásához a levéltári iratokon kívül segítségül hívjuk a *Nyírvidék* és a *Szabolcs* című helyi lapokat.

Szabolcs vármegyében az első újság – a *Nyír* – 1867. október 1-jén jelent meg. Ugyanis az 1867-ben újra életbe lépő sajtótörvény növelte a lapkiadási kedvet. Az eddig főként pesti lapok mellett ekkor kezdtek el vidéken is egyre nagyobb számban a helyi lapok kiadását.⁹

A vasárnaponként megjelenő *Nyírvidék* – „a szabolcsvármegyei községi jegyzők és szabolcsmegyei tanítóegyesület hivatalos közlönye” lévén – a vármegyei elit véleményét fejezi ki, a helyi politikát alakítókról elfogultan nyilatkozik, elismerően tudósít bárminemű szereplésükről. Az alkotmányvédő mozgalomról teljes részletességgel tájékoztatja olvasóit. A sajtó alól szombatoként kikerülő Szabolcs politikai lap 1905. május 27-i számában is megfogalmazza, hogy törekszik az objektivitásra, szent kötelességének tartja az „igazat mindig és mindenkor megmondani”, az akár tetszik, akár nem az „igentisztelt kisvárosi nagyságoknak, vezérférfiaknak”.¹⁰ A cikkekből egyértelműen kiolvasható ellenzéki politikai irányvonala, de hasábjain időnként helyet ad más nézeteket vallók írásainak is. Ezen esetekben szerkesztői megjegyzésként jelzi, hogy a cikk írójával „nem mindenben értünk egyet” vagy „egyik-másik kérdésben nem értünk egyet”.¹¹ Előfordult, hogy ellenzéki sége miatt a hatóság fellépett ellene. Például az 1904 áprilisában országszerte kitört vasúti sztrájk kapcsán április 24-i rendkívüli kiadásában a *Helyzet* című – a kormányt és annak álláspontját politikai szempontból bíráló, a miniszterelnököt támadó – cikk közzétételéért sajtóvétség miatt elítélték Schlichter Gyulát, a lap felelős szerkesztőjét. Ám a kir. törvényszék, mint büntető fellebbviteli bíróság a kir. járásbíróság ezen ítéletét megsemmisítette, és a vádlottat felmentette.¹² A lap a Fejérváry-kormányt hol indulatos, hol inkább ironikus írásokkal utasítja el. Teljes vállszélességgel kiáll az alkotmányért folytatott küzdelemért.

Szabolcs vármegye közönsége 1905. július 12-én, szerdán délelőtt 10 órakor, a városháza nagytermében tartott rendkívüli közgyűlésén emelte fel először tiltakozó szavát. A vármegyei bizottmány tagjai – szokatlan módon – csaknem teljes számban megjelentek, hogy legnagyobb fokú bizalmatlanságukat nyilvánítsák ki az alkotmányellenes kormány ellen. Báró Feilitzsch Berthold, Szabolcs vármegye elnöklő főispánja hosszú megnyitó beszédében kijelentette, hogy állásáról lemondott és azt vissza nem vonja. Ennek elintézését nem szorgalmazza mindaddig, míg arra a kormány okot nem ad, azaz nem követel tőle törvényteleniséget. Biz-

⁷ Uo. 475.

⁸ Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés Főrendiházának Naplója. I. / Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1906. 31–32. A határozati javaslat névszerinti szavazásra bocsátásakor 54 igen, 19 nem szavazatot adtak le a főrendiház tagjai.

⁹ CZÖVEK István: Az önkényuralom és a dualizmus kora. In: Cservényák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. / Nyíregyháza, 1993. 316.

¹⁰ Szabolcs, 1905. május 27.

¹¹ Szabolcs, 1905. november 18.; 1906. január 20. stb.

¹² Szabolcs, 1905. július 8.

tosította a jelenlévőket, hogy a fennálló törvényeket tartja irányadónak, s azoktól semmilyen körülmények között el nem tér, híven kitart az alkotmány mellett.¹³

A főispán nagy tekintélynek örvendett, személyét osztatlan tisztelet és ragaszkodás övezte. Működése mindig pártokon felül állt, szigorúan alkotmányos alapon. (Ő maga az országgyűlési szabadelvű párt tagja volt, melyből 1905 júliusában lépett ki.)¹⁴ Pedig nehéz viszonyok között foglalta el főispáni székét 1897-ben. Elődjének, Kállay Andrásnak főispánsága a Bánffy kormány hírhedt erőszakos választása után lehetlenné vált. Ekkor emelték helyére Bánffy vejét, báró Feilitzsch Bertholdot, akit azonban a vármegye közönsége hamar megkedvelt alkotmánytiszteletéért, Szabolcs gazdasági és kulturális fejlesztésének istápolásáért.¹⁵

Visszatérve a július 12-i közgyűléshez, az elnöki megnyitó után Mikecz Dezső főjegyző jelentette, hogy Fejérváry Géza, Kristóffy József, Lukács György, Vörös László és György Endre miniszterek leiratban értesítették a vármegyét kinevezésükről, melynek hallatára – a Szabolcs tudósítója szerint – csak úgy zúgott a terem az abcúgolástól.¹⁶ Bory Béla [a szabolcsvármegyei függetlenségi és 48-as párt elnöke, Zs. I.] és Mezőssy Béla [a nagykállói kerület országgyűlési képviselője, Zs. I.] terjedelmes indítványt terjesztett a közgyűlés elé, melyben javasolták: a Fejérváry-kormány törvényellenesnek mondassék ki; a vármegye tagadja meg úgy a vér-, mint a pénzdót és utasítsa a tisztviselőket a sorozási és adóbeszolgáltatási teendők el nem látására; továbbá mondja ki, hogy a kormány részéről esetleg zaklatott tisztviselőknak erkölcsi elégtételt ad, javadalmaikat pedig – ha szükséges – még pótható kivetésével is biztosítja. A törvényhatóság erről határozatot hozott¹⁷ és a nemzeti ellenállás szervezésére, irányítására – a törvényhatósági közgyűlés indokolatlanul nagyszámú összehívásának elkerülésére – egy negyven tagú intézőbizottságot alakított, mely első ülését július 25-én délelőtt 10 órakor tartotta a vármegyeháza kistermében a jövőben követendő irányelvek meghatározása céljából.

Szabolcs vármegye közönségének 389-1905. Bgy. számú határozata folytán a tagok saját kebelükből egyhangúlag megválasztották a bizottság társelnökeiül gróf Dessewffy Aurélt és Bory Bélát, jegyzőül Mikecz Dezsőt; azon ügyek vitelére pedig, melyek személyi vagy hivatali állásánál fogva a főjegyzőre nézve törvényes akadályokkal járhatnak, – mint előadót – Mezőssy Bélát kérték fel. Ezután a bizottság munkarendjét, hatáskörét és illetékességét vették tárgyalás alá. Ülései zártak, de azok jegyzőkönyvei a közönség tudomására hozandók. Határozatait véglegesen minden esetben a soron következő rendes vagy rendkívüli közgyűlés hivattott jóváhagyni. A működés mechanizmusának tisztázása után Bory Béla előterjesztette a darabont-kormány által leküldött ún. intőszózatot, melyet – tárgytalannak tekintve – irattárba tenni javasoltak. Dönteniük kellett abban a katonai kérdésben is, hogy mi történjen a békelétszám kiegészítése céljából behívott tartalékosok, illetve póttartalékosok behívóival, és a hadseregbe önként belépni kívánók nyilatkozatával. Ugyanis a legnagyobb nyári munka idején szokatlan nagy számban ily módon behívottak bizonytalan ideig való visszatartásával próbálta a kormány kijátszani a nemzet újoncmegtagadási jogát. Ez ügyben az intézőbizottság a következő határozatot hozta: ha az alispán a honvédelmi minisztertől nem kap ígéretet arra vonatkozóan, hogy a fegyvergyakorlat lejártával megtörténik a szabadságolás, tartsa függőben a behívó kézbesítését és értesítse az intézőbizottság elnökét. A kiegészítést és a hadsereg békelétszámának biztosítását célzó póttartalékosok behívói nem kézbesíthetők. Az önként belépni kívánóknak pedig a szükséges bizonylatokat az illetékes tisztviselők nem állíthatják ki. Továbbá döntöttek a tisztviselők anyagi támogatásának módjáról, ha azokat a törvénytelen kor-

¹³ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1905/I. 43. kötet, 1905. július 12-i ülés

¹⁴ Szabolcs, 1905. július 22.; Nyírvidék, 1905. július 23.

¹⁵ Nyírvidék, 1905. július 9.; december 10.; 1906. március 25.; Szabolcs, 1905. november 28.; 1906. április 28.

¹⁶ Szabolcs, 1905. július 15.

¹⁷ Szabolcsvármegye közönségéhez 17500/1905 K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1905. évi I-ső félévi közigazgatásának állapotáról / Nyíregyháza, Pringer J. Könyvnyomdája, 1905. 6. (a továbbiakban: Alispáni jelentés 1905.); SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1905/I. 43. kötet, 1905. július 12-i ülés

mány – rendeleteinek nem teljesítése miatt – felfüggeszteni. Ez esetben valamelyik hitelintézetől kölcsön felvételét határozta el a bizottság a tisztviselők fizetésének biztosítására.¹⁸

A vármegye tisztviselői nem kis kockázatot vállaltak az ellenállásban való részvétellel, hiszen felfüggesztésük vagy elbocsátásuk esetén egzisztenciájuk veszélybe került volna. Mezőssy Béla javaslatára a bizottság felhívást intézett a vármegye polgáraihoz, melyben kérte, hogy – mindaddig, amíg az országnak alkotmányos kormánya nem lesz – állami adóikat ne fizessék be és ne engedjék meg fiaiknak az önként sor alá állást. S mivel az alkotmányos korszak beálltával hazafias kötelességük lesz a most megtagadott állami terhek lerovása – s ez a későbbiekben nehogy súlyosabban érintse őket –, ezen összegeket szövetkezeteknél vagy takarékpénztáraknál helyezték el. Nyomatékosan felhívta ugyanakkor figyelmüket, hogy a községi, vármegyei és egyházi adót továbbra is pontosan teljesíteni kell.¹⁹

A felhívás célt ért. Míg 1904-ben 2 862 109 korona 23 fillért fizettek be állami egyenes adó címén a szabolcsiak, addig 1905-ben csupán 761 516 korona 45 fillért. Ebből januártól július végéig 610 063 korona 52 fillért, augusztustól december végéig csupán 151 452 korona 93 fillért. Hadmentességi díjként 1905-ben 9357 korona 23 fillér folyt be. Ez 51 714 korona 67 fillérrel kevesebb az 1904. évinél.²⁰ 1906 januárjától március végéig egyenes adó címén 155 175 korona 75 fillért róttak le (191 242 korona 93 fillérrel kevesebbet, mint az előző év hasonló időszakában); hadmentességi díjként pedig 3734 korona 34 fillért, míg 1905 januárjától márciusig 5378 korona 57 fillért. A rezisztencia idején a jog- és bélyegilletékeknel is feltűnő volt a visszaesés.²¹

Mivel a kormány nem tudta megpuhítani a politikai elitet, Kristóffy József belügyminiszter javaslatára – hogy a kilátástalannak tűnő elszigeteltségből kitörjön – a szociáldemokratákhoz fordult az általános választójog ígéretével. A gondolat nem nevezhető eredetinek, a szociáldemokrácia ugyanis évtizedek óta hirdette azt. Ausztriában éppen ezekben az években került napirendre, s két év múlva bevezetésre e demokratikus vívmány.²² Magyarországon mégis bombaként hatott, amikor július 27-én a belügyminiszter a szocialisták ötven tagú küldöttsége előtt ismertette választójogi programját és a mozgalom legalitásának bővítésére szánt egyéb kedvezményeket. A szocialista mozgalom megpezdült, a sztrájkok átpolitizálódtak.²³ A koalíció irányító szervezete, a „vezérlő bizottság” ellene irányuló taktikai lépést látott – nem alapítványul – a Kristóffy programban. A jobboldali többségű, konzervatív, nacionalista vezérkarú koalíciótól nem lehetett demokratikus reformot várni.²⁴ Hiszen az általános választójog kisebbségbe szorította volna a magyarokat a többi nemzetiséggel szemben, sőt a dzsentri is kisebbségbe került volna a magyar paraszttal és a városi munkásokkal szemben.²⁵

A politikai válság az ősz folyamán kulminált. A feszült figyelem az országgyűlés őszi ülészakájának szeptember 15-i megnyitása felé fordult. Erre a napra tűzött ki a szociáldemokrata párt a Parlament téren egy grandiózus tömegtüntetést, mely imponáns volt, de – a várakozások ellenére – fölöttebb békés. A szocialista küldöttség átnyújtotta a házelnöknek a munkás-

¹⁸ Nyírvidék, 1905. július 30.

¹⁹ Szabolcs, 1905. július 29.; Nyírvidék, 1905. augusztus 6.

²⁰ Az összevetéskor az 1904. évről és az 1905. év I. félévéről szóló alispáni jelentésekben szereplő, valamint a Nyírvidék 1906. január 14-i számában közölt adófizetési eredmények adatait használtuk fel. Szabolcsvármegye közönségéhez 7800/1905 K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1904. évi közigazgatásának állapotáról / Nyíregyháza, Pringer János Könyvnyomdája, 1905. 32–33.; Alispáni jelentés 1905. 19.

²¹ Nyírvidék, 1906. április 8.

²² WINKLER, Eduard: Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909 / München, R. Oldenbourg Verlag, 2000. 95. (a továbbiakban: WINKLER, 2000.)

²³ HANÁK Péter: A Monarchia válságának elmélyülése. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem / Bp., Korona K., 1997. 64. (a továbbiakban: HANÁK, 1997.) A bécsi udvar azonban felkészült a válság katonai megoldásának lehetőségére is.

²⁴ HANÁK Péter: Az 1905–1906. évi politikai válság. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. I. / Bp., Akadémiai K., 1983. (a továbbiakban: HANÁK, 1983.)

²⁵ WINKLER, 2000. 96.; DOLMÁNYOS István: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején / Bp., Akadémiai K., 1976. 56–61. (a továbbiakban: DOLMÁNYOS, 1976.)

ság követeléseit. Justh Gyula türelmet és bizalmat kért, mire a feltűzött tömeg csendesen elvonult.²⁶

A külügyminiszter és a vezérlő bizottság közti titkos tárgyalások folyamán az uralkodó a koalíció megszelídülését vélte fölfedezni, s tárgyalási készségének jeléül szeptember 12-én elfogadta a Fejérváry-kormány lemondását és hajlandónak mutatkozott az ellenzéki vezérek fogadására.²⁷ A koalíció, amikor a meghívót megkapta, úgy érezte, Ferenc József megelégedte a forrongást, és kész az egyezkedésre. A király azonban inkább rapportra, semmint koccintásra hívta őket. A szeptember 23-i „ötperces audiencián” katonás rövidséggel közölte feltételeit.²⁸

A koalíció arcucsapása mélységes felháborodást váltott ki, s októberben újra felhevült a nemzeti ellenállás. Szabolcs vármegye alkotmányvédő bizottsága a törvényhatóság október 10-i rendes, őszi közgyűlése elé indítványt terjesztett: határozatilag mondja ki a vármegye közönsége, „*hogy a magyar képviselőház többségének királyi kihallgatásra meghívott vezérférjainak: Gróf Andrássy Gyulának, Gróf Apponyi Albertnak, Báró Bánffy Dezsőnek, Kossuth Ferencnek és Gróf Zichy Aladárnak Ő Felsége által folyó évi szeptember 23-án megalázó módon történt fogadtatását az egész magyar nemzetre nézve sértőnek tekinti és leg-
határozottabban tiltakozik a fejedelmi jogoknak olyan önkényes gyakorlása ellen, mely az alkotmányosság alapelveinek világos megtagadását jelenti.*”²⁹

A közgyűlés újra kinyilvánította, hogy a jelenlegi válságból való kibontakozást csak úgy tartja megoldhatónak, ha a nemzet jogos követelései a többségi pártok felirata alapján teljesíttetnek, s így mód nyílik parlamentáris kormány alakítására. Ám amíg a végrehajtó hatalom vezetését nem veszi át alkotmányos kormány, a törvényhatóság minden hónap 10-én – vagy ha ez az időpont ünnepnapra esnék, akkor az ezt követő hétköznapon – rendkívüli közgyűlést tart. A kormányhatalom által netán megvonandó tisztviselői javadalmazásokról való gondoskodás a július 12-i közgyűlés 13177/905. szám alatt hozott határozata szerint (mely ellen a m. kir. belügyminiszter megsemmisítéssel nem élt, illetve egyáltalán nem is nyilatkozott a felterjesztéstől számított negyven nap alatt, így helyben hagyottnak kell tekinteni az 1886. évi XXI. tcz. 65. §-ának utolsó bekezdése értelmében) egy póttadóval fedezendő 500 000 koronás kölcsön felvételével fog történni, folyószámlán, a legelőnyösebb feltételeket nyújtó helybeli vagy budapesti pénzügyintézetől. Ezen intézkedések megtételére Szikszay Pál, Szabolcs vármegye alispánja és az alkotmányvédő bizottság küldetett ki. Már most kijelentette a vármegye közönsége, hogy ezen határozatát belügyminiszteri megsemmisítés esetén is fenntartja és a 3 %-os póttadó behajtását feltétlenül elrendeli, s erre az alispánt utasítja.

Döntés született továbbá az országgyűlésileg meg nem szavazott adóknak az adóhivatalba való beszállításának eltiltásáról. A határozat szerint az önkéntesen befizetett adók sem bocsáthatók a kormány rendelkezésére. Az alispán feladata utasítani az összes községi előjárót, hogy ezen összegeket külön – nem hivatalos jellegű naplóban – könyveljék el és takarékpénztáraknál vagy szövetkezeteknél gyümölcsözőleg helyezték el. Ennek szigorú megtartása a járási főszolgabírák útján ellenőriztetik, ugyancsak az alispán által. Az ellenállási mozgalom szempontjából a közgyűlés tárgysorozatai közül még egyet meg kell említenünk, méghozzá a 389/905. Bgy. számú határozattal megalakított alkotmányvédő bizottság indítványát július 15-i ülésén hozott döntéseinek elfogadására és a bizottság tagjainak kiegészítésére vonatkozólag. A közgyűlés kimondta, hogy a póttartalékosok behívói – mint törvényellenesek – nem kézbe-síthetők s ennek betartására utasítatnak a vármegye illetékes tisztviselői. Továbbá arra is, hogy a hadseregbe önként belépni szándékozók részére szükséges bizonylatokat semmilyen körülmények között ne állítsák ki.³⁰

²⁶ GRATZ, 1992. 96.; HANÁK, 1997. 65.

²⁷ HANÁK, 1983. 587.

²⁸ Uo. 589. ; HANÁK, 1997. 65.

²⁹ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1905/II. 44. kötet, 1905. október 10-i ülés

³⁰ Uo.

Ezt követően a közgyűlés folytatását a főispán másnapra halasztotta,³¹ a bizottsági tagok pedig a Koronában együttes ebédre gyűltek össze.³²

Néhány nappal később, 1905. október 13-án az uralkodó báró Fejérváry Gézát másodszor is megbízta kormányalakítással. A helyi lapok az egyre inkább jelentkező közönről, megrettenésről, hivataléhségről számolnak be, de kitartásra buzdítanak, meg nem alkuvásra, a küzdelem végigharcolására.³³

Szabolcs vármegye nemzeti ellenállása következő lépcsőfokára november hónapban lépett, amikor is Kristóffy belügyminiszter 1905. november 9-én leiratot intézett a vármegye közönségéhez. Ebben tudatta, hogy az október 10-i közgyűlés alkotmányvédő határozatait megsemmisítette, azok végrehajtását megtiltotta. Továbbá utasította az alispánt, hogy ennek fogantatása iránt intézkedjék, s nyolc nap alatt tegyen róla jelentést. Abban az esetben, ha a kért jelentés a megjelölt időn belül nem érkeznék be, az a rendelet végrehajtásának megtagadásával érne fel.³⁴ A sérelmes leirat visszavonása céljából Szikszay Pál az 1886. évi XXI. tcz. 68. §-a c. pontjában gyökerező jogával élve feliratot intézett a vármegye főispánja útján a belügyminiszterhez.³⁵ Az újabb fejlemények miatt szükségessé vált Szabolcs vármegye alkotmányvédő bizottságának összehívása. Erre 1905. december 4-én hétfőn délelőtt 10 órakor került sor a vármegyeházán. A törvényhatóság december 10-i rendkívüli közgyűlésére készítették el indítványukat.³⁶

Új fejezet vette kezdetét a vármegye küzdelmében, ugyanis a népszerű, nagyra becsült főispán megsürgette lemondásának elfogadását a kormánynál.³⁷ Az 1905-ös év végére ugyanis a kormány és a vármegye közt fennforgó ellentét elmérgesedése miatt a közeljövőben számítani lehetett arra, hogy a főispántól a végrehajtó hatalom a vármegyei tisztviselők felfüggesztését fogja kívánni. S mivel báró Feilitzsch Berthold nem akart meggyőződésével ellentétbe kerülni, lemondását írásban is benyújtotta. Ezzel a napirend előtti bejelentéssel vette kezdetét a rendkívüli közgyűlés, melyre Bory Béla, az alkotmányvédő bizottság elnöke reagált. Sajnálatát fejezte ki a vármegye közönsége nevében báró Feilitzsch Berthold távozása miatt, ugyanakkor nagybecsülését is hazafias érzületéért. Ezután felolvastatott báró Fejérváry Géza értesítése a minisztérium újbóli kinevezéséről, Kristóffy újbóli belügyminiszteri megbízatásáról, s a darabont parancsnoknak a törvényhatóságokhoz intézett körlevele. Szabolcs vármegye törvényhatósága most is bizalmatlanságát fejezte ki a Fejérváry-kormánnyal szemben, törvénytelennek nyilvánította, sőt a gróf Vay Gábor indítványának dr. Bodnár István általi módosításával született javaslatot³⁸ elfogadva kimondta: a politikai tisztességbe és egyéni becsületbe ütközik az, hogy báró Fejérváry Géza a törvény világos rendelkezése és az országgyűlés képviselőházának 1905. június 21-i határozatának egyenes tilalma ellenére az ország közvagyonát kezeli és költi. Ennek Szabolcs vármegye a képviselőházhoz intézendő feliratában kifejezést ad, sőt határozatát közli Fejérváry Géza miniszterelnökre, mint cs. és kir. tábornagyra nézve illetékes katonai becsületbíróssággal is. Kimondta továbbá, hogy nem veszi tudomásul Kristóffy belügyminiszteri kinevezését. A póttartalékosok behívásának kérdésében született határozata: a hadsereg létszámának póttartalékosok behívása által való kiegészítését törvénytelennek tartja, s a behívó jegyek kézbesítésénél minden közreműködést megtagad. A törvényhatóságok megkerülésével szolgálatra behívott vagyontalan póttartalékosok bevonulása

³¹ Nyírvidék, 1905. október 15.

³² Szabolcs, 1905. szeptember 30.

³³ Szabolcs, 1905. október 21., 28.; Nyírvidék, 1905. november 19.

³⁴ Nyírvidék, 1905. november 19.

³⁵ Nyírvidék, 1905. november 26.

³⁶ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1905/II. 44. kötet, 1905. december 10-i ülés. November 10-én azért nem került sor rendkívüli közgyűlés összehívására, mert a főispán úgy értesült az alispáni jelentés folytán, hogy az alkotmányvédő bizottság elnökségének véleménye szerint sem volt ez szükséges.

³⁷ SzSzBML IV. B. 401. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1898–1905. 3. d. Bizalmas. 38 res/1905.; Nyírvidék, 1905. december 17.

³⁸ Erre a vármegye állandó választmányának 1905. december 9-én – a rendkívüli közgyűlés tárgyainak előkészítése céljából – tartott ülésén került sor. Nyírvidék, 1905. december 10.

folytán a hátrahagyott, nyomornak kitett családtagok segélyezésére társadalmi akció megindítását tartotta szükségesnek a közgyűlés, s ahol az kellő eredményre nem vezetne, a községi szegényalapok igénybe vételére utasította az előljáróságot.³⁹

Szabolcs vármegye az ellenállásért „karácsonyi ajándékul” dotációjának megvonását kapta. „Első sorban is azon vármegyék állami javadalmazásának folyósítását kell beszüntetnem, amelyek törvénybe ütköző határozataikkal az állam jövedelmének nagymérvű csökkenését előidéztek. Minthogy pedig a vármegyék ebbeli törvénytelen törekvését a vármegye közönsége törvénybe ütköző határozataival és megsemmisítő rendeletem végrehajtásának megtagadásával szintén támogatta, ennél fogva ezennel értesítem, hogy állami javadalmazásának folyósítását 1906. évi január hó 1-ével, további intézkedésig megszüntetem”⁴⁰ - állt a 133744/905. számú belügyminiszteri rendeletben, melyre az alispán felterjesztést intézett.⁴¹ A szabolcsiakat a karácsonyi ajándékcsomag nem érte váratlanul. A vármegye prominensei a felfüggesztett törvényhatósági és községi tisztviselők javadalmazását önkéntes adományokkal kívánták megoldani. 1905. december 24-ig 68-an adakoztak, összesen 228 800 koronát ajánlva fel.⁴² 1906 januárja folyamán további 52 280 koronát, tehát összesen 281 080-at⁴³, mely összeg a következő héten 17 630 korona 20 fillérrel gyarapodott.⁴⁴ Februárban 34 570 koronával duzzadt⁴⁵, márciusban pedig további 4430-cal.⁴⁶ Így körülbelül két évre lett volna biztosítva a törvényhatósági és községi tisztviselők javadalmazása.

A vármegye alkotmányvédő bizottsága 1905. december 30-án ülésezett. Mikecz Dezső főjegyző bemutatta a belügyi ügyvivő rendeletét, mellyel a vármegye alkotmányvédő határozatait megsemmisítette, és ennek kapcsán a dotációt megvonta. Egyhangúlag elhatározták, hogy a rendelkezésre álló alapból a tisztviselők fizetését hiánytalanul kiutalják, a törvénytíró rendeletet tudomásul nem veszik, és csatlakoznak az alispán által tett felterjesztés egész tartalmához. A Szabolcs vármegye alkotmányvédő mozgalmának következő állomásaként fölfogható január 10-i rendkívüli közgyűlésen ezen javaslatok elfogadást nyertek. Az 500 koronás kölcsön felvételére vonatkozó 444. Bgy. 1905. számú határozatot azonban elkülönítették a tárgyalás alatt álló ügyektől, mint kormányhatósági jóváhagyást igénylő intézkedést, mely az alispán 1905. november 16-i felterjesztése után még belügyminiszteri elintézésre várt. Szabolcs vármegye közönsége kijelentette, hogy az esetleg újonnan kinevezett főispán ellen teljes ellenállást tanúsít és nem iktatja be hivatalába.⁴⁷

A délelőtti közgyűlést követően a vármegye tisztikara az alispán elnöklete alatt egybegyűlvén, értekezleten kimondta: az alkotmány védelmében folyó nemzeti küzdelemben szolidaritást vállalva becstelennek nyilvánítja azt, aki esetleg felfüggesztett vagy elmozdított tisztviselő állásának betöltésére vállalkozna. Ezen elhatározásról szóló jegyzőkönyvet Szikszay Pál valamennyi vármegye alispánjának megküldte.⁴⁸ Szabolcsban ilyenre nem találunk példát, ám – ha hihetünk a Nyírvidéknek – Zemplénben kemény elutasításban volt része az új alispán-helyettesnek, aki ellen – a február 4-i szám beszámolója szerint – Sátoraljaújhelyen a bojkott teljes. Nem kap ennivalót, szolgát, sőt még borbélyt sem. A két hete borotvátlan Kispál Sándor elhatározta, hogy csendőr-assisztencia mellett végre megválíik arcszőrzetétől. Annyira félt arca vagy nyaka megsebzésétől, hogy a borbélysegédnek fölolvasta a büntető törvénykönyv idevágó szakaszait. A borbélysegéd megkezdte feladatának teljesítését, de félidőben megállt, a szerszámát zsebre dugta és a csendőrség szeme láttára futásnak eredt. Kispál pedig

³⁹ SzSzBML IV. B. 401. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1898–1905. 3. d. Bizalmas. 38 res/1905.; Szabolcs, 1905. december 16.; Nyírvidék, 1905. december 17.

⁴⁰ SzSzBML IV. B. 411. Szabolcs vármegye alispánjának iratai. 500. d.

⁴¹ Nyírvidék, 1905. december 31.

⁴² Nyírvidék, 1905. december 24.

⁴³ Nyírvidék, 1906. január 28.

⁴⁴ Nyírvidék, 1906. február 4.

⁴⁵ Nyírvidék, 1906. március 4.

⁴⁶ Nyírvidék, 1906. április 1.

⁴⁷ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1906/I. 45. kötet, 1906. január 10-i ülés

⁴⁸ Nyírvidék, 1906. január 14.

– beszappanozva, fehér kendővel a nyakán – utána. Végül akadt egy csendőr, aki hajlandónak mutatkozott az alispán-helyettes fél állának katonás megborotválására. Ám kemény keze alatt a borotva nyomot hagyott Kispál fél arcán, mulatság tárgyává téve az alispán-helyettest.⁴⁹

A kormány és Szabolcs vármegye közötti harc történetében elérkeztünk arra a pontra, mikor a belügyminiszteri rendeletek hangneme egyre fenyegetőbbé vált. A január 16-i, 132025/905. számúban visszautasította az október 10-i vármegyei törvényhatósági közgyűlés alkotmányvédő határozatai megsemmisítésének visszavonását kérő alispáni felterjesztést, s már csak 48 órát adott Szikszaynak az intézkedés végrehajtását közlő jelentés megtételére.⁵⁰ (Ez ellen a már kialakult forgatókönyv szerint az alispán újra felterjesztéssel élt, melyben a végrehajtás megtagadásának okait sorakoztatta fel.) Kristóffy másik, szintén 1906. január 16-ára dátumozott rendelete a december 10-i bizottsági közgyűlés határozatait is megsemmisítette. Ennek végrehajtására 8 napot bocsátott Szikszay rendelkezésére, és egy ultimátumot is: ha az alispáni jelentés nem érkezik be a jelzett határidő alatt, a törvényes megtorlás eszközeit haladéktalanul alkalmazni fogja.⁵¹ A válasz ismételt alispáni felterjesztés. Meddig mehet ez még így? Február 1-jén szigorú körrendeletet intézett a pénzügyigazgatóság a községi előljáráásokhoz 5020/1906. szám alatt, utasítást adván az önkéntesen befizetett „állami adóknak” az adóhivatalokba 8 nap alatt történő beszállítására. Az alispán ezt azonban 2364/1906. számú felhívásában megtiltotta.⁵²

A válság „megoldásáig” még négy rendkívüli közgyűlést hívtak össze. Az elsőt február 10-én, nem elsősorban az ellenállás szervezése jegyében tartották, de tárgyalták a belügyminiszter másodikbani megsemmisítő rendeletét és a közgyűlés helyeslően tudomásul vette az alispánnak a már megszokott forgatókönyv szerinti reakcióját.⁵³

A március 5-i viszont emlékezetessé vált. A vármegyeháza nagyterme teljesen megtelt az özszesereglett bizottmányi tagokkal és a karzat előkelő hölgyközönséggel. Az események gyors változása miatt a feszültség tetőpontjára hágott. Február 19-én ugyanis katonaság szállta meg a parlament épületét, kihirdették az országgyűlés feloszlatásáról és egyéb rendkívüli intézkedésekről szóló királyi leiratot.⁵⁴

Már több törvényhatóság önkormányzati jogát felfüggesztették, s ez várt Szabolcs vármegyére is. Ebben a helyzetben a választott tisztikar – lemondás vagy nyugdíjazás útján történő – távozását határozta el, mert nem akarta végrehajtani az elnöki székbe ültetendő királyi biztos törvénytelen rendelkezéseit.⁵⁵ A vármegye közönsége Bory Béla indítványára kimondta a választott tisztviselői kar magatartásának nyilvános elismerését, és kötelezőleg kijelentette, hogy az alkotmányos jogrend helyreálltával a tisztújítás alkalmával visszahelyezi őket eddig viselt tisztségükbe. Azok a választott tisztviselők – kik vagy mert nyugdíjra igényt még nem szereztek vagy pedig más okból keletkezett elhatározásuk miatt – állásukból eltávozni nem kívántak, írásba foglalt kötelező nyilatkozatot tettek, melyben becsületszavukkal kötelezték magukat, hogy a kinevezendő királyi vagy kormánybiztossal nem érintkeznek, s annak az engedelmességet megtagadják.⁵⁶ Megvált hát állásától a választott tisztviselői kar jelentős része, élén Szikszay Pál alispánnal, de a törvényhatóság kívánságára április 1-jéig hivatalban maradásukról határoztak. Március 11-én Ferenc József felmentette Szabolcs vármegye főispánját. Mindenki tisztában volt vele, hogy báró Feilitzsch Berthold távozása után jön a kormánybiztos. Helyette azonban újabb megsemmisítő rendelet érkezett, erre alispáni jelentés, az

⁴⁹ Nyírvidék, 1906. február 4.

⁵⁰ Nyírvidék, 1906. január 28.

⁵¹ Uo.

⁵² Szabolcs, 1906. február 10.; Nyírvidék, 1906. február 11.

⁵³ Nyírvidék, 1906. február 11.; Szabolcs, 1906. február 17.

⁵⁴ GRATZ, 1992. 113–114.; HANÁK, 1997. 66.

⁵⁵ Az országos hivatalos lap április 4-i száma publikálta Nagy Lászlónak, Szatmár vármegye főispánjának Szabolcs- és Szatmár vármegyék királyi biztosává való kinevezését. Nyírvidék, 1906. április 8.; Az „áprilisi paktum” megkötése miatt azonban Szabolcs vármegye közönsége nem találkozott vele. Állítólag 7800 korona kegydíjjal menesztették. Nyírvidék, 1906. április 29.

⁵⁶ Nyírvidék, 1906. március 5. Rendkívüli kiadás 9. a. szám; Szabolcs, 1906. március 10.

alispáni jelentésre a március 22-i – a nemzeti ellenállás utolsó előtti – rendkívüli közgyűlésén egyhangú helyesléssel hozott határozat. Továbbá az esetlegesen kinevezendő új főispánnal vagy kormánybiztossal szemben a legmerevebb visszautasítás álláspontjának újbóli megerősítése.⁵⁷

Szabolcs vármegye rezisztenciájának utolsó rendkívüli közgyűlésén elhangzott a főispán búcsúirata és a március 5-i közgyűlés nyugdíjazási határozatainak megsemmisítése. Kállay András – tekintettel a remélhető politikai változásra – a törvényhatóság nevében azt a kérést intézte a tisztviselőkhöz, hogy kérvényüket vonják vissza. Erre egyedül Szikszay Pál nyilatkozott elhatározásának megmásíthatatlanságáról, hiszen a tisztviselők nyugdíjba vonulása 30 évi szolgálat után teljesen természetes dolog volt.⁵⁸ Ez a közgyűlés zárta le Szabolcs vármegye alkotmányért folytatott küzdelmét.

Mit is értett Kállay András a remélhető politikai változáson? 1906 márciusára az ellenálló vármegyék többsége megadta magát, csak tízben folyt még némi ellenszegülés.⁵⁹ A bomlásnak indult koalíció pedig április 4-én alkut kötött. Ferenc József április 6-án fogadta Kossuthot és Andrássyt, s gyorsan tető alá hozták a paktumot. A koalíció a kormányra jutás fejében feladta programját, nemzeti követeléseit. Vállalta a katonai követelések kikapcsolását, a költségvetés és az újoncjutalék megszavazását, a darabont-kormány által kötött külkereskedelmi szerződések törvénybe iktatását, a Tisza- és a Fejérváry-kormány felmentését minden anyagi és jogi felelősség alól és a választójogi reform megvalósítását.⁶⁰ Így az uralkodó 1906. április 7-én a koalíció bizalmát is élvező Wekerle Sándort bízta meg az új kormány megalakításával. A kormány eskütetele után azonnal kiírta az új választásokat 1906. április 29. – május 8. közötti időszakra.

Szabolcs vármegye központi választmánya 1906. április 30-ára tűzte ki a választás napját.⁶¹ A már megszokott módon a belügyminisztérium felszólította a vármegyék alispánjait, így Szikszay Pált is, hogy a közrend és a közbiztonság fenntartása, a választói jog szabad gyakorlatának és a választás zavartalan lefolyásának biztosítása érdekében tegyék meg jelentéseiket arra vonatkozóan, mennyi és milyen fegyvernemű katonai, karhatalmi vagy csendőri segédletre lesz okvetlenül szükség. Ennek megbecsléséhez Szikszay a helyi „főszerzők” segítségét vette igénybe. Április 20-án és 21-én elkészültek a főszolgabírók visszajelzései. Nyírbátorba 50 lovas, 50 gyalog katona és 15 csendőr, Kisvárdába 20 csendőr, Nagykállóba 12 csendőr, Tiszalökre 100 lovas katona és 16 csendőr, Nyírbogdányba 20 csendőr kivezénylését tartották kívánatosnak, Nyíregyháza város polgármestere pedig 12 csendőr jelenlétét ajánlotta. E jelentések szerint az alispán elkészítette felterjesztését a belügyminiszterhez a kért katonaság és csendőrség kirendelése végett, s kívánatosnak tartotta, hogy ezek már április 29-én délután a helyszínen rendelkezésre álljanak. Továbbá azzal a kérelemmel fordult a belügyminiszterhez, hogy rendelje el a Nyíregyházán állomásozó császári és királyi, valamint honvéd huszárságból 200 katonának április 29-től a laktanyában való készenlétben tartását, hogy szükség esetén a főszolgabírák felkérésére azonnali kivonulásra rendelkezésre álljanak. Végül közölte, hogy Szabolcs vármegyében a kirendelendő karhatalmat mindenütt a hivatalvezető főszolgabíró, Nyíregyházán pedig Kertész Bertalan rendőrfőkapitány fogadja.⁶² Ezek bevetésére április 30-án nem került sor, jelenlétük csupán a prevenciót szolgálta.

„Soha sem volt olyan csendes választás Szabolcs megyében, mint aminőnek a mostani ígérkezik. Az eddigi képviselőknek ellenjelöltjeik még nincsenek, és minden valószínűség szerint nem

⁵⁷ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1906/I. 45. kötet, 1906. március 22-i ülés

⁵⁸ SzSzBML IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1906/I. 45. kötet, 1906. április 7-i ülés

⁵⁹ GRATZ, 1992. 114–115.; HANÁK, 1983. 604.

⁶⁰ DOLMÁNYOS István: A koalíció kormányzatának első szakasza (1906–1907). In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. II. / Bp., Akadémiai K., 1983. 605. ; DOLMÁNYOS, 1976. 296–301.; GRATZ, 1992. 116–117.; HANÁK, 1997. 66.; PÖLÖSKEL, 1998. 436.; ROMSICS, 2000. 70.; FÓNAGY Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig / Debrecen, Csokonai K., 2001. 87.

⁶¹ SzSzBML IV. B. 403. Szabolcs vármegye központi választmányának iratai 1900–1906., 1906. április 18-i ülés.

⁶² SzSzBML IV. B. 411. Szabolcs vármegye alispánjának iratai. 500. d. 41735/1906.

*is lesznek. A fennálló törvényes rendelkezésekből kifolyólag a vármegye központi választmánya most is kibocsátotta a szokásos hirdetményét és a büntető §-okra hivatkozva inti a választókat a közrend és béke meg nem zavarására.*⁶³ A szabolcsi választások a várakozásoknak megfelelően alakulva a várt eredményt hozták. Délelőtt 10 órára már valamennyi főszolgabíró tájékoztatási kötelezettségének eleget téve jelentett az alispánnak. Távirat érkezett 8 óra 35 perckor Nyírbátorból Uray Miklós, 8 óra 40 perckor Nyíregyházáról Meskó László, 8 óra 43 perckor Nagykállból Mezőssy Béla, 8 óra 46 perckor Kisvárdáról Hrabovszky Guidó, 9 óra 15 perckor Nyírbogdányból Kállay Leopold és 9 óra 45 perckor Tiszalökről Pap Zoltán egyhangúlag képviselővé történt megválasztásának hírével.⁶⁴ A győztesek tehát ugyanazok a függetlenségi párti jelöltek, mint 1905. január 26-án.

Az 1906. május 19-re hirdetett országgyűlés munkáját nem zavarta meg katonai karhatalom, ezúttal nem olvastatott fel feloszlást elrendelő királyi leirat. Úgy tűnt, a rend helyreállt. De nem így történt. Hiszen az 1906 áprilisában bekövetkezett paktumos megoldás a problémákat valójában nem oldotta meg, csupán elodázta a válságot. Az egyéves agónia után dicstelenül letűnt koalíciót 1910-ben – a dualizmus utolsó képviselő-választásainak eredményeként – a Nemzeti Munkapárt néven feltámasztott régi szabadelvű gárda váltotta fel. A rendszer bomlását azonban a Tisza-reakció időleges konszolidációja sem tartóztathatta fel. Látványos és gyors összeomlását az 1914-ben kitört világháború hozta meg, amelynek végére az 1867-es kiegyezéssel létrehozott Osztrák–Magyar Monarchia már nem létezett.

⁶³ Szabolcs, 1906. április 28.

⁶⁴ SzSzBML IV. B. 411. Szabolcs vármegye alispánjának iratai. 500. d. 41735/1906.

Irodalom

- CZÖVEK István: Az önkényuralom és a dualizmus kora. In: Cservényák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. / Nyíregyháza, 1993.
- CZÖVEK István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény / Nyíregyháza, 1991.
- DOLMÁNYOS István: A koalíció az 1905 – 1906. évi kormányzati válság idején / Bp., Akadémiai K., 1976.
- DOLMÁNYOS István: A koalíció kormányzatának első szakasza (1906 – 1907). In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. II. / Bp., Akadémiai K., 1983.
- FÓNAGY Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig / Debrecen, Csokonai K., 2001.
- GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. II. / Bp., 1992.
- HANÁK Péter: Az 1905–1906. évi politikai válság. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. I. / Bp., Akadémiai K., 1983.
- HANÁK Péter: A Monarchia válságának elmélyülése. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem / Bp., Korona K., 1997.
- PÖLÖSKEI Ferenc: A dualizmus válságperiódusa (1890–1918). In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918 / Bp., Korona K., 1998.
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században / Bp., Osiris K., 2000.
- WINKLER, Eduard: Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909 / München, R. Oldenbourg Verlag, 2000.
- Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. I. / Bp., Az Athenaeum irodalmi és nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1905.
- Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés Főrendiházának Naplója. I. / Bp., Pesti Könyvnyomda - Részvény-társaság, 1906.
- Szabolcsvármegye közönségéhez 7800/1905 K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1904. évi közigazgatásának állapotáról / Nyíregyháza, Pringer János Könyvnyomdája, 1905.
- Szabolcsvármegye közönségéhez 17500/1905 K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1905. évi I-ső félévi közigazgatásának állapotáról / Nyíregyháza, Pringer János Könyvnyomdája, 1905.

Levéltári források

- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (SZSZBML) IV. B. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1905/I. 43. kötet, 1905/II. 44. kötet, 1906/I. 45. kötet
- SZSZBML IV. B. 403. Szabolcs vármegye központi választmányának iratai 1900 – 1906.
- SZSZBML V. B. 180. Nyíregyháza rendezett tanácsú város központi választmányának iratai 1905–1914.
- SZSZBML IV. B. 401. Szabolcs vármegye főispánjának iratai 1898–1905. 3. d. Bizalmas.
- SZSZBML IV. B. 411. Szabolcs vármegye alispánjának iratai. 500. d.

Felhasznált sajtóanyag

- Nyírvidék 1905–1906.
Szabolcs 1905–1906.

FOTÓK, FILMEK, MINDENNAPOK TÖRTÉNETE*

„Nyolcvan arc, nyolcvan lélek. ... Minden arc mögött titkos arc lüktet, s ez egyre jobban csigázza képzeletemet. ... Csak azok az emberek jelentéktelenek, akikkel nem törődnek. Mihelyt rájuk szegeződik a szem vagy a fényképezőlencse, már nem azok. Mutassanak nekem egy *átlagembert*. Ilyenek pusztán távolból, elméletben vannak. Közélről és valóságban minden ember kivétel és csoda.”¹

Történetkutatói közelítésmódok és korlátok

Tapasztalatom szerint az évek múlásával a kutatás és a tanítás közötti határok könnyen elmosódhatnak, amit én előnynek gondolok, de nem biztos, hogy a nálunk fiatalabbak ezt hasonlóképpen látják. Sőt, úgy érzem, hogy egyre nagyobb szükség van bármilyen kérdés, jelenség leírásakor és még inkább értelmezésekor a saját fogalmi készletünk, megközelítésmódunk kinyilvánítására. Így azt is elérhetjük, hogy a különbözőségek iránti fogékonyságot magunkban és másokban is fejleszthetjük. Mindez persze az elméleti, ismeretelméleti, de nyugodtan mondhatjuk, hogy az embertudományi ismeretek horizontjának kiszélesítését feltételezik, amely – s ez sokak számára nem lesz meglepő – nagyrészt nem jellemzi a történeti kutatást. Ebben a helyzetben az ember igyekszik másoktól tanulni, szellemi kalandozásokat folytat más tudományterületeken, mint például a szociológiában, a néprajzban, a történeti és kulturális antropológiában.

Elsőként a következő kérdést vetem föl: hogyan érvelnék diákoknak a fotók, a filmek és a mindennapok történetének fontosságáról? Ezt azért is teszem így, mert a fotó, mint történeti forrás jelentőségét nyilván kevés történész kérdőjelezné meg, persze annak ellenére, hogy nem használják, vagy éppen nem úgy, ahogy például én szeretném értelmezni ennek jelentőségét. A történetkutatáson belül is a legkülönbözőbb kiindulópontok, módszerek és magyarázatok léteznek: így például egy társadalomtörténeti megközelítésben szükségszerűen elsősorban a konkrét térben és időben megfigyelhető szabályszerűségekre, társadalmi jelenségekre, azaz az emberi együttélési formákra koncentrálunk. Más lokális és regionális mintákkal is összehasonlítva figyeljük ezek hasonlóságait és különbözőségeit, valamint a változások irányát. Bármilyen értelmezési hagyományban rendkívül fontosak a tudatos vagy éppen esetlegesen használt fogalmak és kategóriák, amelyek nyilvánvaló módon megszabják a következtetések határait is. Így például én lényegében mindig egy társadalomtörténeti, azon belül is elsősorban a mindennapi életvilágokból kiindulva igyekszem látni és láttatni a múlt- és jelenbeli összefüggéseket. Ebből fakadóan a fotókat akár rögzített élethelyzeteknek is felfoghatom, amelyeket kellő képzelőerővel, de még inkább további történeti forráselemzéssel meg lehet szólaltani. Akkor, ha érdekel bennünket az emberi kapcsolatok sokszínűsége, az emberi biológiai-fizikai, társadalmi-politikai és pszichikai, mentális korlátainak, jellemzőinek világa.²

A mottónak szánt Kosztolányi idézetet a kutatói *nézőpontom* érzékeltetése céljából választottam. A történeti látásmód és nyelvezet egyáltalán nem semleges, ezért is kell kinyilvánítani az adott témához, tárgyhoz való megközelítési módot, szándékot.³ Az utóbbit illetően – leginkább March Blochtól tanulva a leckét – a legfőbb célunk az emberi természetnek alapvetően ebben a tekintetben is megfelelően az lehet, hogy inkább *megérteni*, s kevésbé tudni akarunk.⁴ Az egyik döntő fogalmunk tehát maga a történelem, annak lehetséges értelmezése. Bloch klasszikus meghatározás szerint: „A történelem arra tesz kísérletet, hogy jobban megértsen valamit, ami mozgásban van. ... A tájkép látható vonásai mögött, a szerszámok és a gépek mögött, a látszólag tökéletesen megfagyott írások, a létrehozóiktól látszólag teljesen elszakadt

* A ME BTK Társadalom- és Történettudományi Napjainak diákköri tanácskozásán (2005. november 22.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Kosztolányi Dezső 2001. 58–60.

² Láczi András 2000. 40–41.

³ Ld. bőv. Gyáni Gábor 2000. 128–144.; Gyáni Gábor 2003; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2003.

⁴ Bloch, Marc 1996. 15.

intézmények mögött a történelem az embereket akarja megragadni. Akinek ez nem sikerül, az legfeljebb a műveltség segédmunkása. ... A történelem az emberekről szóló tudomány, ... az időben mozgó embereké.”⁵ Közhelyszerűsége ellenére vagy éppen azért, nem közömbös a kutatás során választott módszer, amely azonban nem jelenti „a legtávolabbi és a legközelebbi dolgok tanulmányozása” közötti nagy eltérést.⁶ Mindez különösképpen a jelenkortörténet – ami engem az utóbbi években foglalkoztat – szempontjából figyelemreméltó megállapítás.

Ember- és társadalomképek, mindennapok története

A történeti források (tárgyi, írott, szóbeli, hang- és képanyag) megszólaltatása egyrészt kutatói kényszer, másrészt mindig további értelmezéseknek az újabb kiindulópontja. Nem egy befejezett megismerési fázis, hanem legfőleg csak a vizsgálódás pillanatnyi lezárása. Ahogy Max Weber megjegyzi, a kutatás haladás a végtelenbe.⁷ Ennek valószínűsíthető közismertsége mellett is úgy látom, hogy a kutatói vagy éppen az érdeklődő, olvasó személy ember- és társadalomképeknek, társadalomképeinek különböző jellemzőit kiemelten fontos figyelembe venni, hiszen ezek képezik a következtetések egyik legfontosabb bázisát. A társadalomtudományban eltérő jegyeket sorolnak fel például a homo sociologicus, a homo oeconomicus, a homo politicus, vagy éppen a homo psychologicusra vonatkozóan.⁸ Az érték kategóriákat kellene tehát mind a vizsgált emberi kapcsolatokban, mind pedig az egyes kutatói álláspontok mögött megtalálnunk, hiszen azok nyilvánvalóan ott vannak, s rendszerint csak pontatlan fogalmazásról, álcázásról van szó, amikor sokan semlegességről beszélnek. Úgy látom, hogy a feladat lényegében elméletileg már jó ideje elég nyilvánvalóan adott, persze ehhez el kell fogadni az elméletek létjogosultságát és fontosságát. Talán hasznos érv a társadalomtudományi elméleti megközelítést ellenzőknek az, ha pusztán arra utalunk, hogy a módszer fontosságát ők is belátják, az pedig nincs elmélet nélkül. Magyarozatunk röviden tehát embertudományi lenne, melynek során a társadalmi kommunikáció legfontosabb jellemzőit tartjuk fontosnak figyelembe venni. Legalább három tényezőt, a szituációt, a viszonyt és a kontextust kell itt kiemelni. Közismert, hogy az emberi magatartás alapvetően társadalmi előírásokat, azaz normákat követ. Az utóbbi lényege az, hogy ennek betartására többé-kevésbé mindenkit a különböző szankciók elkerülésének vágya motiválja.⁹

Hogy ezek az elméleti fejtegetések miért érdekesek egy mindennapit történeti kutatásban? A válasz most sem egyszerű, de segítségképpen lássunk klasszikus szerzőktől példákat: először is Fél Edit és Hofer Tamás leírásában a parasztgazdaságban használt kapák jelentéshordozó szerepét, amelyek alapján a figyelmes szemlélő előtt kibontakozhat a munkakultúra, a munkamegosztás képe, sőt rendje. Fél és Hofer is a „rendet”, a mi fogalmaink szerinti szabályszerűségeket, visszatérő elemeket, az integráló tényezőket kereste a mindennapi életben. Egyrészt kívülről, a régi etnológiai hagyománynak megfelelően, a „paraszti kultúrát” mintegy messziről szemlélve, másrészt belülről, a „parasztemberek szemén keresztül”: „A kapa „személyes szerszám”, amivel mindig ugyanaz a személy dolgozik, eltérően a „gazdaság” szerszámaitól, amilyen például az ásó vagy a gereblye, amelyekkel bárki dolgozhat. Egy-egy család kapái így visszatükrözik a családi munkaerő összetételét: a legnagyobbak a férfikapák, kisebbek a női kapák, még kisebbek a „tanulókapák”, amivel a serdülők dolgoznak. A női kapa kisebb mérete nem azt jelenti, hogy a nők kevesebbet dolgoznak, de az emberi testről való átányi felfogás szerint a nőknek könnyebb többször vágni a kapával, a férfinak pedig kevesebb mozdulattal, de egyszerre több földet megmozgatni.”¹⁰ Ironizálva, a tényleges, a kéztartás szempontjából megkülönböztetett jobb- és baloldaliság sokkal fontosabb és életszerűbb például a kaptartás struktúrájában, mint a politikában: „Pusztán a kapák formájának

⁵ Uo. 16, 25–26.

⁶ Uo. 47.

⁷ Oexle, Otto Gerhard 2000. 70–71.

⁸ Andorka Rudolf 2000. 37.

⁹ Buda Béla 1994. 52–64.

¹⁰ Fél Edit 2001a. 374–375.

vizsgálatából kirajzolódnak tehát a szerepek a családi munkaszervezetben, a nemek és korosztályok szerinti megkülönböztetések és azok a normák is, amelyeket az átányi közvélemény előírt a kapálás testtartására, mozdulataira, az individuális eltéréseknek egy meghatározott sávját engedélyezve. A kapálásnak voltak el nem fogadott változatai is: a szomszéd falu egyenesebb testtartását és hosszabb nyelű kapái gúnyolták Átányon, és azt a néhány falubelit is, aki ezt a munkamódot követte.” A kapáknak is voltak esztétikai funkciói, szimbolikus jelentőségük, különösen akkor például, ha az a keresztapától származott. A tárgyakkal is van „lelkük”, sőt fejlődéstörténetük, hiszen a kopás növekedésével változhatott a szerepe és a gazdája is, így lett a férfikapából női, a nőiből pedig tanuló.¹¹ De ez az „apróság”, az eszközhasználati példa valójában másról szól, a takarékos életvitelről, azaz az emberi magatartásmódról, ahogyan erre vonatkozóan Átányon ezt folyton megfogalmazták: „mi mindenből elveszünk mindent”.¹²

Most vessünk egy pillantást a kapamozgató „emberre”, annak „testére”. Mit figyelhetünk meg? Fél Edit szerint saját szakmájában, tehát a néprajzban a XX. század közepéig az emberi testet elsősorban csak annyiban vették figyelembe, „amennyiben azzal valamilyen szépségideált akartak kifejezni”. Pedig mások szemében természetünknel fogva van jelentéshordozója a testünknek, ruházatunknak, megjelenésünknek. Fél erre így emlékezik egy tardi embert idézve: „Maguk a ruhába olyanok, amilyenek, mi meg amilyenek lenni akarunk.” A matyók testmozgását így magyarázza: „A matyó felsőtesten viselt ruha szoros, feszes; az alsótesten hordott pedig hosszú és bő. A helyi kíváncsi az, hogy feszesen, egyenes háttal, kitartott mellel (de lapos mellel) álljon és mozogjon a nő, hogy a szoknya ‚mozduljon rajta’, forduljon rajta”. Ahhoz, hogy a szoknyája forduljon, aprókat lép a matyó nő, és lépésenként fordít egyet-egyét a csípőjén jobbra és balra. Ehhez a mozgáshoz szeretik a magas sarkú csizmát, mert „abban szebben tud menni, jobban forgatja magát, a lapos sarkúban nem megy jól.”¹³ Szemben a falusival, a városi mozgáshoz nem kell ez a feszeség, persze itt nem részletezhetjük a korábbi normák továbbélését, azaz a „kivetkezés” hosszú távú hatásait.

A fotózásnak is mestere, Kunt Ernő az előbbiekről a következőt mondja: „A testtartás – különösen a múlt század végén, s a századelőn készített felvételeken – kifejezetten feszes, zárt: nyilvánosságra szánt. Ugyanaz a testtartás ez, amely a paraszti viselkedési parancsok szerint minden feljebbvalóval, idegennel, városival szemben kötelező volt. *E testtartás fegyelmezett, de egyúttal fegyelmező is. A tiszteletadás és a megbecsülés egyaránt kifejeződik általa.*”¹⁴

Az eddigi megfontolásokat figyelembe véve, a történetkutatónak a fotókat is más szemmel lehet és kell néznie. Így például az átányi felvételek istállóbeli összejöveteleinek szabályszerűségei, az emberi kapcsolatok változásai is megmutatkoznak. Fél Edit és Hofer Tamás nyilván más források alapján azt is tudta, hogy az itt látható emberek hierarchikus rendet alkottak, amihez három-négy kisebb csoport is tartozott, erről így írnak: „Községi vagy országgyűlési választásokon itt formálódtak a politikai csoportosulások, itt alakult a vélemény gazdasági újításokról, például új vetőmagfajták bevezetéséről, az állatvásárok kínálatáról és keresletéről. Választásoknál a tanyaistállók szerepe annyira elismert volt, hogy pontosan tudták: 28 liter pálinka megfelelő arányban szétosztva az egyes istállók között elég a férfiak megkínálásához, amit minden jelölttől elvártak. Az összejövetelek tagsága stabil volt, mindenki megszokott helyére, saját küsszékére ült, egymás üdvözlésének, a középén égő szalmatűz meggyújtásának rítusai voltak. ... Ezeken az összejöveteleken alakult ki az erkölcsi állásfoglalás bármilyen rendellenességgel, kitudódott lopással, tisztességtelen üzlettel vagy egy asszony illetlen magatartásával kapcsolatban. Ezeken a döntötték el, hogy mit hallgatnak el, mit engednek nyilvánosságra jutni. Átányon a közösség jellege, korporatív jellege, ami közös erkölcsi, világnézeti, politi-

¹¹ Uo. 375.

¹² Vö. Fél Edit – Hofer Tamás 1997. 456–476.

¹³ Fél Edit 2001b. 316–319.

¹⁴ Kunt Ernő 2003a. 99.

kai állásfoglalásokban is kifejeződött, nem kis mértékben ezeken az összejöveteleken nyugodott.”¹⁵

A lokalitásoknak tehát éppen olyan nevesíthető, történeti problémái, témái vannak, ha a kutató ezeket képes megtalálni. A helyi terekben és időkben kell megkeresni, rámutatni az „általános történelem” kérdéseire, a személyes történelmekre, azok rétegződésére és kontextusaira.¹⁶

Fotók, filmek, egyáltalán az audiovizuális hatások, mindennapi történelem, módszertan, kutatói kérdések és nyelvhasználat (ha egyáltalán explicit formában azok világosak) egymással szorosan összefüggő tényezők. Hogyan kell ezekkel bánnunk, azokhoz közelítenünk? Erre vonatkozóan sokszor nem a történészek adnak útmutatást, hanem például a filmrendezők. Gulyás Gyulát idézem, aki saját filmjeit és fotóit szemlélve leírta, hogy mit gondol a mikrovilágok szereplőiről: „Közemberek, a szónak abban az értelmében is, hogy közünk van hozzájuk, nem tudván, s nem ismervén mindahányukat. De így is tekintetükkel, s ábrázatjukkal a karakterisztikus megnyilvánulásaik rögzítésével – mit metakommunikációként értékelhetünk – elégséges információt hordoznak és nyújtanak egy olyan kisebbségről, mely meg tudta haladni, fel tudta dolgozni a nemzedékenként ismétlődő pokoljárását, s koherens sorsokkal erősítette én- és öntudatát mindahányszor, mikor döntéshelyzetbe került az élet aprónak tetsző, avagy nagynak titulált dolgaiban egyaránt. ... Amennyi a különbség, egyannyi az azonosság is, ha huzamosabban, vissza-vissza térve figyeljük meg ‚alanyainkat’ életük más-más szakaszában, gondjaik megoldásában, elhárításában – ha nem akarunk eleve cselekvő vagy szenvedő hőst felfedezni bennük mindenáron. Vagyis, ha nem csak arra koncentrálnak görcsösen, ‚hogy is fest a festő’, miként szó egy erről elhíresült asszony, hanem azokra az apró, jelentéktelennek tetsző körülményekre is figyelmeztünk, amelyek a közvetlen környezetüket, a hozzá való viszonyukat, tárgyalakításukat és – használatukat is megmutatja, s melyben nem csak egy kultúra mindenkorosságát, de a történő történelem szellemét is megtapasztalhatjuk. Hisz a dolgok végül is, valószínűleg legbelül esnek meg – a többi csak esemény. Na nem közömbös ‚esemény’. De nem árt, ha mögéje látunk, láttatunk – láthatóvá tesszük azt, ami nem pusztán dokumentáció, adat, avagy annak közlöje.”¹⁷

Az átányi felvételek az 1950-es években készültek. A kollektivizálás, az egyébként is felbomló parasztság téesszbe való bekényszerítését, életmódváltását, korábbi kapcsolatrendszerének szétzilálását jelentette. Tudjuk, hogy a falusi rendőr feladata többek között az volt, hogy a helyi nyilvánosság ezen istállóbeli fórumait akadályozza, majd az 1960–70-es évektől hatékonyabb „ellenőrző” eszköz, a televízió ültette és kötötte le az embereket, s készítette persze őket hallgatásra. A „szovjet civilizáció”, a szovjetizálás vagy oroszosítás magyar változatának „új embertípusa”, még új emberi kapcsolatait is felfedezhetjük a korabeli fotókon, ha mögéje látunk a változásoknak és struktúráknak.¹⁸ Az általánosítás némi kockázatával azt mondhatjuk, a kommunista ideológia és uralmi rendszer reprezentánsai szerint kívánt „új ember” tényleg „megszületett”, de nem mint szabad ember, hanem „mint önelégült rabszolga”. Felfedezhetjük őket a korabeli újságok propagandafotóin, megfigyelhetjük arcvonásaikat, testbeszédjüket, színlelt viselkedésüket a tömegkommunikációs riportokban. Ezekben a jelenetekben érdemes figyelni, hogy a mindennapi szocializmus paternalizmusa miként fejtette ki viselkedésszabályozó hatását. Úgy gondolom, hogy az előbbi is érthetőbbé teszi az, ha fogalomalkotásunkba és magyarázatainkba bevonjuk az infantilizálás kategóriáját. Hangsúlyozva annak azt a jelentését, miszerint az a természetes emberi érési folyamatot igyekszik visszaszorítani, s így manipulálni. A „szocializmus vívmányaival” elégedett ember, vagy másként fogalmazva, az önmagával való elégedettség lényegében két forrásból táplálkozott: a pártállam által bizto-

¹⁵ Fél Edit 2001a. 376.

¹⁶ Vö. Szijártó M. István 2003.

¹⁷ Gulyás Gyula 1999. 26.

¹⁸ Ld. ennek a folyamatnak és megközelítésmódnak egy angol történész által publikált értelmezését: Fulbrook, Mary 1995.

sított társadalmi állásból és tudatból, valamint a felületes képzettségéből.¹⁹ A kört persze minden diktatórikus formára kitágíthatjuk, hiszen azok lényege az információktól való elzárás, s az emberek ennek megfelelő kondicionálása. Az alapvetően így szocializálódott emberek számára az elemi fogyasztási javak átváltoznak a teljesítmény mértékévé, elsőrendű dologgá, amiért harcolni érdemes. A „lét”, a „matéria” lesz tehát az elsődleges, ha maga a létezés eleve nyomorúságos. Ugyanakkor a „mindennap hiperbolikus, túlhangsúlyozott vonásokat nyer, mert ilyen feltételes körülmények között a mindennapi dolgok az egész emberi létről döntenek.”²⁰ A szocialista rendszerben az is a paradoxonok közé tartozik – s ez nem szójáték –, hogy a központilag hirdetettel szemben egyre markánsabbá válik a deszocializáció, a kollektív formák helyett az individualizálódás. A fotókon és filmekben ezek nyomait is láthatjuk, ha figyelünk a strukturális tényezőkre, másrészt, ha bevonjuk például a szóbeli forrásokat, s elemezzük a nyelvhasználatot. Diákokkal közös filmvetítések és a beszélgetések során rendszerint tapasztalom, hogy nem értik, miről szól a dokumentumfilm, mintha annak nem lenne eleje, kifejtése, vége, netán mondanivalója. Ennek az értetlenségek sok oka lehet, például az, hogy nem vesszük tekintetbe: a filmek maguk is a politikai diktatúra rendszeréhez, a tabusításhoz kötődtek, s a filmkészítők és megszólalók sokszor csak utalásszerűen, képes beszéd formájában mutathatták meg a lényegét, az életszerűségeket. Inkább hipotetikusán fogalmazom meg, hogy például a magyarországi társadalmi folyamatokat az 1960-as évekig, a személyes és kollektív történeteket elsősorban proletarizálódásként értelmezhetjük, a megfigyelt jelenségeket leginkább ehhez mérhetjük. Proletarizálódás alatt értve a szó eredeti – mondjuk XIX. századi – értelmében azt, hogy az emberek hogyan kényszerültek megválni tulajdonjoguktól, s milyen szociális, mentális változásokon mentek keresztül.²¹ Közismert, hogy a szocialista rendszerekben miképpen vált a tulajdon kategóriája ambivalenssé. A fotók, a filmek (lásd például a borsodi „illetőségű” dokumentumfilmek közül Gulyás Gyula és Gulyás János *Ne sápadj!*, Tényi István *Kristály Gyula ózdi nyugdíjas politikai pere* című alkotását) szövegei, metakommunikációi szerintem nagyrészt ezekről „proletarizálódott” élethelyzetekről szólnak: a tulajdonvesztés materiális, mentális, lelki és szimbolikus vonásairól és hosszú távú hatásairól. Az utóbb említett film valódi „hőse” egy fellázadt – egykor kommunista párttag – proletár, aki a politikai diktatúra egyik áldozatát is megtestesíti az 1980-as évek második felében.

Történeti források

A fotónak és a filmnek többféle értéke van a történeti kutatásban: élettörténeti, társadalom-, művelődéstörténeti, és történeti dokumentumként is lehet olvasni. Nincs univerzális elemzési nyelve, szakmák szerint mindenkinek mást mondhat. Ami közösnek tekinthető, az az, hogy a képek csak kontextushoz igazított kérdések alapján „szólalnak meg.” Csak akkor látunk, ha tudunk is valamit.²² A fotós és filmes rögzített pillanatokot vizsgálva tehát az élethelyzetek megértésére, a mögöttes társadalomképek feltárására érdemes törekednünk. Ez a megközelítés azért is gyümölcsöző lehet, mert maga a megértés kettős természetű: egyrészt nyelvi, másrészt történésjellegű, azaz közben maga az érdeklődő, a kutató is átalakul.²³ Az ember rájöhethet például arra, hogy „igazság keresése” közben jobbára csak a „saját igazságát” találhatja meg, s ennek tükrében akár az is érdekes lehet, hogy a folytonos forráskeresése közben annak is jelentősége, dokumentumértéke van, hogy a múlt számos történéséről miért nem maradt meg semmi forrás.²⁴ Ez tehát az előbbiekkal egyenrangú, ha nem fontosabb kérdés: ki, mi és miért nem látható a képen?

¹⁹ Sinjawskij, Andrej 1989. 164–166, 204–219.

²⁰ Uo. 223.

²¹ Ld. Valuch Tibor 2001. 98–100.

²² Berg, Ronald 1994. 187–189.

²³ Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2003. 428.

²⁴ Antal László 1976.; Kövér György 2002. 397.

A fotó egyszerre legalább két dolgot jelent egy mindennapi történeti kutatásban: egyrészt egy jelenetnek a képi rögzítését, annak esztétikai vonatkozásaival együtt, másrészt a fotó a „valóság” egyik lenyomata. „A reális tárgy adja a képet, ami azt jelenti, hogy oksági összefüggés van a reális és annak fotón való megjelenítése” között.²⁵ Ezért rendkívül jelentős az autentikus voltát illetően. A jelenkortörténésznek sem árt, ha az ikonológia (a műalkotásokon alkalmazott formai és tartalmi jegyek elemzése) felé fordul, ha fotókat és filmeket néz. Ismét csak az értelmezés fontosságát tudom hangsúlyozni, azt, hogy meg kell találnunk a „képen nem látható kontextust, fel kell fedezni a kulturális miliőt, ami a kép szándékolt értelmét adja.”²⁶ A jelek és szimbólumok csak a kontextuson keresztül értelmezhetőek hitelesen.

Még egy fontos feladatot látok minden olvasási, képleírási, vagy éppen jegyzetelési fázisban: a helyzetek, a képek, szövegek fogalmakkal, azaz témákkal való ellátását. A látottakat, a fel-fogott jelenségeket le kell fordítanunk egy szaknyelvre, bár tudom, hogy ezzel a megállapítással a vizuális nyelvben „gondolkodók” ellenkezését váltom ki. Egy társadalomtörténész ezt rendszerint problémacentrikusan, hipotetikusan teszi, valamilyen fő kérdés tükrében úgymond teszteli, faggatja a tárgyi, az írott, és az audio-vizuális forrásokat. Az amatőrök által készült fotók különösen érdekesek lehetnek. Érdemes itt is a legegyszerűbb kérdéseket feltenni: ki, mit, mikor, miért és hogyan fotózott le? Ezeknek a felvételeknek az üzenete persze sokszor szintén egyszerű: a „szépet” akarja rögzíteni, vagy éppen a létezésnek az igazolását. Sokszor úgy jelennek meg ezek a képek, mint az „emlékezet támaszai”.²⁷ Ugyanakkor, mint annyi más mindennapi történeti forrás, a fotó és a film folyton az összehasonlítás lehetőségét nyújtja: figyelhetjük a motívumokat, az alkalmakat, a kapcsolatokat, a távolságokat, a testtartást, a viseletet. Közvetlenül nyilvánulhatnak meg a képek: az állapotokat, a hogyan kérdésre adható választ felelősíthetik, de ugyanakkor az „állapotrögzítésen” túl az összefüggéseket nem magyarázzák meg. Az a kutató vagy a néző, a (diák)hallgató feladata. Ha ezt az elemzést, megértésre törekvő magyarázatot elhagyjuk, akkor például a fotó csupán illusztrációként funkcionál, feledtetve azt, hogy az embertudomány fókuszában mindig is az emberi kapcsolatok állnak. A fotó, vagy bármilyen filmes jelenet csak egy forrás, kiindulópont más forrásokhoz és összefüggésekhez. A fénykép és a film egyaránt kapcsolatot jelenthet a múlthoz, pontosabban a múltakhoz, a múltképekhez. Valóban egy olyan ritka tapasztalatot adhatnak, amelyek keletkezésük idején újak voltak. A másutt fellelt információk alapján bizonyos jelenségek, struktúrák, folyamatok tényleg megtekinthetővé, az utókor által mintegy ellenőrizhetővé válnak.²⁸

Mint oly sok más forrás, így a fotók és filmes képek a prezentálás mellett elfednek, elrejtenek előlünk dolgokat, valamilyen módon tehát teremtik a valóságképünket. A történetkutató nem tehet mást, mint ismételten a magyarázat és az értelmezés jelentőségét erősíti meg. S egy tekintetben nincs különbség például a családi fotóalbum és a történetkutatói érdeklődés között: mindkettő számára döntő az értéktulajdonítás.²⁹ Ezért is kell mindig arra törekednünk, hogy az ember- és társadalomképeinkben az értékrendre vonatkozatható jegyeket találjuk meg. Megállapításainkban, következtetéseinkben valóban legyünk kritikusak és empátikusak, s persze mindig lépünk tovább és kérdezzünk a forrásvizsgálatban, konkretizálva a személyes beágyazottságot, az időt, a helyet, az okokat, s még inkább a hiányokat.

²⁵ Berg, Ronald 1994. 189.

²⁶ Berg, Ronald 1994.191. Vö: „A leírás, az azonosítás és az asszociatív kommentárok egymást kiegészítve alapul és egyúttal módszerül is szolgálnak egy-egy kultúra illetve szubkultúra megismeréséhez, elemzéséhez. Azáltal, hogy felszabadítják a fényképekbe foglalt információkat, s feltárják az azonosító, igazoló, emlékeztető, deklaráló és demonstráló funkciókat.” Kunt Ernő 2003b. 76.

²⁷ Berg, Ronald 1994. 193.

²⁸ Lakatos Mária 1989 174–190.

²⁹ Fejős Zoltán 1999. 5–6.

Irodalom

- ANDORKA Rudolf 2000: Bevezetés a szociológiába. Bp. Osiris K.
- ANTAL László 1976: A tartalomelemzés alapjai. Bp. Magvető K.
- BERG, Ronald 1994: Die Photographie als alltagshistorische Quelle, 187–198. In: Diekwisch, Heike et al. (szerk.): Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. Berliner Geschichtswerkstatt. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- BLOCH, Marc 1996: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Bp. Osiris K.
- BUDA Béla 1994: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. 3. átd., bőv. kiad. Bp.
- FEJŐS Zoltán 1999: A fotóantropológia és a bemutatás dilemmái, 5–8. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Miskolc – Budapest: Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet.
- FÉL Edit 2001a: A saját kultúrájában kutató etnológus, 370–377. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Pozsony: Kalligram K.
- FÉL Edit 2001b: Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája, 316–319. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Pozsony: Kalligram K.
- FÉL Edit – Hofer Tamás 1997: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp.: Balassi K.
- FULBROOK, Mary 1995: Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989. Oxford University Press.
- GULYÁS Gyula 1999: Idézés – erdélyi emberek, 25–32. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Miskolc – Budapest: Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet.
- GYÁNI Gábor 2000. Emlékezés és oral history, 128–144. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. Napvilág K.
- GYÁNI Gábor 2003: A történetírás fogalmi alapjairól, 11–53. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris K.
- KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor 2003: A történetírás „nyelvi fordulata”, 413–442. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris K.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 2001: Nyolcvan ismeretlen arckép, 58–62. In: Körössi P. József (szerk.): A fotográfus. Magyar írók novellái és jegyzetei a fényképről, a fényképezésről. Bp. Noran K.
- KÖVÉR György 2002: Emlékezet, dokumentum és a történelmi tény, 397–401. In: Uő: A felhalmozás íve. Bp.: Új Mandátum K.
- KUNT Ernő 2003a.: A fénykép a parasztság életében, 89–122. In: Uő: Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. L' Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- KUNT Ernő 2003b: Fényképezés és kultúrakutatás, 67–77. In: Uő: Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. L' Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- LAKATOS Mária 1989: A családi fotógyűjtemény mint történeti forrás, 174–190. In: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Gyula.
- LÁNCZI András 2000: A XX. század politikai filozófiája. Pallas Stúdió - Attraktor KFT. Bp.
- OEXLE, Otto Gerhard 2000: Kulturelles Gedächtnis im Zeichen des Historismus. Meier, Hans-Rudold et al. (szerk.): Baueten und Orte als Träger von Erinnerung. Die Erinnerungsdebatte in der Denkmalpflege. Zürich.
- SINJAWSKI, Andrej 1989: Der Traum vom neuen Menschen oder die Sowjetzivilisation. Aus dem Russischen von Swetlana Geier. Frankfurt am Main: S. Fischer V.

- SZIJÁRTÓ M. István 2003: A mikrotörténelem, 494–513. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris.
- VALUCH Tibor 2001: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. Osiris K.

IRREPSEERUNT

(ISTHVÁNYFFY MIKLÓS LEVELE PÁZMÁNY PÉTERHEZ
A HITÚJÍTÁS MAGYARORSZÁGI KEZDETEIRŐL)

A propalatinus¹ saját kezű fogalmazványa² a pozsonyi országgyűlésen kelt 1605. február 1-jén. A sok javítást³ tartalmazó szöveget először Pray adta ki,⁴ megtalálható természetesen Katonánál⁵ is, később Fraknoi közölte az érsek⁶ levelei között.⁷ Nem tudom, hányan tették még közzé, az általam ismert utolsó kiadás 1995-ből való,⁸ a Jezsuita Okmánytárban találni.

Az eredeti fogalmazványt csak Pray és Balázs Mihályék használták, Katona Praytól idézi a szöveget, Fraknoi kiadása pedig – noha Prayé is előtte volt – tévesztéseinél általában Katonáéval egyezik meg, bár éppen a keltezésnél eltér attól. Mivel Pray elhagyta a levél végét (ezzel a Villeriusra tett utalást is), az kimaradt az említett következő két kiadásból is, a személynevek olvasata pedig gyakran pontatlan, olykor meg tévesztő.⁹

Az okmánytár összeállítói a levélhez szövegkritikai jegyzeteket nem fűztek, közlésekor azonban Pray (vagy átvevői) kiadásából is másoltak, máskülönben a jellegezetes *reor* – *videtur* tévesztés nem került volna be az ő változatukba.¹⁰ Olvasatukba másutt is csúszott hiba, a *Historiae* keletkezési idejére tett megállapításukkal pedig nem értek egyet. Szerintük ugyanis Pázmánynak a szöveg elején felidézett, a levél megírását eredményező kérése annak bizonyítéka, hogy Istvánffy történeti művét már a 90-es években elkezdte. A kilencvenes években gyűjtött Istvánffy olyan írásokat, amelyeket utóbb használhatott történeti mű alkotásához is,¹¹ arra azonban, hogy a végül harmincnégy könyvből álló opus összeállításához már akkor hozzá is kezdett, nem találtam adatot.¹²

¹ Istvánffy Miklóst (1538–1615) Rudolf 1581-ben nádori helytartóvá (*locumtenens officii palatinalis in iudiciis*, propalatinussá) teszi, a kinevezést az 1582. évi országgyűlés erősíti meg. Baronatust kap, 1606-ban tagja a Zsitva torkolatánál Rudolf nevében tárgyaló delegációnak. 1608 elejére fejezi be *Historiae* címen ismert latin nyelvű történeti művét, amelyben 1490–1607 közötti történeteket idéz fel. 1622-ben jelent meg Kölnben Pázmánynak köszönhetően, akire a kéziratot a szerző *morti vicinus* hagyta.

² OSzK Kt, Fol. Lat. 3606/3., f. 43a^{r-v}. (A jele alább **I**.)

³ Például mindjárt az elején pár szó leírása (*Cum me ad haec comicia accingerem*) után Istvánffy törlés és folytatás nélkül 180 fokkal elforgatta a papírt, majd megfordította, így az eredetileg versóból recto lett.

⁴ Specimen hierarchae Hungariae... / Posonii, Cassoviae, 1776, pars II., 216–217. (A jele alább **p**.)

⁵ Historia critica regum Hungariae... / Budae MDCCXCIV, tom. IX, ordine XXVIII., 287–290. (A jele alább **k**.) Köszönöm Tóth Gergelynek (OSzK, Térképtár) a szöveg megszerzését.

⁶ Pázmány Péter (1570–1637) 1582-ben katolizál, a kolozsvári jezsuita iskolában tanul tovább, majd belépve a rendbe Krakkóban, Bécsben, Rómában. 1598-tól Grazban tanít, 1607-ben hazatér, 1616-tól esztergomi érsek, 1629-től bíboros, 1635-ben megalapítja a nagyszombati egyetemet, a hazai ellenreformáció legnagyobb alakja.

⁷ Pázmány Péter levelezése / közlésezi FRANKL Vilmos. – Első kötet 1605–1625. – Bp.: Eggenberger, 1873. (MHH – D), 1–2. (A jele alább **f**.) Sajnos Fraknoi csak annyit tesz hozzá, hogy a levelet Pray töredékesen közölte, azt azonban nem, hogy maga tőle vagy valamelyik levéltárból vette a szöveget.

⁸ Jezsuita Okmánytár I/1–2 / s. a. r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. – Szeged, 1995. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 34.) (A jele alább **j**.)

⁹ Így került például Bodó Ferenc helyére Dobó Ferenc. Emiatt aztán az én korábbi fordításom is hibás (Magyar történelmi 1526–1608 / Debrecen, 1998, 418–420.). KENÉZ Győzőé az **I** szövegén alapul, így benne a helyes névalak található: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták / a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája, Bp., Szépirodalmi K., 1982, 855–857.

¹⁰ A *reor* ugyanis a kéziratban egyértelmű, még csak javítás sincs a közelében, viszont a három másik kiadásban a helyén *videtur* áll.

¹¹ Lásd ehhez például NAGY Gábor: A váci püspök esete a személynökkel és a nádori helytartóval (Adalék a hosszú háború korának történetírásához) = Septuagesimo anno humanissime peracto. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára / Miskolc, 2004. – Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil., tom. IX, fasc. 4., 151–170.

¹² Ismert, hogy saját közlése szerint 1598-ban vette őt rá az írásra Szuhai váci püspök, a ránk maradt kézirati részben pedig az **I**. könyv fölött a margón található saját kezű dátum 1600. november 30.

Istvánffyval foglalkozva az is feltűnt, mind gyakrabban említik félreérthető fogalmazással reformációtörténeti műveként e levélfogalmazványt.¹³ Az ebben olvasható állításokat részben másként tudjuk. Már Pray és Katona is figyelmeztet, a lutheri tanok követőit nem az 1518. évi országgyűlés ítéli tűzhalálra, Erdélybe pedig a reformáció a szászok révén jutott be. Ismert továbbá, hogy nem került vissza az összes egyház püspöki kormányzás alá, hiszen a barát éppenséggel részben a gyulafehérvári be nem töltése révén működtette a Szulejmán által a kezükön hagyott területet, Frangepán Gergely szerepeltetése anakronisztikus is, stb.

Kultúrtörténeti érdekességén túl e szöveg számomra tovább erősíti Bendának azt a feltételezését, hogy 1605 őszén Istvánffy a *Historiae* írásában 1551 körül járhatott.¹⁴ Istvánffy ugyanis a levél vége felé utal arra az egyezésgre, amelynek értelmében a temesi területekért Petrovics Munkácsot kapta meg, e megállapodás pedig az oszmán által meg nem szállt országrészek 1551. évi egyesítésekor jött létre.

Mindezekre tekintettel helyesnek tartom a levélfogalmazvány közlését éppen négyszáz évvel az után, hogy a második bécsi pacificatio rögzítette az ágostai és a helvét hitvallás gyakorlásának szabadságát a királyságban.¹⁵ Az átírás során a központozáson valamint a nagy betűk alkalmazásán változtattam, az *e* illetve az *y* helyébe *ae* illetve *ii* került. A kis vagy nagy kezdőbetűk használatának eltérését (például *comitia I* – *Comitia p*), valamint az egybeírás indgadozását (például *quo modo I, j* – *quomodo p, k, f*) nem jelöltem.

Végezetül egy-egy olvasati és fordítási problémáról. A levél végén, a képrombolásnál a kéziratban *quodam* kifejezést látok a *casu* előtt, amiként a *j* is, kétségtelen azonban, hogy a *quaedam* olvasat (**pkf**) könnyebben értelmezhető, tekintettel a korábban előforduló *imagines* kifejezésre. Ugyanitt az *iconoclasta* kifejezést Kenéz Győző említett fordításában annyira a főúrra értette, hogy Petrovics nevét megismételve külön odaírta. Azonban többszörös alárendelésről lévén szó e tagmondat (*qui etiam iconoclasta erat*) az előzőleg említett Kálmáncsehi Sánta Mártonra is vonatkozhatik, aki követelte az oltárok, képek mellőzését, debreceni lelkesége során ez viszályt szült,¹⁶ de van adat hasonlóra is erdélyi ténykedése idejéből, Kolozsvárról 1556-ból. Talán a grammatika is erősíti ezt a lehetőséget: Istvánffy a *dux*, az *auctor*, a *minister* és a *praedicans* kifejezésekkel illeti Kálmáncsehit, az *iconoclasta* elé írt *etiam* ezért egyértelmű (képromboló *is* volt), míg Petrovichhoz nem illesztett előzőleg egyetlen kifejezést sem. Magam tehát ennek az értelmnek megfelelően rendeztem fordításomban a tagmondatokat. Tény ugyanakkor, hogy Zoványi alapján másképp érthető.¹⁷

Ante, quam ad haec comicia iter instituissem, admonuit me dominus Gabriel Peteo nomine paternitatis vestrae, ut, si mihi constaret, quo primum tempore haeresis Lutherana Ungariam invasisset et quo modo tantum incrementi cepisset, paternitati vestrae significarem, id quod

¹³ Például a Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. kötetében (a Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár honlapján: <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b151/ch26.html>) olvashatni: „Kisebb történeti munkák (életrajzok, a hazai reformáció története stb.), valamint egy történeti forrásgyűjtemény mellett az 1590-es években hozzáfogott monumentális magyar történetéhez...”

¹⁴ Lásd: BENDA Kálmán: Istvánffy Miklós levele 1605-ből / Irodalomtudományi Közlemények 1967, 187–190.

¹⁵ Az értelmezése körüli vitáról lásd PÉTER Katalin: Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága = uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból / Bp., 1995, 129–151.

¹⁶ Például: „Im Jahre 1551 erhielt er die evangelische Pfarrei zu Debrecen. Da er dort in den Fußstapfen Zwinglis radikale liturgische Reformen, wie Entfernung von Altären und Bildern forderte und dies auf Widerstand der noch lutherisch-konservativen Gemeinde stieß, wurde er zur Synode zu Ladány (wahrscheinlich Körösladány) im Januar 1552 vorgeladen, wo die lutherischen Seelsorger ihn exkommunizierten” (Biografisch-bibliografisches Kirchlexikon, Band III (1992) Spalten 983–985 Autor: Gabriel Adriányi, lásd: www.bautz.de/bbkl)

¹⁷ Petrovicsnál írja: 1551-ben a Ferdinánd uralma alá jutván, evidéki birtokai helyett 1552-ben Munkács várát és uradalmát kapta Petrovics, ki még ebben az évben közreműködött abban, hogy Kálmáncsehi Sánta Mártonnak a vezetése mellett a helvét irányt karolja fel a Bereg vármegyei papság. Erre aztán ki is hányatta a beregszászi és bizonyára még több más templomból minden maradványát a római katolicizmusnak... (Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. , 2213.)

me iam natu grandiore et ab ineunte puericia in luce hominum versatum latere non posse existimaret. Suscepi perlubens hunc laborem meque ad paternitatem vestram prima quoque occasione scripturum pollicitus sum. Sciat igitur tempore Ludovici secundi, regis nostri e Germania famam Lutheri in Ungariam perlatam esse, sed, qui eam sectam sequerentur, aut nullos fuisse aut paucissimos eosque, ut fieri solet, clancularios et lucifugas, quandoquidem in comiciis Pesthanis anni, nisi fallor, 1518 publico edicto proscripti et ad ignem damnati fuerant. Postea Mohaciensi clade atque innocentissimi regis interitu subsequuto caesisque in pugna omnibus fere episcopis et regno miserabilem in modum factionibus ac intestinis discordiis laborante episcopatus etiam per varios homines seculares violenter occupati sunt, nec, qui religionem labantem restitueret aut tueretur, ullus reperiebatur. Agriensem enim episcopatum Petrus Perenius post obitum Gregorii Frangepani episcopi violenter sibi usurpabat, Nitriensem Valentinus Turcus, Varadiensem Emericus Cibacus, Transsilvanam Albensem Franciscus Bodo, Chanadiensem Gaspar Perusith, Quinqueecclesiensem Iohannes Zerechen, Iauriensem vero Paulus Bakith aliosque alii nefarie occupatos retinebant conniventibus ambobus regibus, quamquam catholicis principibus sed partium suarum studiosos etiam per illicitas vias sublevare contententibus. Sub hoc statu rerum Petrus Perenius primus ei sectae se addixit et concionatores Lutheranorum et Stephanum imprimis Copacium et Michaellem Ztarinum stipendiis invitatos in bonis suis et oppidis secure versari patiebatur. Sequutus eius exemplum Gaspar Dragffii Andream Batizii et Matthiam Devaii, Lutheranae similiter sectae concionatores in oppido Erdeod aliisque bonis suis publice concionari et haeresis semina spargere iubebat et ipse nemine, qui refrenaret, eam sectabatur. Unde etiam eadem secta tanquam ex proximo loco in Transsilvaniam facile irrepsit. Nec sine Dei optimi maximi iusto iudicio factum esse reor, quod auctores isti depravatae religionis non multo post deficiente familia stirpitus intercederent. Franciscum quoque Rewaii iam natu grandiore eadem mali labes iamtum infecerat, quem, quamquam id negantem a Ferdinando rege acrioribus verbis eam ob causam || correptum fuisse audivimus. Et hactenus quidem nemo ausus est se eius haeresis sectatorem confiteri, negligentia tamen principum et aliorum brevi factum est, ut etiam eiusmodi sectarii a magnatibus et principibus defensi publice suggestum conscendere et virus suum spargere non dubitarent et miseram plebem seducerent adeo, ut restitutis demum regimini episcoporum ecclesiis malum tamen hoc latius serpere et maiorem regni partem occupare non intermitteret bellis civilibus et intestinis discordiis occasionem maiorem ei subministrantibus. Paulo post irrepsit etiam Calvinismus duce et auctore quodam Martino Calmancehino, quem nostri Santa Marton vocabant, ministro seu praedicante in oppido Beregzaz, quod ad arcem Munkach pertinens eo tempore Petrus Petrovith obtinebat a rege Ferdinando per quaedam pacta concessum, qui etiam iconoclasta erat et, quum in templo imagines demoliretur, quodam casu in caput eius cecidisse fertur eumque ita allisise, ut magno illato vulnere vix curatus fuerit. Et sic paulatim subrepentibus haeresibus Turcae etiam in nos grassandi maior facultas. Haec paternitati vestrae significare volui, quem peto maiorem in modum, ut mihi in maioribus imperare velit. Reverendo domino patri Villerio meum obsequium amanter deferat, rogo et felicissimum valeat. Posonii, prima Februarii 1605.

comicia **pkf** Comitia / Peteo **p** Petheö **k** Pethö **f** Petheö / Lutherana **I delet** in / Ungariam **I del.** et Trans **pkf** Hungariam / tantum **I insert literis superscriptis mox del.** a / cepisset **pf** coepisset / puericia **pkf** pueritia / Ungariam **pkf** Hungariam / sequerentur **pkf** tuerentur / clancularios **k** clamcularios **j** claucularios / comiciis **k** comitiis **pf** Comitii / Pesthanis **pkf** Pestanis / anni **pkf** anno / fallor **I del.** 152 / Postea **I del.** subsecuta / Mohaciensi **k** Mohatsiensi **f** Mohacsiensi / subsequuto **I ins. lit. superscr.** **pkf** subsequente **j** subsequuto / caesisque **j** cesisque / homines seculares **I ins. lit. superscr.** / occupati **I del.** sunt / labantem **I del.** re / ullus **pkf om.** / Agriensem **I del. lit. unam** / enim **pkf om.** / Perenius **p** Perennius **f** Perénius / Gregorii **pkf** Georgii / episcopi **I ins. lit. superscr., del.** Franciscani / Cibacus **pf** Cybacus / Transsilvanam **pk** Transsilvaniensem **f** Transylrvaniensem / Bodo **pk** Dobó **f** Dobo / Chanadiensem **I del.** Fran / Gaspar **p** Caspar **f** Caspa- / Perusith **k** Brussicz **pf** Perussicz **j** Perusich / Quinqueecclesiensem **p** Quinque-Ecclesiensem **kfj** Quinqueecclesiensem / Iohannes **k** Ioannes / Zerechen **p** Szecsényi **k** Szécsényi **f** Szecsenyi / Paulus **k** Paullus / Bakith **pf** Bakics **kj** Bakich / conniventibus **I a. corr.** connivente / ambobus **I ins. lit. superscriptis, del.** utrisque *quod a. corr.* utroque *fuit* / sed **I del.** ut / partium **I del.** quisque / contententibus. **I del.** In / Perenius **p** Perennius / addixit **I del.** non quidem aperte (se enim catholicum simulabat maxime cum in aulam alterutrius regis veniret, (quorum

utrique modo uni, modo alteri adhaerebat) / et **I ins. lit. suprscr., del. sed pf om.** / concionatores – in bonis **pkf** concionatores lutheranos stipendiis invitatos, et Stephanum imprimis Kopacium et Michaelem Rotarium in bonis / Lutheranorum **pkfj** lutheranos / et Stephanus – Ztarinum **I ins. lit. suprscr.** / Kopacium **pk** Koparium / Ztarinum **pkf** Rotarium / stipendiis invitatos **I ins. in margine** / Sequutus **I a. corr.** Sequuti **del.** postea sunt **mox ins. lit. suprscr. et del.** est **f** secutus / Gaspar **pf** Caspar / Dragffii **I a. corr.** Dragffius **del.** qui **p** Dradfj **k** Drágfi **f** Drágfy / Batizii **k** Batizi **f** Batisi **j** Batisy / Matthiam **pk** Mathiam / Devaii **k** Dévai **pf** Devay / Erdeod **pk** Erdöd **f** Erdöd / nemine **k** minime **j** nomine / nemine – sectabatur **pk** minime, qui refrenaret eam, sectabatur / refrenaret **I del.** aut **pf** refrenoaret / Unde – intercederent **I ins. in margine externa et infera** / Unde **k om.** etiam / tanquam **pk** tamquam / Transsilvaniam **I del.** facile irrumpere faedam secta **j** Transilvaniam **f** Transilvaniam / irrepsit **pkf** irrupit / reor **pkfj** videtur / quod **I del.** ii quorum / post **I del.** *verbum unum et literae forsitan duae illeg.* / intercederent. **pkf** intercederent. **j** intercederant? / Franciscum **I ins. lit. suprscr., del.** Franciscus **pf** Franciscumque / quoque **I ins. lit. suprscr., del.** quoque **pf om.** / Rewaii **k** Révai **f** Révay **pj** Revay / grandiosem **I del.** et / iamtum **I del.** abripuit **pkf om.** / quamquam – negantem **I ins. lit. suprscr.** / quem **pkf om.** / quamquam **pkf add.** quidem / verbis **I del.** correptum / Et **I del.** hoc et quamquam / quidem **I ins. lit. suprscr.** / nemo **I del.** ausus **mox ex mox** in Ungaria / eius **I del.** sect / tamen **I del.** posterae ess (?) / etiam **I del.** publice / a **I del.** domi / defensi **k** defendi / regimini **I ins. lit. suprscr., del.** manibus **j** regiminis / tamen **I ins. lit. suspscr.** / occupare **I del.** videretur **pkf** corripere / Paulo post **I ins. lit. suprscr., del.** Calvinismus vero interea / auctore **p** authore / Calmancehio **pkf** Calmarenio / Santa Marton **pk** Sánta Martzin **f** Sánta Marczy / praedicante **j** praedicatore / Beregzaz **pkf** Beregszász **j** Beregsas / ad **I del.** op / Munkach **p** Munkacs **k** Munkáts **f** Munkács / pertinens **I ins. lit. suprscr.** / Petrovith **I a. corr.** Petrovítius **k** Petrovits **pf** Petrovics / obtinebat **j** optinebat / et, quum – Et sic **I ins. in margine externa** / quum **f** cum / demoliretur **j** demolaret / quodam **pkf** quaedam / cecidisse **f** caecidisse / curatus **pkf** non moratus / Et – valeat **kf om.** / sic **I iterat, del.** ut / facultas **I del.** daretur **mox** praeberetur / significare **I a. corr. illeg.** / imperare **j** impetrare / meum **I del.** Se / meum obsequium **j** mea obsequia / prima **k 3.**

Mielőtt erre az országgyűlésre¹⁸ elindultam volna, megszólított engem Pető Gábor¹⁹ úr atyaságtok nevében, hogy, ha tisztában vagyok vele, mikor támadta meg először a lutheri eretnekiség Magyarországot és mi módon burjánzott el annyira, jelezzem atyaságtoknak, minthogy úgy értékeli, hogy az előttem, aki már elég idős vagyok és gyermekkorom kezdetétől emberek közt forogtam, nem lehet rejtély. Nagy örömmel vállaltam el ezt a munkát és megígértem, hogy az első alkalommal írni fogok atyaságtoknak.

Tudja meg tehát, II. Lajos királyunk idejében hozták meg Németországból Luthernek²⁰ a hírért, de olyanok, akik azt a szektát kövessék, vagy senki nem volt vagy igen kevesen, azok is, ahogy lenni szokott, rejtőzködők és a fényt kerülők, mivel, ha nem csalódom, az 1518. esztendőnek a pesti országgyűlésén²¹ nyilvános végzéssel levelesítették és máglyára ítéltettek.²² Aztán a mohácsi vereség és a legártatlanabb király pusztulása elkövetkeztével és levágtván a küzdelemben szinte az összes püspök²³ a királyságnak pedig nyomorúságos módon pártoskodásuktól és belviszályoktól való szenvedése közepette a püspökségeket is különböző világi emberek foglalták el erőszakosan, olyan pedig, aki a megingó religiót helyreállítsa vagy védelmezze, egy sem akadt. Az egri püspökséget ugyanis Perényi Péter²⁴ Frangepán Gergely

¹⁸ Rudolf január 25-én kelt levelében végül elhalasztotta az országgyűlést, meghirdetéséről, meghíúsulása okairól lásd részletesen: Magyar országgyűlési emlékek / szerk., bev. KÁROLYI Árpád, Bp., 1899. – MHH III. – XI. kötet, 3–118.

¹⁹ Gáborról csak annyit tudok, hogy a krónikáiról Gergely unokatestvére. Gergely *Rövid magyar krónikája* azonban éppen e levél alapján tájékoztat a reformáció hazai megjelenéséről.

²⁰ 1483–1546 között élt. Fiatalon Ágoston-rendi szerzetes lesz, Wittenbergben egyetemi doktor, prédikál a búcsúcédula-árusítás ellen is, mint ami nem vezet az üdvözüléshez. 1517. október 31-én e tárgyban levelet ír feletteseinek, amelyhez mellékel 95 tételt egy jövőendő dogmatikai vitához. A szög, a kalapács és a wittenbergi kapu története halála utáni, Melanchtontól származik.

²¹ Mivel ebben az évben Bácsón is volt országgyűlés, az *anni* genitivus nem meglepő az *anno* ablativusa helyett.

²² Csalódik, Pray és Katona ki is igazítja a szövegben, megadva az 1523. és 1525. évszámot. (Az 1523:LIV tc. halálukról és vagyonesztésükről rendelkezik, 1525-ben pedig a királyságra káros külföldieket eltávolító IV. törvénycikk utolsó, 4. §-a a *Lutherani comburantur [a lutheriek égettessenek meg]* kimondásáig jut.)

²³ Szalkai László esztergomi érsek, Tomori Pál kalocsai érsek, Csaholy Ferenc csanádi, Móré Fülöp pécsi, Paksy Balázs győri, Palina Ferenc boszniai, Perényi Ferenc váradi püspök, azaz a praelatusok fele.

²⁴ Perényi Imre nádor 1502-ben született fia. Testvére váradi püspökként esik el Mohácsnál, ő túléli. Pártváltások közepette a király nélküli országgyűlések idején próbál hatalomra törni, állhatatlansága miatt kisfiát, Ferencet kezesnek kell a Portára küldenie. János halálával Ferdinándhoz áll végleg, aki a teljes kudarccal végződött 1542. évi hadjárat bűnbakjává téve bebörtönözteti. 1548 elején szabadul halálos betegen, március 1-jén már nem él.

püspök²⁵ halála után erőszakosan magának bitorolta; a nyitrai Török Bálint,²⁶ a váradit Czi-bak Imre,²⁷ az erdélyi fehérvárit Bodó Ferenc,²⁸ a csanádit Perusith Gáspár,²⁹ a pécsit Szerecsen János,³⁰ a győrit pedig Bakith Pál,³¹ másokat meg mások tartottak maguknál tilalmasan elfoglalván mindkét király³² – bár katolikus fejedelmek, de a pártjukon buzgólkodókat meg nem engedett módokon is segíteni törekvők – szemet hunyása közepette. A dolgok ilyen állapotában elsőként Perényi Péter adta magát ehhez a szektához és lutheránus hitszónokokat – méghozzá elsősorban Kopácsi Istvánt³³ és Sztárai Mihályt³⁴ – zsoldért meghíván birtokain és mezővárosaiban gondtalanul forgolódní túrt. Példáját Drágffy Gáspár³⁵ követve Batizi Andrást³⁶ és Dévai Mátyást,³⁷ hasonlóképpen a lutheri szekta hitszónokait Erdőd mezővárosában³⁸ és más birtokain nyilvánosan szónokoltatta és velük az eretnekség magjait hintette, azt maga is, nem lévén senki, aki zabolázza, követte. Innen, mint szomszédos helyről ugyane szekta könnyen bekúszott³⁹ Erdélybe is. Azt gondolom, nem is a legjobb, legnagyobb Isten igaz ítélete nélkül történt az meg, hogy a religió eltorzításának ezen szerzői nem sokkal később családjuk magszakadásával gyökerestől kihálnak. A már idősebb Révai Ferencet⁴⁰ is a rossznak ugyane fertőzete akkor már bemocskolta, akit, bár tagadott, Ferdinánd király hallomásunk szerint emiatt elég kemény szavakkal fedett meg. Eddig⁴¹ bizony senki nem is merészelte magát azon eretnekség követőjének vallani, mégis a fejedelmek és mások hanyagsága rövid

²⁵ Gergely 1503–1520 között kalocsai érsek volt († 1521), Mohács után pedig Szalaházy lett püspök. Frangepán és egri püspök Ferenc 1538-tól, nővére, Katalin pedig Perényi egyik fiának, Gábornak a felesége.

²⁶ 1502 körül születetett, 1521-ben ő az egyik nádorfehérvári bán, Mohácsnál a király testőrségének egyik parancsnoka. A polgárháború meghatározó alakja, utolsó pártváltásával 1536-ban János híve lett. Szulejmán Budát elvévén egyedül őt nem engedi szabadon a fogoly urak közül, 1550-ben halt meg.

²⁷ Tomori, majd Szapolyai alatt katonáskodik, 1526-ban papi rendbe lép, a kolozsmonostori apátságot kapja javadalmul. Részt vesz a mohácsi csatában, János király várad püspöknek teszi meg, legyőzi Cserni Jovánt, végül 1534. augusztus 12-én Gritti meggyilkoltatja.

²⁸ Gosztonyi János halála (1527) után mindkét uralkodó betölti a gyulafehérvári püspökséget, Gerendi Miklóssal illetve Statileo Jánossal. Mivel a terület 1529-től folyamatosan Jánosé, Gerendi nem foglalhatta el hivatalát. A katonának kiváló Bodó 1527. december 28-án Diósgyőr mellett vereséget szenvedett Ferdinánd hadaitól, állhatatos János-pártisága miatt bécsi börtönben hal meg.

²⁹ Fráter György sógora.

³⁰ Mesztegyői Szerecsen János 1534-ben hal meg, Szulejmán harmadik érkezése előtt ő fogja el Perényit a koronával és adja át a szultánnak.

³¹ Paksy elestével a püspökség 1534-ig, Ujlaki Frenc kinevezéséig üresedésben van, a javak pedig Bakith Pálnál, aki a Ferdinánd pártján szolgáló huszárokat vezette.

³² János (1526–1540) és Ferdinánd (1526–1564).

³³ Eredetileg ferences Sárospatakon, majd a lutheri tanok híve, tanít a Perényiek által létrehozott pataki kollégiumban, udvari papjuk is. Ténykedik Drágffy oltalma alatt is, vezetője az erdődi zsinatnak (lásd a 38. jegyzetet), utóbb Perényi fia, Gábor hívására visszatér Patakra. 1547-ben iskolát alakított Nagybányán is, † 1562 k.

³⁴ Rendtársa Kopácsinak, tanult Paduában, a pataki iskola egyik nagy alakja. A hódoltságban is hirdeti az evangéliumot, többször vesz részt hitvitán, † 1575.

³⁵ 1516–1545?, a Mohácson zászlótartóként meghalt országbíró, János fia, Kraszna és Közép-Szolnok főispánja, feleségével, somlyai Báthori Annával a hitújítók oltalmazói.

³⁶ 1510-ben született, megfordult a wittenbergi egyetemen, maga Melanchton ajánlja Perényi János ugocsai főispánnak. Végül ennek sógoránál, Drágffynál tevékenykedik Szatmár vidékén, részt vesz az erdődi zsinaton.

³⁷ A „magyar Luther” 1500 körül született, járt a krakkói egyetemen, majd idehaza káplán lett. 1529 végén beiratkozott a wittenbergire is, 1531-ben már itthon van, prédikátornak megy Kassára. Többször fogságba vetik nézetei miatt, fő pártfogója Nádasdi Tamás. Felkeresi Melanchton is, élete végén Kálvin szellemében tanít Debrecenben, azaz a fogoly Török Bálint feleségének Pempflinger Katának az oltalma alatt, † 1547 k.

³⁸ Az evangélikusok egyházszervezésének egyik első állomásaként 1545 szeptemberében itt tartott zsinatot majdnem 30 lelkész Szatmár megyéből és a Szilágyságból, az elfogadott cikkelyek a *Confessio Augustana* szellemiségét tükrözik.

³⁹ *irrespit*, mint a csúszómászó. Istvánffy kedvelt kifejezése számára ellenszenves esemény szemléltetésére, a *Historiae*ban is (például a pestis terjedésére az országgyűlésnek otthont adó Sopronban a XVIII. könyvben vagy a XXII. artikulus törvénybe kerülésére a XXXIII. és a XXXIV. könyvben), de alább még e levélben is.

⁴⁰ 1489–1553 között élt, turóci főispán, a kitörő polgárháborúban megnyeri Ferdinánd számára Cserni Jovánt, végül nádori helytartó. Lutherrel levelezett.

⁴¹ Azaz, amint a folytatásból is világos, Révai koráig.

idő alatt azt eredményezte, hogy efféle szektások is mágnások és főemberek⁴² által védetten nem haboznak nyilvánosan emelvényre lépni és kórukat⁴³ hinteni és a nyomorult népet félrevezetik annyira, hogy – bár az egyházak végül visszakerültek a püspökök irányításába⁴⁴ – e baj tovább gyűrűzni és a királyság nagyobb részét elfoglalni nem szűnik, miközben a polgárháborúk és a belviszályok nagyobb alkalmat szolgáltatnak neki. Kevéssel később bekúszott a kálvinizmus is, egy bizonyos Kálmáncsehi Márton,⁴⁵ akit a mieink Sánta Mártonnak hívtak, beregszászi⁴⁶ pap avagy prédikáló vezetésével és szerzésével (a munkácsi⁴⁷ várhoz tartozó, Ferdinánd király által bizonyos egyezségek révén átengedett mezővárost abban az időben Petrovics Péter⁴⁸ tartotta), aki képpromboló is volt és amikor a templomban képeket rombol, állítólag [egy] történetesen ráesett a fejére és őt úgy megütötte, hogy az okozott hatalmas seb miatt alig gyógyult meg. És így lassanként az eretnokségek bekúszásával a törököknek is nagyobb a tehetsége az ellenünk garázdálkodásra.

Ezeket akartam atyaságtoknak jelezni, akit szerfelett kérek, parancsolna nekem nagyobb dolgokban is. A tisztelendő atyának, Villerius⁴⁹ úrnak szolgálatomat szeretettel jelentse, kérem, és éljen igen boldogul! Pozsonyban, 1605 februárjának első napján.

⁴² A *principes* kifejezést a XVI. században ilyen értelemben is használták.

⁴³ *virus*, azaz *nyál*, tehát körülbelül *fröcsög*ni.

⁴⁴ Nem mindegyik, ismert például, hogy a gyulafehérvári palotába Izabellák költöztek be Statileo püspök halála után, a püspökség jövedelmét Fráter (egyébként a hitújítás ellensége) az államépítésre fordította. A praelatura csak ritkán és rövid ideig lesz betöltött, például a Ferdinándhoz tartozás pár évében (Bornemisza Pál) vagy a századfordulón (Náprágy Demeter).

1538-ban három felszentelt püspöke van az országnak, de 1572-ben is csak négy él. (SZANTÓ Konrád: A katolikus egyház története I–III / Ecclesia, 1987, III., 637.

⁴⁵ A krakkói egyetemről, ahová 1523-ban iratkozott be, magisteri címmel tér vissza, 1538-ban (gyulafehérvári kanonokként) fordul szembe a katolicizmussal. 1552-ben Beregszászon zsinaton vesz részt, ahol azt is kimondják, hogy a lerontott oltárok helyett nem kell másokat emelni. Török János birtokára, Debrecenbe megy, ám a maradék oltárok kihajigálása miatt távoznia kell. Erdélyben Petrovics pártfogását élvezve Kolozsvárott „magyar vallásként” terjeszti a sacramentárius (kálvini) irányt az ekkor ágostai hitvallású szász Heltai Gáspár és Dávid Ferenc ellenében 1556–57-ben. Ennek egyik következményeként 1557 nyarán Tordán tartott országgyűlésen a János Zsigmond nevében regnáló Izabella „*az országglakó urak igen állhatatos könyörgésére*” egyetért azzal, „...*ki-ki tartsa azt a hitet, amelyiket akarja, új és ősi szertartásaival, megengedve, hogy a hit ügyében döntésük szerint az történjék, ami nekik tetszik, mindazonáltal bárki jogsérelmén kívül, az új religió követői se ingereljék a régi vallást és annak követőinek se okozzanak semmi módon se jogtalanságot...*”. A lelkiismereti szabadság kimondása mellett a cikkely az evangélikus tanokban támadt meghasonlás (a régi tan a „szász”, az új a „magyar”) megszüntetésére zsinatot jelöl ki, amelyen aztán a beteg Kálmáncsehi nem jelenik meg. Rövidesen patrónusa, két hónap múlva maga is meghal, a kálvini irányzat időlegesen vereséget szenved Erdélyben.

következménye, hogy a szerveződő superintendia élére kerül, † 1557.

⁴⁶ Ma Beregovo Ukrajnában.

⁴⁷ Ma Munkacevo Ukrajnában.

⁴⁸ A Szapolyai család rokona és tántoríthatatlan híve, amint az Izabellának és János Zsigmondnak a hatalomba való 1556. évi visszatérése kapcsán különösen megmutatkozik, † 1557. (Buda elvétele után Szulejmán neki adta a Temes vidékét szandzsáksággul, azaz temesi bán lett.)

⁴⁹ 1589-ben *pater Bartolomaeus Willerius belga* még az olomouci jezsuita collegium rectora, a következő hat évben már az ausztriai rendtartomány provinciálisa (kezdetben éppen Alfonz Carillo a társa). 1596-tól, amikor Pázmány lector logicae lesz a gráci kollégiumban, egészen 1608-ig ugyanott rector (itt professor theologiae scholasticae Pázmány 1604-ben), 1598–1619 között Ferdinánd (1578–1637; Ausztria főhercege; II., magyar király 1618-tól) confessarius. 1626-ban halt meg a bécsi rendházban. Lásd: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., I. (1551–1600), II. (1600–1640) / collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS S. I. – Romae, 1978, 1982. – Monumenta historica Societatis Iesu ... vol. 125

PORTRÉ

JÓKEDVÉBŐL TÖRTÉNÉSZ – KULCSÁR PÉTER

(AVAGY KÖSZÖNET JÓKAINAK)

Kezdetben ő is gyermek volt, az egyik nyáron végigolvasta Jókai centennáris kiadását, később újságíró szeretne lenni, így a szegedi egyetem történelem-magyar szakára kerül. Másodmagával tehetségének köszönhetően egyszakos képzésre választják ki, így először két, majd három diplomát kell szereznie. Innen már egyenes a pályája, amelynek csúcán a budapesti Egyetemi Könyvtár átolvasását követően a ME Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolája Szövegtudomány programjának a vezetője.

KULCSÁR PÉTER történész, a Miskolci Egyetem professor emeritusa bemutatásával indul a *Gesta új rovata*.

Az, hogy Te ilyen pályára mentél, szülői indíttatás és otthoni hatalmas könyvtár hatása?

Nem. Anyám mérlegképes könyvelő, apám pék, könyvtárunk nem nagyon volt. Ifjúkoromra nem térek ki, de semmiféle indíttatásom nem volt, valahogy magától értődött, hogy egyetemre fogok menni. Anyámnak sem, apámnak sem volt egyetemi végzettsége, nem is voltak értelmiségiek. Szerettem olvasni.

Középiskolai tanár hatása?

Nem, nekem nem voltak középiskolai tanárain sem, meg általános iskolaiak sem. Valahogy úgy alakult az életem, hogy azt a tizenkét osztályt mondjuk tizenöt helyen végeztem el, ebbe ne menjünk bele. A legjobban egyébként Kaiser nevű tanáromat szerettem, aki kémikus volt. Szerettem olvasni. Nem tudom, hány éves lehettem, amikor nyáron lefeküdtem a szőnyegre, s végigolvastam a centennáriumi Jókai-kiadást, csak úgy. Hogy pontosan miként, abból már nehezen tudnék részleteket felidézni, de én azt képes voltam egy nyáron végigolvasni. Annyira magától értődő volt, hogy egyetemre menjek, hogy álláskeresésen csak azt követően kezdtem el gondolkodni, hogy értesítettek arról megszűnt az általam kiválasztott újságíróképzés.

Budapesti születéssel miért a szegedi egyetemet végezted el?

Meglehetősen kalandosan kerültem a szegedi egyetemre, tudniillik az a helyzet, hogy 1953-ban érettségiztem és valami rejtélyes okból kifolyólag jelentkeztem újságírói szakra és föl is vettek. Szeptemberben aztán kaptam egy értesítést, hogy az újságírói szakot megszüntették, nem indul. Arra gondoltam, elmegyek valahova dolgozni, egyszer csak teljesen váratlanul két hét múlva kaptam egy értesítést, hogy felvettek a szegedi egyetemen a történelem-magyar szakra. Hogy miként kerültem a szegedi egyetemre, azóta sem derült ki.

Már vagy két hete jártam oda, amikor behívtak és közölték, én akkora zseni vagyok, hogy belőlem meg egy barátomból tudóst fognak képezni és egy szakos történészek leszünk. Meglehetősen nagy élmény volt, mert jártunk a rendes történész előadásokra és ezen kívül majdnem minden tanár kettőnknek tartott órát. Nagyon szórakoztató volt, hallgattuk a hettitákról Szádeczky-Kardoss Samut, stb., szorgalmasan jegyzeteltünk és vizsgáznunk is kellett.

Akkor még négy éves volt az egyetem, negyedévesek voltunk, amikor megkaptuk az értesítést: márpedig egy szakos képzés nincs, tessék felvenni mellé még egyet. A barátom felvette levelezőn – már kifutottunk a négy évből – a földrajz szakot, én meg a latint. Közben egy évig voltam gyakornok a történelmi intézetben, de ott nem tudtak nekem állást szerezni. Így kerültem be az Egyetemi Könyvtárba, miután pedig befejeztem a latin szakot, jelentkeztem a könyvtárra, mert ugye abban is otthon kellett lenni.

Így szereztem tehát az okleveleimet, meglehetősen nem tudatos módon, hanem, ahogy a sors hozta avagy kézi vezérléssel. A barátomból aztán a paksi gimnázium igazgatója lett én meg ottmaradtam a szegedi Egyetemi Könyvtárban.

Melyik tanárodra, professzorodra emlékezel?

Emlékezem én azokra, akik tanítottak, az eretnekekkel meg boszorkányokkal foglalkozó Kulcsár Zsuzsára, Szádeczkyre, Mérei Gyulára, Tettamanti Bélára. Aki engem felkarolt, az Karácsonyi Béla volt, témát is ő adott. A pályafutásomat tehát középkori magyar történelemmel kezdtem, az első dolgozatomat, ami megjelent, Ajtonyról írtam – többet aztán nem is foglalkoztam vele. Az Egyetemi Könyvtárban kerültem át aztán az irodalom síkjára, maga a könyvtár vitt erre, például elmentem Gyulaféhvárra és ott elkészítettem a Batthyány-könyvtár ősnymtatványainak a katalógusát. Így dolgoztam magam bele lassacskán a régi irodalomba, Karácsonyi Béla első osztályú mentornak bizonyult számomra.

Ha már bölcsész lettél, a korszak kiválasztása hogyan történt?

A latin nagy mértékben befolyásolt. A szegedi Egyetemi Könyvtár klasszika filológiai tanulmányokra nem igazán alkalmas, viszont Karácsonyi Béla is középkorral foglalkozott. A könyvtárban én, mint latinista magától értődően ősnymtatványokkal, kéziratokkal kerültem kapcsolatba, a latin kéziratok meg nyomtatványok pedig valahol a XV–XVI. században kezdődnek. A latin tudást aztán sokrétűen fel lehetett használni, barátaimnak is besegítettem, de önálló munkák is készültek: Bessenyei, aki ugyan már későbbi, vagy éppen Zrínyi. Ez úgy keletkezett, hogy az egyik barát foglalkozott Zrínyivel, és abban állapodtunk meg, hogy ő megcsinálja a verseket, én pedig a prózát. Így kerültem bele ebbe a munkába egészen Bessenyeiig, az egyikkel Bíró Ferenc foglalkozott, a másikkal Kovács Sándor Iván, ők aztán vittek, először csak segédnek, aztán önállósítottam magam.

Közben hazajöttél.

Igen, én azért pesti vagyok. Akik miatt Szegeden voltam, meghaltak vagy nyugdíjba mentek lassan, úgy éreztem, most már haza is jöhetnék.

A vatikáni mythographus annak köszönheti létezését, hogy az Egyetemi Könyvtárban találtál hozzá két anyagot?

A vatikáni mythographus onnan keletkezett, hogy Lat. 21. szám alatt a pesti Egyetemi Könyvtárnak van egy XV. századi kézirata, és az nekem ott természetesen a kezembe került, elolvastam és nagyon tetszett. Utánanéztem és kiderült, nincsen kritikai kiadása. Nagyon jó alkalom lett arra is, hogy többé-kevésbé végigjárjam a világot, a kéziratokat ugyanis meg kellett nézni. Akkor még könnyebb volt ösztöndíjakat szerezni, s van ugye egy vatikáni, egy müncheni, egy londoni, egy velencei, egy firenzei, egy bécsi kézirata. Össze kellett érte járni Európát, nem két hetes munka, nekem meg volt időm, egy könyvtáros legfeljebb otthagyja a pultot egy időre.

A másik olyan, amivel utazni kellett, az Ransanus Epitoméja. Palermóba tényleg nem minden nap kerül el az ember, de ez magyar vonatkozása miatt annyira egyértelmű volt, hogy ennél magyarabb nem is kell.

A szíved, legalább is a munkád egyik csücske Bonfini.

Igen, azzal én nagyon sokat foglalkoztam. Ugye Juhász, aki a kiadványt elkezdte, szegedi volt. Magától értetődött, hogy a munkát Szegeden is illik befejezni vagy legalább is szegedi illetékességű által. Ő kiadta a szöveget magát, a *Bibliotheca scriptorum recentis mediique aevorum* sorozatban jelent meg, viszont nem készült el hozzá a Mutató. A Mutató elkészítéséhez viszont annyira bele kellett mászni Bonfiniba, hogy akkor már én abból írtam egy monográfiát magáról Bonfiniról, illetve már akkor annyi minden anyagom volt, hogy a fordítást is megcsináltam. Na ez nem ment olyan egyszerre, nem tudom, hány éves munka a vaskos kötet. Először a vége készült el, az megjelent a *Humanista történetírókban*, aztán lassan hozzájött a többi is.

Arra nem gondoltál, hogy friss kritikai kiadást is készíts belőle?

Nem. Nem, az borzalmas nagy munka lenne. Egy olyan kritikai kiadás, amely XX–XXI. századi követelményeknek megfelel, az eszméletlen munka volna. Még így is, hogy megvannak hozzá a források, egyebek – na de ezeket most megint elő kellene keresni, összevetni, erre egy fél életet rá kellene szánni.

A Jagelló-korral felkérésre foglalkoztál? E korszakról máig nincs átfogó feldolgozás.

Nem dolgoztam én sosem felkérésre, más persze egy baráti megbeszélés. Az, hogy engem megbízott volna valaki, hogy ezt meg ezt csináljak, az nem ment. Ahhoz határidők vannak meg ilyesmi. Egy téma kialakul bennem, keresgélek hozzá itt-ott, amott, és, ha úgy alakul, tizenkét év múlva lesz belőle valami. Addig az áll, és, hogy finomabban fejezzem ki magam, érik. Az, hogy három hónap alatt írjak meg négy ívet, ez nekem nem megy. Olyan volt, hogy feladatokat kaptam a könyvtártól, csináljak meg például egy katalógust, azt el is készítettem. De az más dolog, az nem egy téma, amibe az ember beleássa magát és utána néz. Nekem ilyen szempontból nagyon jó volt az Egyetemi Könyvtár, mert ott van ez az anyag igazán, ott minden pillanatban az embernek a kezébe kerül valami. Én a szerzeményi osztályon voltam, a legújabb irodalom ott ment keresztül a kezemen, aztán a magyar is, az összes bibliográfia. Akkor ugyanis még úgy ment a szerzeményezés, merthogy volt rá pénz, hogy néztük a bibliográfiát, kipipáltuk, hogy mi kell, s azt meg is rendeltük és meg is jött.

A Jagelló-kor nem nagyon feldolgozott, annak ellenére, hogy minden magyar történeti kötet 1526-ig terjed. Az ember azt hinné, hogy ez egy olyan többé-kevésbé egységes szakasz, de a Hunyadi-kor annyira elvitte az érdeklődést, egyrészt a nemzeti büszkeség, meg nem tudom minek a szempontjából, másrészt meg a Jagelló-korra vonatkozó diplomatikai forrásokat össze is kellene szedni, a Hunyadiakhoz ott van például a Teleki. Én nagyon jó kis írást készítettem, de az nem egy klasszikus, amire építeni lehet. Arra is egy életet kéne áldozni, hogy az ember a Jagelló-korral foglalkozzon, de annyi élete senkinek sincs, hogy mindenre áldozzon egyet.

Érdekes egyébként, ha vége van egy témának, az számomra befejeződött. Én sem Ajtonnyal, sem a mythographussal soha többé nem foglalkoztam. Ez odáig ment, hogy most, 1456 évfordulója kapcsán Péter László barátom Szegedről kért tőlem egy cikket, amelynek Kapisztrán ottani ténykedése lett volna a témája. Én írtam egy kis könyvet annak idején Kapisztránról, elkezdtuk keresni, hol a Kapisztrán, hol a Kapisztrán – nincs a könyv, egyszerűen nincs. Olyannyira, hogy a feleségem talált végül az interneten egy antikváriust, s tőle rendeltük meg. Az eredetileg 35 forintba kerülő könyvecskét végül postaköltséggel együtt 1300-ért küldték el – Szegedről. Miután beleolvastam, kiderült, Szegedről nincs benne szó. Kapisztrán ugye bejárta az egész délvidéket, egyszer-kétszer megfordult Szegeden, de ebből cikk nem lesz. Na, ez a munka rendelésre készült volna, másrészt látszik, én a magam részéről Kapisztránnal azóta sem foglalkoztam. Az egyetlen kivétel természetesen Bonfini, de többet már vele sem foglalkozom, legfeljebb, ha valami konferencián kell róla előadást tartani.

Nem akarok hülyeséget mondani, de, teszem azt, van egy szobrász, aki megcsinál az Apollót, és akkor élete végéig mindig egy kicsit még alakít, vagy csinál egy másik Apollót megint? Amit én tudtam, azt elmondtam, jöjjenek a többiek.

Most mivel foglalkozol?

Hát a tudományt azt abbahagytam, azért, mert könyvtárba kellene hozzá járni. Úgyhogy úgy gondoltam, hogy csináljak egy olyan kötetet, aminek az a címe, hogy *Krónikáink magyarul*. Tudniillik senki nem akarja elhinni, hogy latin nyelvű krónikairodalmunk 95%-a csak latinul olvasható az esztergomi évkönyvektől kezdve a pozsonyi krónikán át a zágrábi krónikáig, a váradi krónikáig, a Knauz-krónikáig, stb. Az első kötet megjelenik még az idén, a fele annak, ami kész van, ennyire kapott ugyanis pénzt a kiadó. Az lesz rajta, I. kötet.

Te mondtad egyszer, semmire ne írja rá az ember, I., mert nem biztos, hogy lesz II.

Én mondtam! Mondtam a kiadónak is, olyannyira, hogy nem is ez volt a címe eredetileg. Az egyes számot csak azért mertem ráírni, mert a kettes szám készen van. Ha most nem is jelenik meg, majd nyolc év múlva, amikor nem tudom, mi lesz a magyar költségvetéssel, kapnak rá pénzt, és akkor... Eredetileg nem ez volt a címe, mert azt hittem egy kötet lesz. Aztán ők vetették fel, legyen egy másik, s akkor arra gondoltam, hogy a másikat nem muszáj nekem fordítani. Beteszek én is egy cikket, akkor Tóth Pétertől átvesszük a lengyel krónikát, egyebeket innen-onnan. Van olyan, ami a XIX. században jelent meg utoljára magyar fordításban, akár azt is át lehet venni vagy lefordíttatni még egyszer. Az obskurus kiadványokban megjelent anyagok, s most nem akarom megbántani Miskolcot, nem igazán hozzáférhető.

Saját szórakozásodra dolgoztál vagy arra gondoltál, fontos hogy elolvassák ezeket?

Végeredményben nem lehet egész nap tévét nézni meg passziánszozni, valamit kell csinálni. Én könyvtárba már nem járok, noha még így is be kell néha menni, utánanézni bizonyos problémáknak. Másrészt pedig maximum két tucat ember van, aki ezeket a szövegeket hajlandó eredetiben elolvasni. Nem? Az, hogy valaki képes megérteni, még nem jelenti azt, hogy például a Schwandtnert kézbe veszi és olvasni fogja. Pontosan tudom, hányszor kérték ki a Schwandtnert az Egyetemi Könyvtár raktárából. Soha, azt hiszem, soha. Vagy a Bél Mátyást?

Mennyire követed a történetírás újabb irányzatait? Mit tartasz róluk, mit gondolsz arról, hogy a modern történetírás egyfelől a politikatörténetet a hagyományos, éppen ezért az elavult jelzővel illeti, illetve nem tartják sokra a forrásközlést.

Hát az a helyzet, hogy én ebből kimaradtam. Én az ezeket tükröző folyóirat-cikkeket addig olvastam, amíg az Egyetemi Könyvtárban voltam. Van néhány olyan dolog az életben, ami már elment a fejem felett, ezekről már véleményt sem alkothatok. Én a régi típusú történetírást, illetve hát senki nem nevezi úgy, ismerem, ezt tudom, ezt csinálom. Nehezen tudok elképzelni bármiféle történetírást, amelyik nem a szövegekre épül, mert hiszen mire épülne? A szövegnek megbízható formában kéznél kell lenniük. Én elhiszem, hogy ez nem a teteje a történetírásnak, hanem valahol az alapjait rakja le, és én ehhez értek. Elég egyszerű, vagy nem csinállok semmit vagy ezt csinálom. A fordítás is úgy jött. Az nagyon szép, hogy a nagyközönség is olvashassa, hát olvassa, ha olvassa, de elsősorban arról van szó, hogy nem lehet egész nap passziánszozni.

Mint mindig, a saját örömeimre dolgozom. Nem tudom magam besorolni úgynevezett iskolába. Most, hogy a Kapisztrán-könyvet átlapoztam, feltűnt, hogy minimum a harmada, ha nem a fele idézetekből áll. Ez is szövegen alapszik tehát, Tagliacozzo, Varese, Carvajal, levelek stb., én nem tudom, hogy ez milyen iskola.

A magyar történetírók közül ki az, aki a legjobban tetszett annak alapján, amit vagy ahogy írt?

Hát vannak olyan zsenik, mint Szekfű, mondjuk, ha egy nevet kell mondani, akkor az övét mondom. Ő olyan, mint Beethoven a zenében.

Miként vezetett az út a budapesti Egyetemi Könyvtárból a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karára?

A budapesti könyvtárba kerülve először a szerzeményi osztály vezetője voltam, aztán igazgatóhelyettes. Amikor Németh G. Béla, az akkori igazgató nyugdíjba ment, én már nem voltam olyan fiatal, hogy igazgató akarjak lenni. Éppen akkortájt szervezgették a miskolci kart és kellett egy egyetemi tanár. Nekem a nagydoktorim megvolt, odamentem docensnek, aztán habilitálnom kellett, a Kar meg szerzett egy professzori állást. Így lettem végül egyetemi tanár Miskolcon, a Doktori Iskolához aztán további két akadémiai doktor kellett.

Tíz évet töltöttél el itt a történelem szakon, miként látod a helyzetét?

Mit mondjak Miskolcra? Aranyos tanítványaim voltak, okosak, szépek, már amelyik. Ha valaki Miskolcon indokolatlannak tartja a történelem szakot, akkor még jó néhány helyen lehetne megszüntetni. Ezzel nem Miskolcot akarom magasztalni. Miskolc ebben teljesen egyenrangú partnerként vesz részt. Gondold meg, hány helyen van, ott mi van és kik vannak! Nem jó az egész rendszer, de, ha már egyszer így van, akkor abba Miskolc tökéletesen beleillik.

Lejegyzé: Horváth Zita, Nagy Gábor

(A beszélgetésre 2006 elején került sor Budapesten, a szöveg ennek szerkesztett változata.)

DUŠAN BURAN (SZERK.): DEJINY SLOVENSKEHO VÝTVARNÉHO UMENIA – GOTIKA
(A SZLOVÁK MŰVÉSZET TÖRTÉNETE – GÓTIKA)

A tanulmánykötet átfogóan és mélyrehatóan foglalkozik a középkor és vázlatosabban a kora újkor kézművességével, művelődés-, illetve művészettörténetével és anyagi kultúrájával. Azzal a kultúrával, amely leginkább a felső-magyarországi városokhoz, a városokon belül is az egyházi és világi emberek által alkotott műkincsekhez kötődik. A tanulmányokban a szerzők különböző aspektusokból vizsgálják az említett témaköröket, ezért minden szerző más-más megközelítési módra helyezi a hangsúlyt. Amint az a címből is kiderül, a tanulmányok több évszázadon keresztül kutatják a kézműipar „kincseit”, még a reneszánsz korában keletkezett műtárgyakban is a gótikus jegyeket keresik és vizsgálják.

A fejezetek között találunk leírásokat az aranyművességről, az építészetéről, a várakról és városi erődítményekről, oklevelekről, iratokról, a könyvfestészetéről és az egyházi kincsekről. A legfigyelemreméltóbb tanulmányok a 14–15. századról szólnak, ugyanis erről a korról több írott forrás maradt fenn, korabeli összeírások és a leltárok.¹ A műtárgyakon kívül a tanulmányok nagy része ismerteti az olvasóval a kutatások során felhasznált összeírások készítésének a valós, vagy feltételezett okát. Forrástörténeti szempontból leginkább a pozsonyi összeírásokat, illetve városkönyveket veszik alapul, mindazonáltal ilyen szempontból kissé elhanyagolják a többi város forráslelékeit,² mivel létrehozásuk miéértjére nem találunk választ. Ehhez képest megjegyzendő, hogy a tanulmányok nem azzal a céllal születtek, hogy feltárják a kérdéses források keletkezésének körülményeit. Külön munka foglalkozik a könyv és íráskultúra alakulásával Pozsonyban,³ s az összes Pozsonyban fellelhető, korabeli könyvtárról tartalmaz leírásokat. Kitér a könyvek származására, készítőikre és megrendelőikre. A gótikus írásmódot behatóan vizsgálja, hasonlóan a díszítéseket és funkcióikat.

A tanulmányok szerzőiről elmondható, hogy a kézműves alkotásokat vizsgálva leginkább a szakrális rendeltetésűekre helyezik a hangsúlyt. Egy rövid rész foglalkozik csak a világi kultúrával, ezen belül is két tanulmányt emelnék ki, mégpedig Jozef Hoššo és Klára Fűryová munkáját.⁴

Jozef Hoššo a gótikus stílusban készült kerámiákkal foglalkozik. A szerzők közül talán ő az egyedüli, aki említést tesz a készítési technológiákról, s áttekinti a korszak technikai fejlődését is. Konkrét fennmaradt leletekről csak a képek tanúskodnak, Hoššo nem tér ki pontos származási helyükre. Leginkább egységesen beszél egyes gyűjteményekről, így a már meglévő, használatban lévő palackokhoz, korsókhoz és köcsögökhöz, hogyan csatlakozik az új típusú ivóedény – a pohár. Területi egységekre osztja a jellegzetességeket, kiemelve, hogy a mai Szlovákia területén előforduló kerámiaművesség, a késői – szláv fazekasság jellegzetes fejlődési irányvonalának folytatása, mivel ennek egyedi jegyeit hordozza magán.

Klára Fűryová az üveggyártással foglalkozik, az előző tanulmánnyal ellentétben részletesen tér ki néhány régészeti lelet jellegzetességére.⁵ Fontosnak tartja, hogy elsősorban az Itáliából importált üveg volt elterjedve, de emellett már a 14. századi iratokban találunk említést hazai üveggéztető műhelyekről, bár gyakran előfordult, hogy a hazai műhelyek az itáliai művek formáját másolták. Az üvegtípusok előfordulási helyeit szintén kiemeli, mégpedig európai viszonylatban.

¹ Lásd.: Evelin Wetter tanulmánya: Sakrálne poklady v 14. a ranom 15. storočí: náčrt fragmentárnej tradície (Szakrális kincsek a 14. és a korai 15. században: jegyzetek a szlovákiai töredékes hagyományokhoz), melyben a Szent Márton Székesegyház leltárát vizsgálja 1425-ből; 184. old.

² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a többi város fennmaradt emlékeit nem igazolják korabeli írásos forrásokkal (pl.: az 1435-ös Zsigmond királyi rendelete Eperjes városának; 281. old, stb.), de a feljegyzések keletkezésének okát nem taglalják.

³ A tanulmány pontos címe: Dušan Buran–Juraj Šedivý: Písmo a knižné maliarstvo: objednávatelia, umelci a adresáti (Írás és könyvfestészet: megrendelők, művészek és címzettek).

⁴ A két tanulmány: Jozef Hoššo: Gotická keramika na Slovensku (A gótikus kerámia Szlovákiában); Klára Fűryová: Sklo (Üveg).

⁵ Úgy, mint az Academia Istropolitana kútjában talált lelet, ezen kívül a pozsonyi Halász téri, Orsolya utcai, a nagyszombati, vagy a Dévény melletti leletek, 558. old.

Az egyházi témájú tanulmányok közül is szeretnék megemlíteni néhányat. A kötetben Evelin Wetter foglalkozik a töredékes, szakrális emlékekkel.⁶ Tanulmányában először a Szent Márton Székesegyház „kincseit“ taglalja, sőt fontos kutatási eredményének tekinthetjük, hogy néhány vizsgált ereklyét egy lőcsei oltárképen is megtalálja. Wetter három részre osztja az egyházi tárgyakat: elsőként az ezüst oltári kegytárgyokról, majd a liturgikus ruházatokról, végül az egész évben használatos liturgikus eszközökről szól az 1425-ös leltár alapján. Szerinte a leltár másolata 1432-ben a huszita támadások idején keletkezett, mégpedig leltárba vétel céljából. Ezt leszámítva, úgy véli az egyházi tárgyaknak mindig nagy figyelmet szenteltek értékükből kifolyólag, de ennek ellenére is gyakran eltűntek. Külön pozitívként emelhető ki tehát, hogy azokról a szentségtartókról is említést tesz, amelyek eltűntek, esetleg beolvasztották, vagy eladták, hogy az ebből kifolyólag befolyt összeget a város védelmi célokra fordítsa. A végrendeletekben szereplő adományokat tanulmányozva, foglalkozik a laikusok vallásos jellegű tárgyaival. Érdekes adalékként említhető, hogy gyakran talál a testátumokban olyan egyházi ereklyéket, amelyek máig fennmaradtak, s természetesen közli mai lelőhelyüket is.⁷

Dušan Buran és Juraj Šedivý egyik tanulmányáról már volt szó, szeretném kiemelni egy másik, kronológiailag az előzőre épülő munkájukat is.⁸ A szóban forgó tanulmányban az iratokat és a könyvfestészetet vizsgálják az érett középkorban a krónikák és kódexek alapján. Jelen esetben is érintik a gótikus írásmód későközépkori fejlődését, a neogótikus, illetve humanista írás megjelenését, amely a szerzők szerint szorosan összefügg a gótikus minuszkula eltűnésével. Egy elkülönülő részt szentelnek a pozsonyi káptalan könyvtárának egyes krónikáira,⁹ szem előtt tartva az Academia Istropolitana értelmiségiéinek kapcsolatát a bécsi másolóműhelyekkel. Az írott források kutatása kiterjed a Szepességre, Sárosra és Kassára is, megállapítva, hogy a bártfai és az eperjesi kódexek művészettörténeti értéke minimális, ellenben ennek a kijelentésnek a magyarázata hiányzik a munkából. A tanulmány adatgazdagságából kifolyólag, kissé követhetetlennek tűnik, gyakran előfordul az egyes felvetett gondolatmenetek félbehagyása.

A kötet precíz kidolgozását dicséri, hogy nem csupán a gótikus építészetet taglalja, hanem az építmények elhelyezésének lehetőségét, illetve a városok utcáinak teljes beépítését is. Norma Urbanová munkája¹⁰ a várostopográfia átalakulását vizsgálja a korai középkorban. A városi építkezések szerinte a 14. században vettek nagy lendületet, amely leginkább a közösség célját szolgálta, mivel ekkor kezdtek épülni a fürdők, borkimérések és iskolák. Fontosnak tartotta, hogy több város a főterén megkezdte a városháza építését. A városok védelmi szempontból is megerősödtek, egyre több bástyát építettek és megerősítették a városfalakat. Előfordult, hogy egyes parcellákat egyesítettek, más helyeken kettéosztották ezeket. A szerző szól a vízvezetékek és a csatornák hálózatának fejlesztéséről, és karbantartásának nehézségéről. A munka kissé eltér a kötet többi tanulmányától, mivel olyan témát dolgoz fel, ami nem a gótikus művészetről szól, s leginkább az azt követő – a korabeli építészetről szóló – tanulmány bevezetőjének tekinthetjük.¹¹

A kötet 2003-ban jelent meg, alkotói a művészeti jellegzetességeket tartják fontosnak, illetve ezt emeli ki. Egyes művészeti és kézműipari szakágakat mélyrehatóan tanulmányoz, mint már említettem főképp az egyházi szférára koncentrálna. A könyv nagyon sok képet és illusztrációt tartalmaz, gyakran az információk és az elméletek bemutatása céljából, s nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy jobban megismerjük a külföldi tanulmányokat. A könyvet megjelenése évében több díjjal is kitüntették, sőt Szlovákiában megkapta az év könyve címet is.

Kőműves Tibor

⁶ A már említett *Sakrálne poklady v 14. a ranom 15. storočí: náčrt fragmentárnej tradície na Slovensku* c. tanulmány

⁷ Kiemeli pl. 1428-ban pozsonyi száműzetésben meghalt Zsófia, cseh hercegnő gyertyatartóját; 192. old.

⁸ *Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku* (Iratok és könyvfestészet az érett középkorban) c. tanulmány.

⁹ Részletes figyelmet szentelve Schomberg György kéziratának és Han János Pozsonyi antifonár című művének, 516–519.

¹⁰ A tanulmány pontos címe: *Premeny miest v neskorom stredoveku* (A városok átalakulása a korai középkorban).

¹¹ Az említett, építészeti témájú tanulmány: Marosi Ernő: *Neskorogotická stavebná činnosť vo východoslovenských mestách, stavební majstri a stavitelia* (Későgótikus építészeti tevékenység a kelet-szlovákiai városokban, építetők és építő mesterek).

IDŐVEL PALOTÁK... MAGYAR UDVARI KULTÚRA A 16-17. SZÁZADBAN

(SZERK.: G. ETÉNYI NÓRA, HORN ILDIKÓ. BUDAPEST, 2005)

A magyar udvari kultúra kutatása meglehetősen régi gyökerekre vezethető vissza és egy olyan munkájuk jelentőségét tekintve máig megkerülhetetlen nemzedék tagjai az első úttörő kutatói, mint Fraknói Vilmos, Csánki Dezső, Fögel József, Acsády Ignác, Szádeczky Béla, Veress Endre és Radvánszky Béla. A teljesség igénye nélkül felsorolt szerzők is jelzik, hogy egy olyan korszak történészei ők, amikor a modern forráskritikai módszerek még formálódóban voltak, mégis az általuk közölt hatalmas forrásanyag ma is nagy haszonnal forgatható. Mindazonáltal hosszú ideig nem születtek alapos monográfiák, új források és módszereket felhasználó munkák a magyar udvarokról. A nemzetközi kutatásban a Norbert Elias által megkezdett udvari és civilizációs jelenségek kutatása az 1970-es években hamarosan újtára indította azokat az udvarkutató központokat, melyek sorra alakultak főként Olaszországban, majd később Franciaországban, Angliában és Németországban is a többi európai ország mellett. A folyamathoz való csatlakozást Magyarországon az 1984-es, Magyar reneszánsz udvari kultúra címmel Pápán megrendezett konferencia jelentette. Itt, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és Művelődéstörténeti Bizottságának vizsgálatai által előkészített és már néhány korábbi tanulmány által is megelőlegezett kutatások érlelődtek tanulmánykötetbe kívánczó eredményekké. Habár az 1975-ben Pármában alakult Centro Studi Europa delle Corti nemzetközi udvarkutató központ kutatásainak szintjét nem érték el a hazaiak, de annak módszertani újdonságait, tárgyait, szempontjait folyamatosan nyomon követték és igyekeztek adaptálni a hazai viszonyokra. Természetesen forrásadottságaink és eszközeink nagymértékben határt szabnak a kutatásoknak, de ugyanakkor újabb utak keresésére ösztönöznek a kutatásban. A G. Etényi Nóra és Horn Ildikó által összefogott tanulmánykötet az 1987-ben kiadott, R. Várkonyi Ágnes szerkesztette munka nyomdokain járva igyekszik majd húsz év múltán az újabb eredményeket összegezni és a magyar udvarkutatás új útjait bemutatni.

A Magyar udvari kultúra a 16-17. században című kötet már tartalmi elrendezésében, tárgyában is felmutatja azokat a változásokat és előrelépéseket, melyeket a magyar kutatás tett az elmúlt majdnem két évtizedben. Szembetűnő, hogy elsősorban az udvarok topográfiai és személyi központjait tekintve igyekszik a munka szerkesztésében követni, hiszen első fejezete a Királyi udvarról, második A királyi Magyarország udvarairól, a harmadik az Erdélyi udvarokról szól, majd a következők az Egyház és udvar, Társasélet, Kapcsolatok, karrierlehetőségek végül Reprezentáció és mecenatúra címmel kerültek be a munkába. Ezzel szemben az 1987-es tanulmánykötet még négy nagyobb témára igyekezett koncentrálni: Az udvari kultúra és történeti fejlődés; Udvartartás és udvari rend Magyarországon; Tudomány, művészet, mecenatúra valamint Ünnepek, szertartások, szimbólumok címekkel. A kutatás tárgyát illetően szemmel látható témabővülés érzékelhető. Öröndetes, hogy egyre nagyobb számban jelentkeznek, az európai kutatási folyamatoknak is elsőrendű vizsgálati célpontjaként szolgáló karrier-utak és kapcsolati hálók, familiárisi rendszer vizsgálata hazánkban is. A fejezet szerzői, Dominkovits Péter és Koltai András több részmunka alkotói e témában és megbecsült kutatói a familiárisi rendszer és a főúri udvar személyi háttere területének és nagy haszonnal forgathatók prozopográfiai, archontológiai eredményeket hozó munkáik. Szerencsés döntés volt, a magyar udvarok központjait, eltérő szerkezetét tükröző, egyben hatalmi-központi és földrajzi megosztottságot tükröző szerkesztése a tanulmányoknak. A késői középkort, koraujkort kezdetét jelentő II. Ulászló és II. Lajos udvarai eltűnével a megváltozott hatalmi-politikai berendezkedés ugyanis egy teljesen egyedülálló udvarberendezkedést eredményezett Magyarországon, ahol az önálló királyi udvar megszűnével több kezdeményezés irányult annak pótlására. Ezért is váltak olyan nagy jelentőségűvé a korszakban a főúri udvarok, amelyekről a második fejezetben nagyszerű képet villantanak fel Lengyel Tünde, S. Lauter Éva és Toma Katalin tanulmányai a Thurzók vagy a Nádasdyak esetében. Ugyanakkor már érezhető, hogy az új utakat kereső magyar kutatás igyekszik az eddig az udvarkutatás forrásaként nem használt forráscsoportokat is bevonni a kutatásba. A diplomáciai levelezések, iratok,

a kortárs hetilapok, a király-koronázások és országgyűlések magánlevelezésben, összeírásokban, hivatalos iratokban megjelenő nyomai ugyanis mind-mind igen jó források lehetnek a hazai udvarkutatásnak, mint azt Ötvös Péter, S. Lauter Éva, G. Etényi Nóra és Kalmár János tanulmányai is jelzik. A második fejezet a magyarországi királyi udvar szerepének átvételére kísérletet tevő erdélyi udvar sajátos jelenségét igyekszik vizsgálni Kovács András, Horn Ildikó, Erdősi Péter, Szabó Péter és Németh S. Katalin tanulmányain keresztül. E fejezetben is nagyszerűen tükröződik a sokoldalú forrásfelhasználás haszna: újabb szempontokkal bővül a kutatás és részletekkel az eddig megrajzolt kép, nem csupán az udvarok személyi háttéréről, de a reprezentáció színéről, politikai elitről, a korszak általános struktúráiban működő udvari politikai mechanizmusokról, sőt a külső szemlélőben kialakult képről is.

A hazai udvarkutatás eddig főként azonban a királyi és főúri udvarokra koncentrált és igen nagy adóssága a főpapi udvarok szerepének, jellegzetességeinek egyáltalán megkülönböztető fogalmának tisztázása. Elsőként e kötetben kerül erre sor, hiszen a negyedik fejezetet önállóan ennek a témának szentelik, ami jelzi azt, hogy kitört végre a mellőzött kutatási terület szerepéből. Ugyan ezt megelőzően is kutatták egy-egy nevesebb főpap udvarát, de az leginkább a személye iránti érdeklődésnek volt köszönhető. A főúri udvarok mellett a Mohács utáni Magyarországon a főpapi udvarok igyekeztek átvenni az ifjú nemesek nevelkedésére és a különböző társadalmi rétegekből kikerülő karrierépítésére lehetőséget kínáló központi királyi udvar szerepét. Ez megnövelte jelentőségüket és új szerepet is adott azoknak azzal, hogy a korszak főpapjai döntően kancellári vagy helytartói tisztet is betöltöttek. Ilyen volt maga Oláh Miklós is, akinek udvaráról elsőként ír e kötetben Fazekas István, aki alapos kutatásaival Oláh kancellári tevékenységét is részletesen bemutatta korábban. Bitskey István tanulmánya már részben az 1987-es konferenciakötetben is megjelent, de itt Pázmány építészeti, könyvkiadási mecénatúrájára koncentrálna újabb eredményeket is hoz. A források kiszélesítésének köszönhető a nemrégiben elhunyt tehetséges történésznek, Tóth István Györgynek tanulmánya a misszionáriusoknak a főúri udvarokban betöltött szerepéről. A papság udvari jelenlétének ezt a sajátos formáját szintén igen fontosnak tartjuk, hiszen egy olyan ismeretlen szelete válik ismertté az udvari jelenségeknek, ami csakis az új módszerek, nagyszerű forrásismeret és a tág látókör bázisán születhettek meg. Molnár Antalnak a katolikus restaurációt a végvári élettel kapcsolatban bemutató dolgozata, és Petrőczy Évának a protestáns udvari pap, Keresztúri Pál politikai folyamatoktól sem elhatárolódó tevékenységének elemzése helyezik új távlatokba a két szellemi irányzat udvari jelenlétének kutatását.

A Társasélet címmel íródott fejezet az utóbbi időszak számos olyan rész kutatását fogja össze, ami egyszerre segít megrajzolni a társasági lét tereit a főúri udvarok zenei életétől, a kerteken át az étkezésig. Várkonyi Gábor, Király Péter, Kustán Magdolna és Benda Borbála új források mellett korábbiakat új összefüggésben felhasználó tanulmányai jelölik ki a kutatások új útjait.

A Reprezentáció és mecénatúra című, utolsó fejezetben az 1987-es kötethez hasonlóan igyekeztek a szerkesztők az udvarokkal kapcsolatos művészeti emlékek eddig még fel nem tárt, vagy jelentőségét kevésbé méltatott körét, az ősgalériákat, síremlékeket, megrendelésükre készített oltárképet, mint a mecénatúra szemmel látható eredményeit elemezni. Ami azonban a mostani kötetből kimaradt az az udvarkutatás elméleti háttérét jelentő nemzetközi kutatásokkal kapcsolatos beszámoló, noha R. Várkonyi Ágnesnek az első fejezetben Kubinyi András, Zombori István és Pálffy Géza dolgozatai mellett sorakozó tanulmánya széleskörűen számba veszi a magyar kutatásokat a kezdetektől, de a már-már szinte áttekinthetetlen külföldi udvarkutatási szakirodalommal és annak elméleti alapvetésével kapcsolatos konklúziókat leszűrő tanulmány nem született. Ezen témának és a kötetben megjelent szerzőkön kívül az utóbbi időben udvarral kapcsolatos kutatásokat folytató szerzőknek az összefogására véleményünk szerint nagy szükség lenne, egy a hazai kutatásokat koordináló szervezet létrehozásának keretében. Összegezve azonban mégis szép és fontos munkának tartjuk e frissen megjelent kötetet, ami nem csupán számadás az utóbbi évek kutatásairól, de egyben új irányokat, módszereket kijelölő nagyszerű kézikönyv is.

